

T. C.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**TÜRKİYE'DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ
UYGULAMALARINA YANSIMASI
(1982-2013)**

GÜLŞEN SAYIN

DANIŞMAN

YRD. DOÇ. RECEP UÇAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MALATYA, 2014

**TÜRKİYE’DE LAİKLIK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ
UYGULAMALARINA YANSIMASI
(1982-2013)**

Gülşen SAYIN

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı

Danışman: Yrd. Doç. Recep UÇAR

Yüksek Lisans Tezi

Malatya, 2014

KABUL VE ONAY

Gülşen SAYIN tarafından hazırlanan “TÜRKİYE’DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ UYGULAMALARINA YANSIMASI (1982-2013)” başlıklı bu çalışma, 07.07.2014 tarihinde ve saat 14:00’te yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Yrd. Doç. Recep UÇAR (Danışman)
(Jüri Başkanı)

Yrd. Doç. Hakkı KARAŞAHİN
(Üye)

Yrd. Doç. İbrahim AŞLAMACI
(Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Enstitü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Yrd. Doç. Recep UÇAR'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak sunduğum **“TÜRKİYE’DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ UYGULAMALARINA YANSIMASI (1982-2013)”** başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde, hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Gülşen SAYIN

ÖNSÖZ

Modernleşen dünya koşullarında yeni yapılanmalara uyum sağlamaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu, hukukî alandaki çeşitlilik ve dinsel farklılaşmalar nedeniyle 19. yüzyılda kaçınılmaz olarak laikleşme sürecini başlatmıştır. Tanzimat'la başlangıç bulan uygulamalar laikliğe doğru ilerleyiştir ancak bu durum eğitim başta olmak üzere birçok alanda çelişki ve karışıklığın da yaşanmasına neden olmuştur. Bu anlamda birçok alanda ortaya çıkan düalizm eğitim sisteminde de görülmüştür. Eğitim alanında yaşanan düalizm yoğun olarak din eğitimi alanında hissedilmiş ve bu durum din eğitiminde belli bir sistem ve geleneğin oluşturulmasına engel olmuştur. Osmanlı reformcuları ulemanın ve medresenin dışında laik eğitimi örgütleyip, laik bir bürokrasi yerleştirmişlerdir ve laikleşme hareketleri yoğunlaşmıştır.

Laikleşme yolunda atılan adımlarda Kemalizm oldukça önemlidir ve bu adımlar Cumhuriyetin kuruluş yıllarında da 1937 yılında laiklik ilkesi Anayasada kendine yer bulana kadar devam etmiştir. Bu noktadan sonra Türkiye'de din eğitimi laiklikten ayrı anılmaz hale gelmiştir ve laikliğin Türkiye'de algılanış şekli din eğitimi uygulamalarına her dönemde yansımıştır. Bu bağlamda bu çalışmanın muhtevasını, laikliğin Türkiye'de nasıl anlaşıldığı ve bu anlayışın din eğitimi uygulamalarına nasıl yansıdığı konusu oluşturmaktadır.

Çalışmanın giriş kısmında araştırmanın problemi, araştırmanın amacı ve önemi, sınırlılıkları, konuyla ilgili yapılan çalışmalar, araştırmanın yöntemi ortaya konmuştur. Birinci bölümde kavramsal alt yapıyı oluşturmak amacıyla çalışmamızda sıkça tekrar ettiğimiz ve çalışmamızın temelini oluşturan Kemalizm, laiklik ve sekülerizm kavramları, ikinci bölümde ise bu kavramların din eğitimi uygulamalarına nasıl yansıdığı yer almaktadır.

Bu çalışma laikliğin 1982-2013 yılları arasında geçirdiği evreleri ve bu dönüşüm içinde din eğitimi uygulamalarına nasıl yansıdığını içermektedir. Çalışma, laikliğin etkilendiği faktörlerin oldukça çeşitli, konunun da oldukça canlı ve uzun bir dönemi kapsıyor olması sebebiyle keyifli ancak kolay olmayan bir süreçte ortaya çıktı. Keyifliydi çünkü bu süreç boyunca maddi manevi desteğiyle yanımda olan pek çok kişi vardı. Bu anlamda engin bilgisini ve değerli zamanını benimle paylaşan, yapıcı eleştirileriyle beni bu konuyu çalışma noktasında teşvik eden hocam Sayın Yrd. Doç. Recep UÇAR'a teşekkür ediyorum. Yüksek lisans eğitimim boyunca bilgisinden büyük ölçüde istifade ettiğim ve çalışmanın son haline gelmesinde önemli katkıları olan Sayın Yrd. Doç. Hakkı KARAŞAHİN'e müteşekkirim.

Çalışmanın son haline gelmesinde ve 2003-2013 başlığının hazırlanmasında bilgisine başvurduğum Sayın Yrd. Doç. İbrahim AŞLAMACI'ya, çalışmanın her noktasında bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan değerli arkadaşım Arş. Gör. Güzide ÇAĞIRAN'a ve Arş. Gör. Esra TUNÇ'a teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmayı okuyup değerlendirerek benim için sıcak bir anne olmasının yanında disiplinli bir öğretmen de olan anneme ve babama ve elbette beni bu çalışma süresince yalnız bırakmayan ailemin bütün fertlerine teşekkür ve minnet borçluyum.

Gülşen SAYIN
Malatya 2014

**TÜRKİYE’DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ
UYGULAMALARINA YANSIMASI**

(1982-2013)

Gülşen SAYIN

İnönü Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2014

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Recep UÇAR

ÖZET

Bu araştırmada 1982-2013 yılları arasında Türkiye’de laikliğin dönüşümü ve din eğitimi uygulamalarına yansımaları konusu incelenmiştir. Türkiye’de laikliğin dönüşüm içinde olduğu ve din eğitimi uygulamalarının da bu dönüşümden etkilendiği tespit edilmiştir.

1982-2013 yılları arasında laiklik anlayışı ve bu dönemde din eğitimi uygulamaları ilişkisel olarak; 1982-1995, 1996-2002, 2003-2013 dönemlerine ayrılarak ele alınmıştır. 1982-1995, 1996-2002 başlıklarında din eğitimi uygulamaları ve din eğitimi uygulamalarına ilişkin yapılan tartışmalarda temel etken laiklik iken, 2003-2013 yılları arası laikliği de etkisi altına alan bir başka etken olarak çokkültürlülük kavramı tartışmalarda ve din eğitimi uygulamalarında ortaya çıkmaktadır.

Laikliğin sürekli bir değişim içinde olduğu ve din eğitimi uygulamalarını da büyük ölçüde etkilediği her dönemde ulaştığımız sonuçtur.

Anahtar Kelimeler: Laiklik, Din Eğitimi.

**SECULARISM AND REFLECTIONS TO RELIGIOUS EDUCATION
PRACTICES IN TURKEY**

(1982-2013)

Gülşen SAYIN

University of İnönü, Institute of Social Sciences

M.A. Thesis, July 2014

Supervisor: Asst. Prof. Recep UÇAR

ABSTRACT

In this study, the transformation of secularism in Turkey between the years 1982-2013 and religious education reflected in practice is examined. Secularism in Turkey is in the transformation and religious education practices that are affected by this conversion, has tried to expose.

Between the years 1982-2013 secularism and religious education practices as a relational in this period which is separated periods;1982-1995, 1996-2002, 2003-2013 and they are discussed. While secularism is basic factor for religious education practices and in the debates about religious education practices 1982-1995, 1996-2002 titles, 2003-2013 title is under the influence of secularism and multiculturalism emerging as another factor and affecting secularism in this period.

The results we have in each period: Secularism is in constant change and practices of religious education, has greatly influenced.

Key Words: Secularism, Religious Education.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
ONUR SÖZÜ	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÇİZELGELER DİZELGESİ	x
KISALTMALAR DİZELGESİ	xi
GİRİŞ	1
1. Problem.....	4
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	4
3. Sınırlılıklar	5
4. İlgili Çalışmalar.....	6
5. Yöntem	8
BİRİNCİ BÖLÜM	10
1. TEMEL KAVRAMLAR	10
1. 1. Sekülerizm ve Laiklik.....	10
1. 1. 1. Laikliğin Tarihçesi	14
1. 1. 2. Türkiye’de Laikliğin Tarihçesi	17
1. 2. Kemalizm.....	20
İKİNCİ BÖLÜM	29
2. 1923-1982 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE’DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ UYGULAMALARINA YANSIMASI	29
2.1. Tek Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışı ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları (1923-1946)	29
2.1.1. Tek Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışı (1923-1946).....	31
2.1.2. Tek Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışının İlköğretim ve Ortaöğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları (1923-1946).....	32
2.1.3. Tek Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yüksek Din Öğretimine Yansımaları (1923-1946)	34
2.1.4. Tek Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yaygın Din Eğitiminde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları (Kur’an Kursları, 1923-1946).....	34

2.2. Çok Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışı ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları (1946-1982).....	35
2.2.1. Çok Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışı (1946-1982).....	36
2.2.2. Çok Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışının İlköğretim ve Ortaöğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları (1946-1982).....	38
2.2.3. Çok Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yüksek Din Öğretimine Yansımaları (1946-1982).....	41
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	43
3. 1982-1995 DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ UYGULAMALARINA YANSIMASI	43
3.1. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışı.....	43
3.2. Din Eğitiminin Zorunlu Hale Gelişinin Bilimsel Gerekçeleri.....	46
3.2.1. 1982-1995 Yılları Arasında Laiklik Anlayışı ve Zorunlu Din Eğitiminin Anayasaya Girişi ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları	50
3.2.1.1. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının İlköğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları	57
3.2.1.2. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Ortaöğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları	57
3.2.1.3. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yüksek Din Öğretimine Uygulamalarına Yansımaları	60
3.2.1.4. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yaygın Din Eğitiminde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları (Kur’an Kursları)	62
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	64
4. 1996-2002 DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ UYGULAMALARINA YANSIMASI	64
4. 1. 1996-2002 Döneminde Türkiye’de Laiklik Anlayışı.....	67
4.2. 1996-2002 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımalarına Genel Bir Bakış.....	70
4.2.1. Sekiz Yıllık Kesintisiz Zorunlu Eğitime Geçiş	73
4.2.1. 1996-2002 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının İlköğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları.....	76
4. 2. 2. 1996-2002 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Ortaöğretimde Din Eğitimine Yansımaları	77
4. 2. 3. 1996-2002 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yüksek Din Öğretimine Yansımaları.....	84

4. 2. 4. 1996-2002 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yaygın Din Eğitiminde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları (Kur’an Kursları).....	87
BEŞİNCİ BÖLÜM	92
5. 2003-2013 DÖNEMİ TÜRKİYE’DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ UYGULAMALARINA YANSIMASI	92
5. 1. 2003-2013 Döneminde Türkiye’de Laiklik Anlayışı	92
5. 2. 2003-2013 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Din Eğitimine Yansımalarına Genel Bir Bakış.....	98
5. 2. 1. 2003-2013 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının İlköğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları.....	106
5. 2. 2. 2003-2013 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Ortaöğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları.....	110
5. 2. 3. 2003-2013 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yüksek Din Öğretimine Yansımaları....	115
5. 2. 4. 2003-2013 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yaygın Din Eğitimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaları (Kur’an Kursları).....	121
SONUÇ VE ÖNERİLER	127
KAYNAKÇA	130
ÖZ GEÇMİŞ.....	153

ÇİZELGELER DİZELGESİ

Çizelge 1. Laiklik Kavramının Bazı Dillerdeki Karşılığı.....	11
Çizelge 2. Türkiye’de Laikleşme İnkılapları.....	18
Çizelge 3. İmam Hatip Liselerinde Gelişme Tablosu (1982-1996).....	60
Çizelge4. İmam Hatip Liselerinde Gelişme Tablosu (1997-2002).....	80
Çizelge 5. İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin 1998-2005 Yıllarında Üniversiteye Yerleşme Durumları.....	83
Çizelge 6. Hafızlık Belgesi Alan Öğrencilerin Sayısal Durumu (1998-2002).....	89
Çizelge 7. Yaz ve Akşam Kur’an Kurslarına Devam Eden Öğrenci Sayısı.....	90
Çizelge 8. 2012-2013 Eğitim Öğretim Döneminde İlköğretimde Seçmeli Ders Katılımı	108
Çizelge 9. Seçmeli Derlerde Alternatifler	109
Çizelge 10. 2012-2013 Eğitim Öğretim Döneminde Ortaöğretimde Seçmeli Ders Katılımı	111
Çizelge 11. İmam Hatip Liselerinde Gelişme Tablosu (2003-2011)	112
Çizelge 12. . 2007-2011 Yılları Arası İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Üniversiteye Yerleşme Oranları	115
Çizelge 13. Okul Türlerine Göre Mezun Öğrenci Sayıları.....	119
Çizelge 14. Hafızlık Belgesi Alan Öğrencilerin Sayısal Durumu.....	122
Çizelge 15. Yaz ve Akşam Kur’an Kurslarına Devam Eden Öğrenci Sayısı.....	123
Çizelge 16. 2003-2013 Yılları Arasında Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Sayısı...	126

KISALTMALAR DİZELGESİ

AB	: Avrupa Birliği.
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AİHL	: Anadolu İmam Hatip Lisesi
Akt	: Aktaran.
AÜY	: Ankara Üniversitesi Yayınları.
Blz.	: Bakınız.
Çev.	: Çeviren.
DKAB	: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı.
İHL	: İmam Hatip Lisesi
İMYO	: İlahiyat Meslek Yüksek Okulları
İTO	: İstanbul Ticaret Odası
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MGK	: Millî Güvenlik Kurulu
ÖSS	: Öğrenci Seçme Sınavı
ÖSYM	: Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu.
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TİSK	: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TÜSİAD	: Türkiye Sanayici ve İş Adamları Derneği
Vd	: Ve diğerleri
YÖK	: Yükseköğretim Kurulu
Yrd. Doç.	: Yardımcı Doçent Doktor

GİRİŞ

İlmin insan için vazgeçilmez oluşu her toplumda eğitimi, amaçlarıyla birlikte kullanılan yöntemler değişse de varlığına rastlanır kılmaktadır. İnsanı diğer yaratılardan ayıran temel bir özellik olarak eğitim ve bu bağlamda din eğitimi faaliyeti insanla yaşittir (Bilgin, 1997: 25). Zira inanan bireyler kendi dinlerini öğrenmeye çalıştıkları gibi öğretme gayreti içine de girmişlerdir (Aydın, 2012). Halis Ayhan'ın yorumuyla: “Eğitim ve din konusu bütün toplumlarda yatay ve dikey olarak etkili alanı oluşturmaktadır.” (2014).

Bu anlamda eğitimin asıl ilişki içinde olduğu ve temel amaç edindiği ahlak konusu, eğitimi de kendisi gibi mühim kılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber muallim sıfatıyla “*Ben güzel ahlakı tamamlamaya geldim.*” (Muvatta, Hüsnü'l-Hulk, 8; Ahmed b. Hanbel, 2/381) buyurmuştur. İlk dönem İslamî eğitimde ahlâk ve eğitim bu düzeyde buluşmuşken zamanın ruhuyla bütünleşen çağdaş eğitim anlayışı, bireyin her yönden bir bütün olarak gelişimini sağlamayı hedefler. Eğitim, bireyi bir meslek sahibi yapma, toplumsal uyumunu sağlama, kendisini gerçekleştirme olanaklarını verirken aynı zamanda iyi bir insan ve vatandaş olmasını sağlama, toplum için nitelikli insan gücünü sağlama ve bireyin iş yaşamında yaratıcı ve üretken olmasını sağlama gibi yönlerden de toplum için yetiştirmeye çalışır (Ceyhan, 2013: 3-4). Bir anlamda toplumsallaşma eğitim ile eş anlamlı hale gelmiştir (Kaplan, 2011: 11).

Din öğretimi ile ilgili olarak; *dinî bilgilerin bireylere bilgi olarak aktarılması*, din eğitimi ile de; *bilgilerin davranışa dönüştürülmesi, davranış kazandırılması* kastedilmektedir (Okumuşlar ve Genç, 2012: 53). Bu iki kavram birbirinden nitelikleriyle ayrılrsa da günümüzde kullanım olarak; bir dine ait bilgi, duygu ve düşüncelerin eğitim öğretim faaliyetlerinin din eğitimi içine dâhil etmenin mümkün olduğunu ifade edenler de vardır (Zengin, 2011a). Bu araştırmada da din eğitimi; *bir dine ait bilgi, duygu ve düşüncelerin eğitim öğretim faaliyetlerinin bütünü*nü içermesi anlamında kullanılmıştır.

Osmanlı’da II. Mahmut ve II. Abdülhamit modernleşme anlayışları ile birlikte eğitimin dönüşmesi direkt olarak din eğitimini de etkilemiştir. Tanzimat döneminde *maarif* algısından farklı olarak *terbiye* algısının geliştiğini ve eğitimde artık profesyonel öğretmene doğru ilerleyişini ve *dinî eğitimden din eğitime* geçişi görebiliriz (Berkes, 2002: 453; Zengin, 2011b: 51). Bu dönüşümde Ziya Gökalp’in payı büyüktür zira ona göre Maarifin birinci boyutu *terbiye*dir, *terbiye* ise mutlaka millî olmalıdır. Terbiye millî bilinç için öğretim de bu bilinci modernleştirmek için zorunludur. Özü itibariyle *terbiye* millî kültürü sonraki kuşağa aktarmaktır (Başkurt, 2013: 101). Ancak bu durum, İslam ahlâkının yeni eğitimde ihmal edilmiş olması gerekçeleriyle eleştirilmiştir (Berkes, 2002: 455).

Osmanlı’nın son dönemlerinde başlayan ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında yasal anlamda tamamlanan laikleşme Türkiye’de bir dizi reformlar silsilesiyle gerçekleşmiştir ve diyebiliriz ki laiklik kavramı bu reformların hepsiyle ilintilidir. Türkiye’de laikliğin ilk uygulaması eğitimde yaşanmıştır. 7 Ocak 1924 tarihinde yabancı eğitim kurumlarının laikleştirilmesi kapsamında bu okullarda mevcut dinsel alâmet ve işaretlerin kaldırılması için Maarif Vekâletince bir genelge yayınlanmıştır (Âdem, 2005: 72).

“*Bir devletin kültür ve genel eğitim siyasetinde, milletin fikir ve his itibariyle birliğini temin etmek için, öğretim birliği, en doğru, en çağdaş her yerde yararı görülmüş bir ilkedir. Bir milletin bireyleri ancak bir terbiye görebilir. İki türlü terbiye, bir memlekette iki türlü insan yetiştirir.*” (Yücel, 1938, akt.: Bilgin, 2005: 90) gerekçeleriyle 3 Mart 1924 tarihinde Cumhuriyet’in eğitim alanında reformu olan Tevhid-i Tedrisat (Öğretim Birliği) kanunu ilan edilmiştir. Bu kanunla medrese sistemi uygulamadan kaldırılmış, İstanbul Darülfünunu’nda İlahiyat Fakültesi, 29 yerde de imam ve hatip mektepleri açılmış ve 1928 yılında bununla ilişkili olarak bir rapor yayımlanmıştır. Raporda; “*Din hayatı, aynen ahlaki ve iktisadi hayat gibi, ilmi usullerle ve aklın yardımıyla ıslah edilmelidir.*” denilerek laikliğin ön plana çıkardığı akıl vurgulanmıştır.

20 Nisan 1924 tarihli Cumhuriyet’in ilk Anayasası’nda Türkiye Devleti’nin dini Dinî İslam’dır hükmü tekrar edilmiş, “*ahkâm-ı şeriyye’nin tenfizi*” görevi TBMM’ye verilmiş; 70. Maddesinde “*fikir ve vicdan hürriyeti*” bulunurken 75.

Maddesinde ise “Hiçbir kimse mensub olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı muaheze edilemez. Asayiş adab-ı muaşeret-i umumiye ve kavnine mugayir olmamak üzere her türlü ayinler serbesttir.” (Fığlalı, 1997: 46) ifadeleri yer almıştır.

25 Eylül 1925 tarihinde Bakanlar Kurulu tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına ve din görevlilerinin kıyafetlerine dair bir kararname yayınlamıştır. Yine 25 Kasım 1925 tarihinde Şapka Devrimi Kanunu kabul edilmiştir. 17 Şubat 1926 tarihinde Türk Medenî Kanunu kabul edilerek kadın-erkek eşitliği sağlanmış bu eşitlikle kadınlar, eğitim hakkından erkekler kadar yararlanma hakkına sahip olmuştur, dinî nikâhlı evlenmeden medenî nikâha geçilerek aile laikleşmiştir (Âdem, 2005: 72).

1927-1928 eğitim öğretim yılında ortaokullarda, bir sonraki yıl ise liselerde karma eğitime geçilmiştir. 10 Nisan 1928 tarihinde 1222 sayılı kanun ile Anayasadan “Türkiye devletinin dini din-i İslamdır” ibaresi çıkarılmıştır. 1 Kasım 1928’de Harf İnkılâbı yapılarak okullarda din, Arapça ve Farsça dersleri kaldırılmıştır. Bu inkılâplar ve diğerleri laik bir Türkiye yapılandırmasını tamamlamak amacıyla, sonradan Kemalizm olarak adlandırılan yenilikçi anlayışın ürünleridir. Aşamalı bir şekilde gelen laikliğe Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda sık sık atıfta bulunulmuştur (Anayasa Maddesi: 2, 68, 174.). Bu dönüşümde laik modernleşme ile birlikte laiklik Millî Eğitim sisteminin temel ilkesi haline almıştır. Laiklik ilerleyen dönemlerde din öğretiminin her aşamasında vurgulu bir şekilde belirtilmiştir. Cumhuriyetin kuruluşunda itibaren belli bir sisteme oturtulamayan din eğitimi ve öğretimine, laik sistem her zaman etki etmiştir.

Türkiye için Necdet Subaşı’nın şu analizi özetleyici niteliktedir; “Devletin din tanımı başından itibaren gerginlik içerir ve hiç kuşkusuz bu tanımlamada esaslı bir güvenlik kaygısı her zaman belirleyici olur. Bu bağlamda devlet, vatandaş, din, laiklik gibi kavramların genel geçer anlamlarından yola çıkılarak yapılacak bir analiz açıkça şunu gösterir: Hedef Batılılaşmadır, modern olmaktır. Din bu proje içinde yer alacaksa, onun asıl rolü işlevsel olmalıdır.” (2005: 159).

1. Problem

Araştırmada Türkiye’de din eğitiminin 1982’den 2013 yılına kadar olan durumu ve buna temel etken olarak 1982-2013 yılları arasında laikliğin dönüşümü incelenmiştir. “*Bir durumda meydana gelen değişim ve süreçleri anlamak önemli ise bu durumların uzun çalışılması söz konusu olabilir*” (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 77). Bu anlamda laikliğin dönüşümünü ortaya koyabilmek adına araştırmada, bir tez çalışması için uzun denilebilecek bir dönem ele alınmıştır. Bu bilgiler ışığında araştırma; “laiklik ne durumda idi ve laikliğin bu halinin din eğitimi uygulamalarına etkileri nasıl oldu?” sorusu doğrultusunda hareket edilmiştir. Bu paralelde araştırmanın problem cümleleri ve alt problem cümleleri şu şekilde belirlenmiştir. Konu bütün olarak düşünüldüğünde *ana problem* olarak;

-1982-2013 Arası Türkiye Cumhuriyeti’nin laiklik anlayışı nasıldır ve din eğitimi uygulamalarına nasıl yansımıştır? Sorusu belirlenmiştir. *Alt Problem* olarak da;

-Türkiye’de laiklik anlayışı din eğitimi uygulamaları açısından bir problem midir?

-1982 Anayasası ile din dersinin zorunlu hale getirilmesi laiklik çerçevesinde nasıl değerlendirilebilir?

- Laikliğin 1982-2013 süreci içerisinde algılanma biçimleri nelerdir?

-Laiklik ve sekülerizm kavramları Türkiye’de ve dünyada nasıl anlaşılmaktadır?

Soruları belirlenmiştir.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çalışmada araştırma amacı ile belirlenen “Türkiye’de Laiklik Anlayışı ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (1982-2013)” konusu Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilk yıllardan itibaren ülkenin eğitim politikası açısından tartışılan bir konu olmuştur. Laiklik, Türkiye için her zaman hassas ve algısı dönem dönem değişen bir olgudur. Türkiye’nin eğitim tarihine bakıldığında din eğitimine bakış açısı, laiklik algısı ile paralel olarak değişime uğramıştır. Bu çalışmada da laiklik anlayışının değişimi din eğitimi açısından önemli görülmüş ve incelenmeye değer bulunmuştur. Çünkü

günümüzde dahi Türkiye’de belli bir sisteme oturmamış olan din eğitimi uygulamalarının alacağı son hal için geçirdiği evrelerin değerlendirilmesinin oldukça önemli olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmada laiklik ve din eğitimi ele alınmıştır. Çünkü laiklik anlayışının Türkiye’de hemen her dönemde din eğitimi uygulamaları için etken unsur olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda araştırmada, 1982-2013 yılları arasında Türkiye’de laiklik anlayışının nasıl bir değişim içinde olduğu, nereye doğru evrildiği ve bu değişimin din eğitimi uygulamalarına nasıl yansıdığı incelenmektedir. Bu anlamda çalışma, Türkiye’de laiklik anlayışının din eğitimi açısından ne ölçüde önemli ve etken unsur olduğunu ortaya koyma hususunda önemlidir. Ayrıca konunun 2005 sonrası yüksek lisans ve doktora tezi boyutunda çalışılmamış olması açısından, yapılan çalışmayla bu boşluk doldurulmuştur ve çalışma bu noktada ayrı bir önem kazanmaktadır.

2005’ten sonra, din eğitimi alanında yaşanan hızlı gelişmeler mevcuttur. Bu gelişmeleri inceleyen pek çok araştırma vardır. Bu çalışmalardan farklı olarak araştırmada, din eğitimi alanında yaşanan gelişmeleri Türkiye’de laiklik anlayışı ile ilişkilendirerek ortaya koymak amaçlanmıştır. Ayrıca burada amaç konuyla ilgili süregelen tartışmaları genel çerçeveleriyle ortaya koyarak laikliğin ve din eğitime olan etkisinin güncel halinin panoramik bir çerçevede ortaya koyabilmektir. Çalışma bu anlamda *“Dünyada kesin olan tek şey geçmiştir; fakat üzerinde çalışmak zorunda olduğumuz her şey gelecektir.”* (Auguste DETOEUF) anlayışıyla hazırlanmıştır ve gelecekte din eğitimi uygulamalarının belirlenmesi açısından önemlidir. Bu çalışmada yapılan yorumların ve bu çerçevede ulaşılan sonuç ve önerilerin din eğitimi biliminde yaşanan değişim ve gelinen noktada katkıda bulunması beklenilmektedir.

3. Sınırlılıklar

Çalışmada 1982-2013 yılları arasında Türkiye’de laiklik anlayışı ve din eğitimi uygulamalarına yansımaları konusu ele alınmıştır. Konunun belirlenmesinde en önemli neden; Cumhuriyet’in kurulduğu yıllardan itibaren laiklik ilkesinin hemen her dönemde Türkiye’de din eğitimi uygulamalarını etkileyen temel faktör olarak görülmesidir. Araştırma 1982-2013 yılları arası Türkiye’de laiklik anlayışı ve bu anlayış doğrultusunda gelişen, dönemin din eğitimi uygulamalarını; ilköğretim, ortaöğretim,

yükseköğretim ve yaygın eğitimde ise yalnızca Kur'an kurslarını incelemekle sınırlıdır. Burada sınırlılık olarak laikliğin ve 1982-2013 yılları arasının belirlenmesinin sebebi; 1982 yılından itibaren laiklik yorumlarının sıkça değişmiş ve bu bağlamda din eğitimi alanında hızlı gelişmeler yaşanmış olmasıdır.

4. İlgili Çalışmalar

Laiklik her zaman sıcak bir konu olmuştur ve din devlet ilişkisi bağlamında laikliğe ilişkin olarak pek çok eser bulunmaktadır. Araştırma süresince bu eserlere sıklıkla başvurulmuştur. Ancak burada doğrudan din-devlet-laiklik ilişkilerini ele alan ve içeriğinde din eğitime dolaylı olarak yer veren eserler verilmeyecektir. Bu başlık altında araştırma konusu ile doğrudan ilgili olarak "laiklik ve din eğitimi" konusunu işleyen kaynaklar verilmiştir.

1- Araştırmayla doğrudan ilgili olan "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Laiklik Çerçevesinde Din Eğitimi" başlığıyla Tuğrul Yürük tarafından Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında 2005 yılında hazırlanan yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada laik sistemde din eğitiminin yer alması gerektiğini savunanlar ile yer almaması gerektiğini savunanların görüşleri tespit edilerek gerekçeleri ile birlikte tartışılmıştır.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır ve 112 sayfadır. Birinci bölümde giriş, sınırlıklar ve yöntem yer almaktadır. İkinci bölümde laiklik kavramı detaylı olarak incelenmiştir. Üçüncü bölümde laikliğin Türkiye'ye gelmesi ve yerleşme süreci bulunmaktadır. Dördüncü bölümde ise laik sistemde din eğitimi konusu yer almaktadır.

Bu çalışma, Cumhuriyet dönemini bütün olarak ele alması ve 2005 yılına kadar olan süreci incelemesiyle araştırmamızdan ayrılmaktadır.

2- Konuyla doğrudan ilgili olan bir başka çalışma; Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Din Kültürü Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Anabilim Dalında 2006 yılında hazırlanan Zeynep Nevzatoğlu'na ait "Basında Din Eğitimi- Öğretimi Laiklik Tartışmaları (1945-1960)" başlıklı yüksek lisans tezidir. Bu araştırmada 1945 öncesi laiklik anlayışıyla çelişik gözükten din eğitimi- öğretimi ile ilgili yeni düzenlemelerin Anayasa'da yer alan laiklik ilkesi açısından

değerlendirilmesinin başlattığı tartışmaların basına yansıyan kısmı, dönemin yayın organlarından tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırma 242 sayfadır ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 1945 yılına kadar Türkiye’de din eğitimi ele alınmış, ikinci bölümde 1945 yılında siyasi durum anlatılmış, üçüncü bölümde ise 1945-1960 yılları arasında basında din eğitimi ve laiklik tartışmaları incelenmiştir.

Araştırma, 1945-1960 yıllarında laiklik ve din eğitiminin yalnızca basında nasıl yankı bulduğuna değiniyor olması sebebiyle çalışmamızdan ayrılmaktadır.

3- Araştırmamızla ilgili bir diğer çalışma İhsan Çapcıoğlu tarafından kaleme alınan “Din-Siyaset-Laiklik Ekseninde Türkiye’de Din Öğretimi” başlıklı makalesidir. Makale Türk Bilimsel Derlemeler Dergisinin 2. cildinde 2009 yılında yayınlanmıştır ve 19 sayfadır.

Bu makalede, Türkiye’de din öğretiminin Cumhuriyet öncesi, Cumhuriyet sonrası ve yazıldığı dönemdeki durumu, din-siyaset-laiklik ekseninde sosyo-politik ve toplumsal etkilerle ortaya çıkan dönemsel değişimler çerçevesinde incelenmektedir.

Çalışma makale olmasından dolayı araştırmamızla kıyaslandığında kısıtlıdır ve 2009 yılından sonraki gelişmeleri kapsamıyor olmasıyla araştırmamızdan ayrılmaktadır.

4- Konuyla ilgili olarak Beyza Bilgin’in, Venedik’te; 23-29 Mayıs 2000’de düzenlenen "Which Good for Which Humanity? Religions question themselves" Uluslararası Konferansına Almanca olarak sunulan “Türkiye’de Din ve Laiklik” adlı bildiri Türkiye’de konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalar için önemli kaynaklardandır. Çalışma Beyza Bilgin’in Türkiye’de din eğitimin alanında önde gelen isimlerden olmasından dolayı din eğitimi ile ilgilidir. Bu çalışma 9 sayfadan müteşekkil olup Türkiye’de laikleşme yönünde atılan adımları Cumhuriyet öncesi ve sonrası olarak değerlendirmiştir. Akabinde ise bu laikleşme adımlarının din eğitimi alanına nasıl yansıdığını ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışma bildiri olması nedeniyle kısıtlıdır ve 2000 yılında hazırlanmış olması sebebiyle de güncel gelişmeleri içinde barındırmamaktadır.

5- Konuyla doğrudan ilgili olarak Necdet Subaşı’na ait “Türkiye’de Laiklik ve Din Eğitimi: Reel-Politik Güzergâhlar” başlıklı makalesidir. Makale Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi’nin 2. sayısında yayınlanmış olup 5 sayfadır. Çalışmada Türkiye’de

laikleşme süreci din-devlet bağlamında temel noktalarıyla ele alınmıştır. Bu makalenin yapmış olduğumuz araştırmadan temel farkı temelde din-devlet ilişkileri üzerinden konuyu ele almış olmasıdır.

6- Araştırmayla yakından ilgili olarak Beyza Bilgin'in İnönü Üniversitesi'nde 7-9 Nisan 2005 tarihlerinde düzenlenen Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı'nda sunduğu "T. C. Devletinin Din Politikaları: Din Eğitimi" başlıklı bildirisini mevcuttur. Bildiri oldukça kapsamlıdır ve bildiride konuya bütüncül yaklaşmıştır. Bildiride Cumhuriyet'in din politikaları 12 başlıkta incelenmiş Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik ilkesi çerçevesinde din eğitimi tecrübesi ana hatlarıyla anlatılmıştır. Bildirinin 2005 yılına ait olması ve bildiri olmasından dolayı konuyu temel gelişmeleriyle sunması sebebiyle araştırmamızdan farklılaşmaktadır.

7- Araştırmamızla doğrudan ilgili olan diğer bir çalışma; Cemal Tosun'un İnönü Üniversitesi'nde 7-9 Nisan 2005 tarihlerinde düzenlenen Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayında sunduğu "Türkiye Cumhuriyeti'nin Laiklik ve Din Öğretimi Tecrübesi" başlıklı bildirisidir. Bildiri 4 bölümden müteşekkildir ve 19 sayfadır. Çalışmada laikliğe değinildikten sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin nasıl laikleştiği konusuna kısaca değinilmiştir. Bildiride temel olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik kapsamında din öğretimi ele alınmıştır. Eser Cumhuriyet dönemini bütün olarak ele alması yönüyle bu çalışmadan ayrılır.

5. Yöntem

Araştırma nitel bir durum çalışması olacaktır, "*nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma*" olarak tanımlanabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 39).

Sosyal bilimler alanı, çok değişkenli parametrik düşünme ile açıklanmaya muhtaçtır. Çünkü bu alandaki olgu ve olaylara ilişkin tek bir "gerçeklik" yoktur (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 30). Bu anlamda araştırmada, laiklik ve din eğitimi ilişkisi ele alınırken her dönemde meydana gelen önemli gelişmelerle birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu araştırmada betimlemeler yapılırken “durum nedir” sorusu ışığında ilenlenmiştir ve durum çalışmalarında kullanılan veri toplama yöntemlerinden biri olan belge tarama tekniğinden yararlanılmıştır. “*Var olan kayıt ve belgeleri inceleyerek veri toplamaya belgesel tarama denir. Doküman metodu (incelemesi) olarak da tanımlanmaktadır.*” (Karasar, 2012: 183; Yıldırım ve şimşek, 2011: 187). Veriler elde edilirken; resmi belgelerden, bu alanda yapılan bilimsel çalışmalardan, konuyla ilgili basında yer alan haber ve yorumlardan istifade edilmiştir. Verilerin yorumlanmasında eğitim ve din eğitimi alanlarında yapılan bilimsel çalışmalar temel etkindir. 1982 yılından 2013 yılına kadar laikliğin dönüşümü, bu dönüşümün din eğitim uygulamalarına yansması ve bu alanlarda meydana gelen değişiklik; Türkçe, İngilizce ve Fransızca dillerinde ilgili metinlerden bilgi toplanarak, veriler sınıflandırılarak, kavramsal ve mantıksal çözümlemeler yapılarak, açıklama, yorumlama yapılarak ve elde edilen verilerle önerilerde bulunularak çalışma tamamlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TEMEL KAVRAMLAR

1. 1. Sekülerizm ve Laiklik

Din-devlet ilişkilerinde tercih edilen tutum, devletlerin din eğitime bakışlarını da doğrudan veya dolaylı biçimde etkilemektedir (Bardakoğlu, 2008: 15). Bu bağlamda Türkiye’de din eğitimi tartışmaları genellikle laiklik ekseninde gelişmiş ve devletin genel eğitim uygulamalarına yansımıştır. Bu araştırmada da laiklik kavramı, din eğitimi ile yakından ilgili olmasından dolayı ele alınmıştır. Bu bağlamda bu başlık altında hiç de yeni olmayan hatta kavram olarak ortaya çıktığı günden itibaren güncelliğini yitirmemiş, kendisi ile ilgili olarak düzinelerce kitap, makale ve yorumların bulunduğu sekülerizm ve laiklik kavramları; din-devlet ilişkisi bağlamında, tarihsel gelişimine kısaca değinilerek, dünyada bu yapıya bariz olarak örnek teşkil eden birkaç devletle konu somutlaştırılarak ele alınacaktır.

Burada sosyolojik alanda kullanılan sekülerizm üzerinde durulmayacak, günümüzde pek çok devletin de din politikası olarak benimsemiş olduğu bir olgunun etimolojik analizine yüzeysel olarak değinilecektir.

Herhangi bir kelimenin anlamı analiz edilirken o kelimenin anlamıyla ilgili pek çok kelime ile karşılaşılır fakat bu kelimelerin hepsinin bileşkesi olan anlamı taşıyan bir kelime vardır ki buna *focus word/odak kelime* denir (Palmer, 1991 akt.: Gezgin, 2012: 136). Odak kelime ile kök mânâ anlaşılmalıdır. Bu çalışmada da *seküler* kelimesi odak kelime olarak kullanılmış ve din devlet ayrılığı bu kelime etrafında diğer yan anlamları üzerinden mevcut akademik çalışmalar ve tartışmalar ışığında anlatılmaya çalışılmıştır.

Dilimize yabancı dillerden gelen kavramlar için şunlara dikkat çekilmiştir. Bu kavramları dilimize aktarırken unutmamak gerekir ki, oluşumları belli bir kültürel birikimi ve geçmişi barındırmaktadır. Bu yüzden bu kavramların birebir Türkçeleştirilmesi kavram karmaşasına neden olabilecek kadar sorun oluşturmakta ve kavramın geliştiği ülke ile diğer ülkelerde karşılaşıldığında verilen tepki ve algı aynı olmamaktadır. Bundan ötürü bu çalışmada da kavramın kullanıldığı ülkelerde neyi karşıladığı ve nasıl algılandığı özellikle de kullanım şekilleri vurgulanarak verilmesi

amaçlanmıştır. Örneğin; Fransız tipi laiklik, Anglo-Sakson sekülerizmi ve vaftizli laiklik olarak bilinen İtalyan laikliği gibi türler gelişmiştir. Çalışmada bu kavramların dilimize diğer dillerden gelmesi dolayısıyla öncelikle bir sözlük taraması yapılmıştır ve teorik olarak kâğıt üzerindeki varlığını değil de günlük hayattaki pratikleri din eğitimi bağlamında ikinci bölümde ele alınacağı için burada sadece teorik çerçevede incelenmeye çalışılmıştır.

Çizelge 1: Laiklik Kavramının Bazı Dillerdeki Karşılığı (Akgönül, 2011: 3)¹

Fransızca	<i>Laïc</i>	<i>Laïque²</i>	<i>Laïcité</i>	<i>Laïcisme</i>	<i>Laïcisation</i>
İngilizce	<i>Lay,</i> <i>layman/</i> <i>laywoman</i>	<i>[non</i> <i>clerical]</i> <i>Secular</i>	<i>Secularisme</i>	<i>Secularisme</i>	<i>Secularisation</i>
Almanca	<i>Laien</i>	<i>Laien</i>	<i>Religiöse</i> <i>Bekennnismäßige</i> <i>Neutralität des</i> <i>Staates</i>	<i>Laizismus</i>	<i>Befreiung von</i> <i>Religiöser</i>
İspanyolca	<i>Laico</i>	<i>Laica</i>	<i>Laicidad</i>	<i>Laicismo</i>	<i>Laicización</i>
Portekizce		<i>Laico,</i> <i>leigo,</i> <i>secular</i>	<i>Laicidade</i>	<i>Laicismo</i>	<i>Laicização,</i> <i>secularização</i>
Danimarkaca		<i>Verdlig,</i> <i>læg</i> <i>Ikke-</i> <i>klerikal</i>	<i>Verdslighed</i>	<i>Konfessionsløshed</i>	<i>Verdsliggørelse</i> <i>aftkristning</i>
İtalyanca	<i>Laico</i>	<i>Laica</i>	<i>Laicità</i>	<i>Laicismo</i>	<i>Laicizzazione</i>
Hollandaca	<i>Leek</i>	<i>Leek,</i> <i>neutraal</i>	<i>Niet religieus</i> <i>karakter</i>	?	?
Türkçe	<i>Laik</i>	<i>Laik</i>	<i>Laiklik</i>	<i>Laiklik</i>	<i>Laikleştirme</i>
Arapça	لايكن	لايكن	لايكنة	لايكنة / لاويكنة	لايكنة

¹ Tabloya Arapça tarafımızdan eklenmiş ve tablonun başlığı değiştirilmiştir. Bu kelime “âleminiyyetun” olup *dünyalık, dünyaya ait* anlamlarına gelmektedir burada vurgulamak istediğimiz şey; Arapça karşılığının “ladini” *dinsiz, dini olmayan* şeklinde olmadığıdır.

² P. Fiala’ya göre, *Laïc* kelimesi güncel Fransızca da bir dinin ruhban sınıfından olmayan takipçisi için kullanılırken, *Laïque* kelimesi laikliğin aktif bir destekleyicisi için kullanılır (Fiala, 1991: 45-47, akt.: Baubérot, 2008: 32).

Çizelge 1’de laikliğin, diğer dillerdeki karşılığı kavram karmaşası giderilmek amacıyla verilmiştir.

Bu kavramlar arasındaki mevcut karışıklık tablodan da çok rahat anlaşılabilir. Akgönül’e göre mevzu bahis olan kavram karmaşası Türkçe için de geçerlidir (2011: 3). Burada ülkelerin kolektif algıları ön planda tutulmaya çalışılmış ve araştırmanın içinde bu kavramlar kullanıldıkları toplumlar için nasıl kabul görmüş ise o söylem ve ifadelerle zikredilmiştir.

Secularism, *saeculum* kökünden gelmekte ve çağ anlamını taşımaktadır, anlam olarak *çağdaşlaşmaya* karşılık gelmektedir. Seküler/*secular* kelimesinin kullanımı 12. yüzyıla rastlamakta ve kilise bölgesinde yaşayan halkı, kurumsal bir yapı içerisindeki ruhban sınıftan ayırt etmek amacı ile kullanılmıştır (Özay, 2007: 121-122). Bazı araştırmacılara göre de; bu süreci Roma dönemine kadar uzatmak mümkündür (Taburoğlu, 2008: 110-111; Özay, 2007: 120). Sekülerizm kavramının kullanımına baktığımızda bazı akademisyenlere göre; hem bir devlet idaresi şekli hem de bireysel ve toplumsal hayatı düzenleyici bir ilkedir (Göle, 2012: 19). Laiklik din-devlet işleriyle ilgili bir kavramken sekülerlik dinin bireysel ve toplumsal plandaki karşılığıdır (Özay, 2007: 113).

Laiklik ve sekülerizm kavramlarının ayrı köklerden geliyor olmalarına karşın, birbirlerinin yerine sıkça kullanıldığını ve netice itibariyle aynı anlamı karşıladığı görüşünde olan veya bu kavramların farklılığını vurgulayan akademisyenlerin varlığı müşahade edilmiştir. Bundan dolayı burada her iki görüşe de metin içinde yer verilmiştir. Seküler, sekülerizm, laïcité ve sekülerleşme, farklı anlamlara ve farklı tarihsel süreçlere sahiptirler (Göle, 2012: 46). Laïcisme ile secularism kelimelerinin aynılaştığı yer olarak şunu ifade edebiliriz; ikisi de çağdaşlaşmanın özü sayılarak toplumu dinselleşme temayülünden kurtarma amacını taşır (Berkes, 2002: 20). Göle seküler kelimesinin küçük bir vurgu farkına sahip olduğunu ve burada önemli olan şeyin kolektif algının olduğunu ifade etmiştir³ (2012, 14). Baubérot ise uluslararası belgelerde “laïcité”yi *secularism*, “secularism”i de *laïcité* olarak tercüme etmekte olduklarını ifade eder (2008: 32). Yine Bedri Gencer de sekülerleşme ve laikleşmeyi

---

³ Göle bu farklılığı vurgulamış olmasına rağmen aynı kaynaktan sekülerizm ve laïcité (laiklik) kavramlarını birbirinin yerine kullanmıştır, bkz: Göle, 2012: 77

birbirinin yerine kullanmıştır (Gencer, 2000: 155). Ahmet Kuru ise; secularism ve laïcité ayrımına gitmeden her ikisini temelde iki felsefede toplamış, bu çalışmada da temel kavramlar olarak kullanılan, “dışlayıcı laiklik⁴” ve “pasif laiklik” şeklinde bir tanımlama yapmıştır (2011: 14). Bu ayrımın pratik karşılığına baktığımızda diyebiliriz ki ABD’de uygulanan laiklik veya Anglo-Sakson sekülarizmi; pasif laiklik, Türkiye’de tek partili dönem boyunca uygulanan ve Fransa’da mevcut olan laiklik ise dışlayıcı laikliktir.

Devletlerin din politikaları açısından sekülarizm için Göle’nin yorumu şöyledir: “*Son otuz yıl zarfında sekülarizme yaklaşım tarzlarımızda gerçekleşmiş olan değişimlere dair bir analiz ve seçici bir yeniden değerlendirme yapmayı öneriyorum. Sosyal bilimler alanında, kültürler ve disiplinler arasında süren diyaloglar sayesinde, ister Anglosakson liberal modelle isterse Fransa’nın siyasal laïcité’siyle tanımlanmış olsun, sekülarizmin tek bir ideal modeli olmadığına dair artan bir farkındalık söz konusu.*” (2012: 11; Barbier, 2005: 1). Özü itibariyle, seküler devlet dinden etkilenmeyen siyasi bir alandır diyebiliriz. Bu alan seküler yapılar ile din arasında etkileşime tolerans tanısa bile dinle doğrudan doğruya ilgilenen kamusal politikalara çok fazla yer vermez.

Laiklik sekülarizmden farklı olarak, devletin nasıl örgütlendirileceğine ve hukukun nasıl oluşturulacağına ilişkin bir ilkedir (Erdoğan, 1999: 84). Tarhan’ın bu kavramlara yorumu şöyledir; “*Laisizm ve sekülarizm devletin dine karşı politikalarının nasıl olacağına dair iki farklı kavramdır, kullanılan unsurlar aynıdır fakat sınırlılıkları farklıdır. Her ikisi de temel olarak din ve devletin ayrılmasıdır. Sekülarizm dinin kamusal alanda görünürlüğüne karşı daha hoşgörülüdür laisizmde ise devlet dinin kamusal alanda görünürlüğü konusunda daha aktiftir*” (2011: 1).

Sekülarizm ve Fransız laïcité’sinin sahip olduğu bu nüansları bir kenarda bırakarak, genel bir değerlendirme ile ele aldığımızda; Parker, Fransız laïcité’si veya Anglo-Sakson sekülarizmi ayrımına gitmeden laikliğin türlerinin varlığını üç temsile dayandırmaktadır:

---

⁴ Bu ifadeye benzer bir tanımlama olarak; “Dışlayan laiklik” kavramı Jean Baubérot tarafından da kullanılmıştır. Bkz: Baubérot, 2009: 159.

1) Demokrasinin gereği olarak laiklik; bireysel hak ve özgürlükler ön plandadır. Devlet, bireylerin din özgürlüğünün garantisidir. Bir topluluk diğerinin üzerinde baskı ve otorite kuramaz, laiklik uzlaşma alanıdır.

2) Günlük yaşamın dünyevileşmesi olarak laiklik; burada sadece din ve devlet birbirinden ayrılmaz toplum da kutsalından sıyrılır.

3) Dini, modern yaşamla uzlaştırma projesi olarak laiklik; Burada dini, modern yaşamla uyuşturma çabası içine girer ve dini kontrol etmeye çalışır (Paker, 2005: 328).

Görüldüğü üzere laikliğin bütüncül bir tanımı olmamakla birlikte her toplumda gelişim süreci ve buna bağlı olarak algılanışı farklılıklar göstermektedir.

1. 1. 1. Laikliğin Tarihi

Bu başlık altında laikliğin tarihi kısaca verilecektir. Laiklik kelimesinin dilimize Fransızcadan gelmesi sebebiyle öncelikle kelimenin kökeni ve mealleri verilmeye çalışılacak akabinde ise ortaya çıkış süreci ele alınmaya çalışılacaktır.

Laïcisme sözcüğü Katolik Hıristiyanlığa dayanıp Fransızca'da kullanılmaktadır ve Grekçe kökenlidir. Asıl olarak *laos; halk, din adamlarından bağımsız halk* demektir (Baubérot, 2008: 19; Berkes, 2002; Sezen, 1993: 17) -bu halk *klerikal* (clérical)⁵ halkın dışındaki halktır- yani laïcisme sözcüğünün Grekçe kökeninden yola çıkarsak Türkçe karşılık olarak *halksallaştırma, halkın birlikte olması, bir birim oluşturma* anlamına gelmektedir. Laïcisme sözcüğünün Fransızca kullanımındaki Türkçe karşılığı ise: “*laikleştirme, kurumlara laik bir nitelik kazandırmak isteyen öğreti*” olarak geçmektedir (Saraç, 1999: 808).

1887 yılında tamamlanan *Pedagoji ve Temel Öğretim Sözlüğü*'nde yer alan Ferdinand Buisson'a ait “Laiklik” başlıklı makalesi, laiklik teriminin ilk olarak kullanıldığı belgedir. Kavramın sistematik tanımı ilk olarak bu makalede yapılmıştır (Baubérot, 2009: 7-8). Özü itibarıyla laiklik, Fransa'da benimsenmiş ve orada kurumsallaşmıştır, din özgürlüğünün dengesi ile devlet düzeninin tanımlanması amacıyla kullanılmıştır (Baker, 2010: 343-344).

⁵ Clerc: Papaz adayı, papaz çömezi; Clergé: Papaz sınıfı, rahipler sınıfı, din adamları sınıfı; Clérical: Papazlara değin, kiliseye değin, kilise egemenliği yanlısı (Saraç, 1999: 271).

Laisizmin temeli olarak gösterilen sekülerleşmenin meydana gelmesinde Fransız Devrimi'nin önemli bir yeri olduğunu söylemek gerekir. Zira bu üç olguyu (*laisizm, sekülerleşme, Fransız Devrimi*) birbirinden bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir. Fransız Devrimi bu konuda yeni bir başlangıçtır. Çünkü “*Bütün açıklığıyla laik devlet fikrini, devletin bütün inançlar karşısında tarafsız kalmasını, ruhbanlardan bağımsız olmak ve bütün teolojik anlayışlardan uzak durmak gerektiğini*” ortaya koymaktadır (Baubérot, 2009: 8). Aydınlanma çağında gelişen pragmatik, pozitivist ve “büyük sekülerleşme dönemi” olarak bilinen ve dinin dönüşüm yaşadığı iddia edilen 17 ila 19. yüzyıl sürecinin ardından laik cumhuriyetlerin doğması olağan bir sonuçtur (Özay, 2007: 32-66). Yani toplumsal değişimin bir sonucu olarak ortaya çıkan dini kurumlarla dini olmayan kurumlar arasındaki bu ayrışma dünyevileşmenin getirdiği bir sonuçtur. Nitekim 19. yüzyılda laikliğin ilk teorisyeni olarak Ferdinand Buisson da laikliğin, laikleşmenin (sekülerleşme) bir sonucu olarak doğduğunu ve bu durumun o dönemde yalnızca Fransa’da olmadığını, öteki Avrupa toplumlarının da laik olduklarını söyler (akt.: Baubérot, 2009: 9-10).

1880-1886 yıllarında; kamusal alanlar, mezarlıklar, okullarla ilgili çıkarılan büyük laikleşme yasası ile devlet, kamu kurumları, hukuk ve eğitim üzerindeki dini-politik hâkimiyeti geleneğinden kısmen çıkarılmış, Goblet ve Ferry yasaları ile de devlet okulları her türlü dinî egemenlikten uzaklaştırılmıştır ve böylece laik eğitimin temelleri de atılmıştır (Ruiz, 2007: 131). Pratikte oldukça uzun bir döneme yayılan laikliğin, resmileşme sürecine baktığımızda; 1905’te Fransa’da devlet ile kilisenin resmî olarak ayrılması ile başlamış olduğunu görürüz. Kilise ve devleti ayıran 1905 Yasası’nda laiklik sözcüğü zikredilmemiş kavramın açık bir şekilde ifade edilmesi, 1946 Anayasası’nda gerçekleşmiştir (Roy, 2010: 26).

Laiklik, kilise ile devlet arasındaki ayrımın ötesinde, bir cumhuriyet, ulus, toplum ve değerler sistemini içermektedir. Aydınlanma felsefesi, ilerleme düşüncesi ve dinle iç içe olmayan ama rasyonalist olma iddiasıyla laiklik, etik bir anlayışa dayanmaktadır (Roy, 2010: 24). Temel felsefesinin; Avrupa’da Voltaire, Rousseau, Locke, Kant, Descartes, Hobbes, Spinoza, Leibnitz gibi filozofların katkılarıyla, Ortaçağın sonlarından itibaren başlayıp güçlü bir gelenek haline gelen laik-rasyonel düşünce Tanrıya dayalı bir evren yerine rasyonel bir evren tasarlamıştır (Erdoğan, 2000: 263).

Laiklik din hürriyetini güvence altına almaya yönelik bir uygulama olup, bir dinin ideolojik üstünlük kurmasına engel olur (Baubérot, 2008: 95). Uygulamada, laik ortamda, ne tek bir dine ne de çeşitli inançlara öncelik tanınabilir veya inancı gözler önüne serme imkânı verilebilir (Ruiz, 2007: 25). Eklemek gerekir ki; laiklik, dinin içinden değil, dışından gelen dinin de lehine olacak şekilde dış sahadan teklif ve telkin edilen aracı bir kuraldır (Sezen, 1993: 33).Çünkü ortaya çıktığı zaman dinin ortadan bütünüyle kaldırılmasını veya görmezden gelinmesini hedeflememiş, dinin yaşanabilirliği çerçevesinde gelişmiştir. Ancak gelişim aşamasında laiklik, felsefi anlamda ve özünde din karşıtı bir öğretiyi ifade eder hale gelmiştir (Erdoğan, 2000:7; Sezen, 1993: 25).

Laïcisme ya da secularism din ile dünya işleri bağlamında, din kurumları, kuralları, güçleri mukayesesinde Hıristiyanlıktaki Ortodoks, Katolik ve Protestan kolları arasında farklar görüldüğü gibi, bu kavramların benimsendiği ülkelerde, her birinin kendi tarihinde de din ve dünya kurumları arasındaki ilişkilerde tutum değişiklikleri gözlemlenebilir (Berkes, 2002: 20). Bu farklılıkları somutlaştıracak olursak; Türkiye’de uygulanan laiklik, Fransız laikliğinden ve Anglo-Sakson sekülerizminden farklıdır⁶ çünkü İslam kilise benzeri bir kurumla temsil edilebilecek bir din değildir ve camilerin böyle bir fonksiyonu yoktur. Berkes’e göre; kilisenin aynı olan “otonom” bir yapı İslam’da bulunmamaktadır (Berkes, 1997: 25; Aydın, 2007: 5-71; Kahraman, 2008: 74; Mortaş, 2011: 41) ve çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkelerde, Batı’da örneklerini gördüğümüz, din bilginleri ile devleti yönetenler arasında yaşanan hâkimiyet savaşları yaşanmamıştır (Roy, 2010: 78; Fıçlalı, 1997: 16). Bundan dolayı Türkiye’deki laikliği anlamak için laisizme⁷ bakılması gerekmektedir (Davison, 2006: 245).

Anglo-Sakson ülkelere gelince, mevcut din-devlet ayrımında şöyle bariz bir özellik bulunmaktadır: İnançlı toplum, devletin gücüne boyun eğmiş bir toplum değil, bireylerin arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunu benimsemiş bir toplumdur. Sembolik olarak siyasi otoriteyi temsil eden kraliçe aynı zamanda İngiliz Kilisesi’nin de başıdır. Resmi anlamda seküler bir ülke olmamasına rağmen İngiliz toplumu seküler değerleri

⁶ Bu ülkeler arasındaki farklılığa kaynak olarak ise şunu söylemek mümkündür: Avrupa’nın kuzeyindeki Katolikler laikliği savunurken, güneydekiler laiklik karşıtı bir tutum sergilemişlerdir (Ruiz, 2007: 43). Bu konuda Pickles, Fransız tipi laikliğin bölücü nitelikte olduğunu, daha pragmatik olan Anglosakson ve İskandinav politikalarının daha az bölücü olduğuna dikkat çekmiştir (akt.: Erdoğan, 2000: 261)

⁷ *Laïcisme*, “lâiklik” değil, “laikçilik” demektir.

benimsemiş bir toplum olarak tanımlanabilir. Özel bir inanç için gereken sistem ve kurallar devlet tarafından yapılandırılmıştır ve İngiltere, seküler bir devlet olarak Anglikanizm’i resmi din olarak tanımlamıştır (Ruiz, 2007: 31). Diğer Avrupa ülkelerine kıyasla daha net bir şekilde laikliği hayata geçirmiş olan Fransa’nın bile, belli konularda laiklik ülküsünün tam uygulanışına hâlâ yaklaşmadığı iddia edilebilir. Zira laisizm felsefesine aykırı olan sübvansiyon Fransa’da da mevcuttur ve Evry Katedrali, Hıristiyan Sanat Müzesi adı altında inşa ettirilmiş, kamu parası kilisenin malı olan özel bir servet oluşturmuştur (Ruiz, 2007: 220-144). Ayrıca Fransız Devrimi’nin ardından çıkarılan ruhban sınıfına ait 1790 tarihli Sivil Anayasası ile kilise mallarının ulusallaştırılması öngörülmüş, papazlar Anayasa’ya bağlılık yemini ederek memurlaştırılmıştır (Akgönül, 2011: 12).

Sekülerizmin Fransız versiyonu olan laiklik; devletin, bireyleri dinin taleplerinden koruması yoluyla kiliseyi devletten ayırır, ABD’de uygulanan sekülerizme baktığımızda ise dinlerin devlet müdahalesinden korunmasının sağlandığını görürüz (Scott, 2012: 29). Bu durumu Erdoğan’ın yorumu ile ifade edecek olursak: “*Fransız cumhuriyetçiliğinin esası “dinden özgürleşme” Amerikan cumhuriyetçiliğinin esası ise “dinin özgürleşmesidir ve bununla birlikte Türkiye’de ise radikal laikleşme Cumhuriyetin ilk döneminde geliştirilmiş olan Kemalist ideolojiden kaynaklanmaktadır”* (2000: 307-330).

Sonuç olarak laiklik, sosyokültürel açıdan birbirinden oldukça farklı olan Doğu ile Batı toplumlarının ortak sorunudur diyebiliriz. Yani pek çok alanda taban tabana zıt olan Doğu ile Batı, laikliğin pratiğinde ortaya çıkan sorunlarda birleşmektedir.

1. 1. 2. Türkiye’de Laikliğin Tarihçesi

Türkiye’de *laiklik* kavramının zikredilmeye başlanması Tanzimat Döneminde tercüme odalarına Türklerin getirilmesi ve orada yabancı dil öğrenen yeni bir kuşağın gelişmesi, saray ve Bâb-ı Âli Osmanlıcasının çözülmesiyle olmuştur. Bu çözülmeye Fransızcanın etkisi yalnız sözcükler ve üslup açısından değil, kavram ve anlamlar açısından da bu kanalla gelişmiştir (Berkes, 2002: 258) ve Türkiye bundan dolayı Fransızca *laïcité* kavramını kendi dilinde *laiklik* olarak benimsemiştir. Ayrıca Teşkilat-ı

Esasiye Kanunu'nun taslak halindeki metninde de laiklik kavramı geçmektedir ancak burada *ladiniyye* terimi kullanılmıştır (Erdoğan, 1999: 123).

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 2. Büyük Kongresinde (1927) kabul edilen, partinin yeni nizamnamesinde partinin, devlet ve din işlerini ayırmak amacıyla olduğu açıklanmış ve Cumhuriyet Halk Fırkası Başkanlık Divanı tarafından hazırlanan ve kongrede kabul edilen bildiriye *laik* sözcüğü kullanılmıştır (Koçak, 2002: 153). Cumhuriyet döneminde hız kazanan laikleşme, bir dizi reformu (çizelge 2) beraberinde getirmiş ve laiklik ilkesi en temel öge olarak 1937'de Türk Anayasası'na girmiştir (1961 ve 1982 Anayasalarının da 2. Maddelerinde yer almıştır). Cumhuriyet'in erken döneminde, adı konulan Kemalist laiklik, devletin dine yoğun etkisinin görüldüğü dışlayıcı nitelikte bir laiklik örneğidir. Ayrıca Kemalist-laiklik sadece din ve siyaseti birbirinden ayırmamış, siyasetin din üzerinde sert müdahalelerinin gelişmesinin önünü açarak dinî hayatın bütün yönlerini yukarıdan kontrol edecek şekilde tasarlamıştır (Çarmıklı, 2011: 1; Davison, 2006: 222). Bu durumun, Türkiye'de Tanzimat'tan bu yana ve özellikle Cumhuriyet döneminde din temelinde, düşünce hayatının ikiye bölünmüş olduğu, söyleminden yola çıkılarak bu noktada gösterilen çabanın, laiklik kavramıyla uzlaşma getirme gayreti olduğu, söylenebilir (Toprak, 2009: 193).

Çizelge 2: Türkiye'de Laikleşme İnkılapları (Kuru, 2011: 219)⁸

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Kabulü	1924
Halifeliğin Kaldırılması	1924
Şeriye ve Evkaf Nezaretinin Kaldırılması	1924
Şapka Kanunu	1925
Türebeler ile Tekke Zaviyelerin Kapatılması	1925
Miladî Takvimin Kabulü	1925
İsviçre Medenî Kanunu'nun Kabulü	1926
Latin Alfabesinin Kabulü	1928
Ezanın Türkçeleştirilmesi	1932
Bazı Kıyafetlerin Yasaklanması	1934

⁸ Bu yasaların bazıları 1982 Anayasası'nda 174. Madde : “*Anayasa'nın hiçbir hükmü, Türk Toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik niteliğini koruma amacını güden(...) inkılâp kanunlarının (...) hükümlerinin, Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilir ve yorumlanamaz*” ile koruma altına alınmışlardır (Kuru, 2011: 219; Nalbant, 2011: 70).

Cuma Yerine Pazar Gününün Tatil Olması	1935
Laikliğin Anayasal Prensip Olması	1937

Çizelge 2’de pratiklerinin Tanzimat’a dayandığı laikleşmenin, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde nasıl geliştiği ve Anayasal ilke haline geldiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Cumhuriyet’in erken döneminden bugüne Türkiye’de laiklik yorumlarının ve anlayışının dönem dönem değiştiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda Türkiye’de uygulanan laiklik, uygulama süreci içerisinde kimi zaman Mustafa Kemal’in uyguladığı laiklikten daha ileri giderek bir ideoloji (laisizm) haline getirildiği dönemler olmuştur (Turan, 2013: 185). Türkiye’de laiklik anlayışının bugünkü hali için Talip Küçükcan’ın 19.03.2013 tarihli söyleşisinde; Türkiye’nin bir ara model olduğu ifade edilmektedir.

Bu noktada çağdaş Türkiye’de uygulanan laiklik iki açıdan özel bir hal almaktadır; biri Türkiye’nin laikliği katı bir şekilde benimseyen tek ve ilk Müslüman ülke olması diğeri ise laikliği, anayasasında yazılı bir şekilde bulunduran çok az ülkelerden olmasıdır (Marcou, 2000; Gencer, 2000: 153). Türkiye’deki laisizm modern dünyadaki imkânları yorumlayabilmek açısından tarihsel bir öneme sahiptir, Örneğin Cumhuriyet’in erken döneminde dışlayıcı laikliğin şartlarını kabul eden din adamlarına, devlete ait dinî kurumlarda yer edinmelerine izin verilmiştir ancak Davison’a göre devletin dine bu desteğini sekülerizm olarak yorumlamak yanlıştır (2006: 140-141-254-245).

Anayasa Mahkemesi tarafından Türk Devrimlerinin temelini oluşturan öge olarak kabul edilen laiklik (Anayasa Mahkemesi’nin 1989/12 sayılı kararı) henüz net bir şekilde açıklanmamış, bir fikir birliği oluşturulamamıştır (Erdoğan, 2000: 262). Denilebilir ki farklı kişi veya gruplar bu kavramlardan farklı şeyler anlamışlardır. Bu sebeple, Türkiye’de laikliğin anayasal boyutunun yanında uygulamada pek çok farklı versiyonundan bahsetmek mümkündür. Burada vurgu, laiklik ilkesinin uygulanmasında ülkelerin kendi özelliklerinin ve tarihi akışının önemi üzerindedir. Anayasa Mahkemesi’nin kararları esas alındığında Türkiye’deki laikliğin temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Din, devlet işlerinde etkili olamaz hukuk dinî kurallara dayanamaz.

2- Dinî inançlar manevi hayatla ilgili olduğundan dokunulmazdır ve Anayasa tarafından güvence altına alınırlar.

3- Dinî uygulamaların eylem ve davranışların bireyin manevi hayatının sınırlarını aşarak toplumsal hayatı etkilemeleri durumunda; laikliğin, toplumun ortak değerlerinin ve dinî inançların korunması için birtakım sınırlandırmalar getirilmesi meşrudur.

4- Sonuç olarak; laiklik ilkesi gereğince, devlete dinî hak ve hürriyetler üzerinde denetim yetkisi tanınması gerekli görülmektedir (Nalbant, 2011: 72).

1. 2. Kemalizm

Araştırmada bu konuya değinilmesinin sebebi; Türkiye’de laikliğin anlaşılması için Kemalizm’in anlaşılmasının gerekli görülmesidir. Ayrıca Kemalizm’i anlamak önemlidir çünkü Kemalizm, Türkiye’nin uzun yıllarını almış tecrübesidir. Kemalizm’e, Türkiye’deki laikliği doğru anlayabilmek adına, laikliğin ülkemize girişini ve benimseniş sürecini içeren bir dönem olarak bakılmıştır ve “laikliğin alt yapısının nasıl oluştuğu ve Türkiye’de laiklik anlayışının zihinsel temelleri nedir” soruları ile Kemalizm ele alınmaya çalışılmıştır.

Öncelikle Kemalizm sözcüğünün ilk kullanıldığı yerlere bakacak olursak: Kemalizm deyiimi, ülke içinde ideolojik bir anlam yüklü olarak ilk kez 1930 yılında Ahmet Cevat Emre tarafından, “Muhit” dergisinde kullanılmıştır. Yine 2 Aralık 1930’da İnkılâp gazetesinin sahibi ve başyazarı Ali Naci Karacan da, “*Rusya’da nasıl bir komünizm, İtalya’da nasıl bir faşizm varsa, bizde de bir Kemalizm olmalıdır*” yorumunda bulunmuştur. Ayrıca Kemalizm kavramı, ilk baskısı 1932’de, ikinci baskısı ise 1933’te yapılan ve liselerde tarih derslerinde okutulan, “Tarih IV” kitabında da dile getirilmiştir (Uzun, 2010: 245).

Kemalizm’in düşünsel yapısının, 19 ve 20. yüzyıl Osmanlı toplumunun sosyal yapısından ayrı olarak değerlendirilmesi onun doğru anlaşılmasına neden olabilir. Burada Osmanlı İmparatorluğu’nun bu yüzyılları, çalışmanın amacı dışına çıkılacağı endişesi ile ele alınmamıştır. Ancak şunu söylemek mümkündür ki; Kemalizm’in

kurucu kadrosu İmparatorluk içinde yetişmiş ve Batı'yı model alan, asker ve sivil bürokrattır (Berkes, 2002). Bu yüzden, ister istemez fikirleri ve icraatları Osmanlı döneminin izlerini taşımaktadır. Zira Cumhuriyet dönemi reformlarının birçoğu ilk defa Osmanlı "Garpcıları"nın tartışıp konuştuğu ve bu tartışmalarla temellerini hazırladığı gibi, Cumhuriyet dönemine mal edilen bazı reformlar da Osmanlı'nın son yıllarında, Cumhuriyet döneminin hemen öncesinde, programlanmış veya gerçekleştirilmiştir (Yayla, 2011: 4; Cem, 2011: 299). Kemalizm, İmparatorluk içinde açılan askeri ve sivil okullarda okumuş ve çözümü Batı'nın sosyo-kültürel ve siyasal kurumlarının benimsenmesinde görenlerin ideolojisi ve uygulamaları olarak gelişmiştir (Ateş, 2008: 44-47).

Kemalizm'i net sınırlar içinde kavramsallaştırmak güçtür çünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal⁹ hayatta olduğu dönemde, kendisi bir ideoloji üretme çabası içine girmemiştir. Bunun sebebi ise Mustafa Kemal, bir ideolojiyi temel almanın donup kalmakla eş sayılacağını düşünmüş, kesin çizgilerle belirlenmiş bir ideoloji ortaya koymak istememiştir (Çeçen, 2006: 19). Zira Kemalizm'in sistemleşmesinde doğrudan Mustafa Kemal'e atıf yapılmamıştır. Ancak Kemalizm'in temel paradigmasının Mustafa Kemal'in adımları üzerine oturtulduğunu söylemek mümkündür.

Mustafa Kemal'in takipçileri ve çalışma ekibi, Kemalizm'in bir ideoloji haline gelmesinde Mustafa Kemal'in fikirlerini, yaptığı reformlar ışığında sistemleştirmeye çalışarak temel adımı atmışlardır. Bu çalışmalarına Mustafa Kemal'in *Nutuk* eserini de eklemeye çalışmışlarsa da Hanioglu'na göre bunda başarısız olmuşlardır. Zira *Nutuk* Kemalizm'in rehber kitabı olmayıp Mustafa Kemal'in anlatımını desteklemek amacıyla yeniden üretilen yüzlerce belgenin eklenmesiyle bir monografi ve hatırate benzemektedir (Hanioglu, 2013: 32).

---

⁹ Burada, Atatürk yerine niçin Mustafa Kemal ismini tercih ettiğimizi açıklama ihtiyacı duyduk ve bunu Bedri Gencer'den yapmış olduğumuz bir alıntı ile ifade etmek istedik: "Tarihî bilinç sahibi kişiler (örn. Ş. S. Aydemir gibi) için Mustafa Kemal, İstiklal Harbi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki inisiyatifıyla tarihe damgasını vurmuş, somut, canlı-kanlı bir kişiyi ifade etmektedir. Oysa Atatürk, ölümünden sonra romantik resmi söylem tarafından, tarihî konumundan soyutlanmış, deyim yerindeyse 'meta-historic' hale getirilmiş, Aydemir'e göre inkârından daha tehlikeli bir şekilde 'putlaştırılmış', soğuk heykel yüzlerine yansıyan bir 'kavram' haline getirilmiştir." (1974: 160 akt.: Gencer, 2000: 151). Abdi İpekçi'nin sözüyle; "*Kahraman putlaştığı zaman ölür.*"

Türk siyasetinin açık bir ideolojisinin olmaması dönemin aydınlarını ve devlet adamlarını Mustafa Kemal'in reform ve fikirlerini bir ideoloji haline getirmeye teşvik etmiş, bu boşluğu; Kemalizm'in, ülkenin "resmi ideolojisi" haline getirmeye çalışarak doldurmaya gayret etmişlerdir (Başkaya, 2006). Bu amaçla 1932'de sol görüşe sahip bir grup aydın *Kadro* adında bir dergi kurmuş bu dergide, "Türk Devrimini" Marksizm ve tarihi materyalizmden yararlanarak yorumlamışlardır. Mustafa Kemal bu derginin yayımlanmasına ilk başta izin vermişse de Marksist analizleri uygulama çabası içinde olan bu dergiyi 1935'te kapatmıştır (Hanioğlu, 2013: 33-34). Yine aynı amaçla 1933 yılında Halkevlerinin yayın organı olan *Ülkü* dergisi yayın hayatına başlamıştır. Bu derginin başlıca ideologu Recep Peker'dir. Bilimsel, korporatist¹⁰, devletçi ve dayanışmacı bir Kemalist ideolojiyi benimseyen Peker'i Mustafa Kemal 1935'te görevden uzaklaştırmıştır. Ancak Recep Peker Kemalizm için önemli bir adım atarak, 1934'de Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde *Türk İnkılâbı* konulu bir ders vermeye başlamış ve Kemalizm'e temel olacak nitelikte bir ders kitabı hazırlamıştır (Hanioğlu, 2013: 34-35). Bütün bunlar Kemalizm'in şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur.

Mustafa Kemal, değişik zamanlarda ve değişik konularda farklı yaklaşımlar içine girmiş, zamana ve zemine göre hareket etmiştir (Çeçen, 2006: 21; Ateş, 2008: 224). Akyol'un yorumuyla bu durum şöyle somutlaştırılabilir: Mustafa Kemal 1919-1922 yılları arasında hem sosyalist hem de İslamcı ifadeler kullanmıştır. O dönemde, İslam âlemine beyannameler yayınlamış, Meclis'i dualarla, tekbirlerle açmış, Hilafeti kurtarmak için çarpıştığını ilan etmiş, Lenin'e mektuplar yazmış, Bolşevizm'i övmüş, Ankara'da bir Komünist Partisi kurdurmuş, emperyalizme ve kapitalizme karşı mücadele ettiğini defalarca tekrarlamıştır (2008: 37). Mustafa Kemal'in bu tutumu ve Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllara göre daha sonraki yıllardaki farklı ve çelişkili söylemlerinin bulunması Kemalizm'in şekillendirilmesini güçleştirmiştir (Hanioğlu, 2013: 31-33; Yayla, 2004: 10). Mustafa Kemal, değişen siyasetini ilerleyen yıllarda şöyle yorumlamıştır: "...*Türklerin asırlardan beri takip ettiği hareket, devamlı bir istikameti muhafaza etti. Biz daima şarktan garba doğru yürüdük. Eğer bu son senelerde yolumuzu değiştirdikse, itiraf etmelisiniz ki, bu bizim hatamız değildir. Bizi siz mecbur ettiniz. Ric'at arzı ve gayri ihtiyari oldu. Takdir etmelisiniz ki, şarkta*

---

¹⁰ Siyasi bir yaklaşım olarak ise, korporatizm, "ortak ilkeler" ve "sosyal uyum" bağlamında toplumu bir organizma gibi ele alarak toplumun tüm kesimlerinin faaliyetlerini dayanışma ve ortak çıkar temelinde ele alma, olarak tanımlanabilir (Göker, 2001: 229 akt.: Eser ve Yüksel, 2012: 182).

ikametgâh intihabına mecbur olduğumuz için, ırkımızın beşiği ile alakadar olması itibariyle mümkün olduğu kadar akın garbi bir ikametgâh intihap ettik. Fakat vücudlarımız şarkta ise fikirlerimiz garba doğru müteveccih kalmıştır.” (Arsan, 1997: cilt III, 91). İşte Kemalizm’in özünün bu değişim ve dönüşüm olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Mustafa Kemal bu ideolojiyi kendisi üretmemiş ancak Kemalizm, Mustafa Kemal ve onun attığı adımlar üzerine temellendirilmiştir. Kemalizm, Cumhuriyet’in kurulduğu ilk yıllardan itibaren Türk-ulus devleti tarafından resmi ideoloji olarak benimsenmiştir (Ateş, 2008: 223-224; Başkaya, 2006). Bundan dolayı Türk milli eğitim ideolojisinde de Kemalizm damgası vardır (Kaplan, 2011: 133). Kemalist sistemin temel ilkeleri CHP’nin altı oku olarak da bilinen; Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Laiklik, Halkçılık, Devletçilik, İnkılâpçılık’tır (Şahin, 2005: 251; Yardımcı, 1999; Akan, 2012: 10; Hanioglu, 2013: 32; Ateş, 2008: 52).

Özü itibariyle Kemalizm bir ideal değil, tahakkuk ettirilmiş faaliyetlerdir ve Kemalizm’in Türkiye’nin modernleşme biçimi olduğunu söylemek mümkündür (Oran, 2007: 12; Yetkin, 2013: 1). Kemalizm, Mustafa Kemal’in Türkiye’nin “modernleşmesinde” attığı adımların bütünüdür ve Kemalist Türkiye, ne liberal ne de sosyalisttir (Akan, 2012: 10; Çeçen, 2006). Bununla birlikte Kemalizm’i tek bir kelime ile ifade edecek olursak rasyonalizm kavramının bunun için uygun bir ifade olduğunu söyleyebiliriz (Davison, 2006: 249).

Bu noktada Kemalizm’i tek bir cümleyle açıklamak yerine Kemalizm’de ön plana çıkan ve Kemalizm olgusunu zihinlerde şekillendiren noktalarının sıralanması uygun görülmüştür:

1- Kemalist sistemin doğuş ve gelişim sürecini incelediğimizde, özgürlükçü bir demokrasiye sahip olmadığını söylemek mümkündür (Ateş, 2008: 238; Yayla, 2004: 9). Tek partili bir sisteme sahip olması da demokratik olmadığını ve hatta otoriter bir ideoloji olduğunu bize göstermektedir. Nitekim demokrasi bu süreçte henüz gelişim aşamasındadır. Kemalizm, 1923-1946 yılları arasında tek partili dönemde Türkiye Cumhuriyeti’nin omurgasını oluşturmuştur.

Mahmut Esat Bozkurt Kemalizm’in bu tavrını şöyle yorumlamaktadır; “*Kemalizm otoriter bir demokrasidir ki, kökleri halktadır. Türk Milleti bir piramide*

benzer, tabanı halk, tepesi yine halktan gelen halktır ki, bizde buna şef denir. Şef otoritesini yine halktan alır. Demokrasi de bundan başka bir şey değildir” (akt.: Başkaya, 2006: 151).

2- Kemalist düşünüşte devrim devingen bir olgundur. Kural, hem birey hem toplum için ileriye doğru evrilmektir (Oran, 2007). Bunu sağlamak için sadece eylem yeterli değildir. Yapılacak sosyo-kültürel değişim olayından beklenen sonuçların alınabilmesi için ulusun düşünce yapısının da devrimleri kavrayan bir düzeye çıkartılması gerekir (Bıdak, 2011: 89). Mustafa Kemal bunu şu sözleriyle ifade etmiştir; *“Bu demiryolları, fabrikalar, telgraf hatları meselesi değildir, halkın tüm zihniyetini esaslı olarak değiştirme meselesidir.”* (akt.: Akyol, 2008: 499). Bu amaçla yaygın eğitim kurumu olarak; ilk önce Millet Mektepleri daha sonra, halka yeni Türkiye'nin hedeflediği çağdaş medeniyet seviyesine ulaşma amacına uygun bir eğitim vermeyi planlayan Halkevleri kurulmuştur (Yardımcı, 1999: 218).

Halkevleri, eğitim ve kültür alanında, Türk halkının “ortaçağ buhranından” kurtulup aydınlanma felsefesinin nimetlerinden faydalanması, çağdaş medeniyet olabilmesi iddiası ile adımlar atmayı amaçlamıştır. Kemalist devrimin halk kitleleriyle bütünleşmesi yaygın eğitim yolları ile Halkevleri üzerinden sağlanmaya çalışılmıştır (Çeçen, 2006: 104). Bu kapsamda Halkevlerinin, devletin Kemalist ideolojiye hizmet ettiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda Kemalist devrim hem toplumu hem de devleti bütünüyle yeniden yapılandırmak istemiştir. Yine bu amaçla Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında, liselerde okutulan “Medeni Bilgiler” kitabında, çağdaş ulusal kimlik bilincinin oluşturulmasına yönelik yeni Cumhuriyet kuşağının; akılcı, bilimsel yöntem ve bilgilerle donatılmaya çalışılması, gerçekleştirilmeye çalışılan *ulusal kimliğin* kalıcı ve köklü bir biçimde dönüştürme çabası olarak görülmektedir (Yardımcı, 1999: 209).

3- Eğitim ve hukukun, Kemalist reformlar için hayati önem arz ettiğini burada belirtmeliyiz. Eski eğitim sisteminin din temelli oluşundan ve Kemalizm'in de “bilimi” temele aldığı iddiasından dolayı (Davison, 2006: 249), en köklü değişimler eğitim ve hukuk alanında yapılmıştır. İkinci maddede de belirttiğimiz gibi bu anlamda en çok yararlanan kurumlardan biri halkevleridir diyebiliriz. Ayrıca belirtmek gerekir ki eğitim kurumlarında Kemalist Devrimin, öne çıkan unsuru olan siyasette ve eğitim

politikalarında oldukça uzun bir dönem kabul gören pozitivistizmin¹¹ ve pragmatizmin¹² temel alınmış olması yaşanan değişim ve dönüşümde önemli bir etken olmuştur (Şahin, 2005: 151; Çeçen, 2006: 19). Bundan dolayı pozitif bilimlere, Cumhuriyet döneminde büyük ölçüde yer verilmiştir ve lâik düşünce pozitif bilimler yoluyla yerleştirilmeye çalışılmıştır.

Eğitimin, devrim paralelinde yeniden yapılandırılması amacıyla, 15 Temmuz 1921’de Ankara’da ilk Maarif Kongresi toplanmış ve Mustafa Kemal bu kongrede şu konuşmayı yapmıştır: “...*Dünyada her şey için, uygarlık için, yaşam için, başarı için en doğru yol gösterici bilimdir, tekniktir. Bilimin ve tekniğin dışında yol gösterici aramak aymazlıktır, bilgisizliktir, sapkınlıktır. Yalnız: Bilimin ve tekniğin yaşadığımız her dakikadaki aşamalarının evrimini kavramak ve ilerlemelerini zamanla izlemek şarttır. Bin, iki bin, binlerce yıl önceki bilim ve teknik dilinin çizdiği ilkeleri şu kadar bin yıl sonra bugün aynen uygulamaya kalkışmak kuşkusuz bilim ve tekniğin içinde bulunmak değildir.*” (akt.: Yardımcı, 1999: 213).

Mustafa Kemal bu kalkınmayı bilimle gerçekleştirmeyi hedeflemiş ancak bunu bütünsel bir kalkınma olarak planlamıştır. Batıdan yalnızca aletleri, makineleri, araçları almayı yeterli görmemiş bu teknolojinin bilimini de istemiştir. Fakat bilimin üst sınırlarının felsefenin içinde yer aldığını görmüş, Batı’nın felsefesini ve onun içinde olduğu insan bilimlerini de almak gerektiği kanaatine varmıştır ve felsefenin gelişmesi için de sezgisel yönlerini, sanat ve kültürle ilişkisini göz ardı etmemek gerektiğini fark etmiştir. Görülmektedir ki teknoloji-bilim-felsefe-kültür ve sanat bir bütündür (Akşin, 2002: 116). En nihayetinde; Batı’yı Batı yapan bütün değerlerin, düşünce ve yaşam biçiminin alınması çağdaşlaşma için büyük önem arz etmiştir. Kemalizm, bütün bu Batılılaşma çabalarının sonucu olarak doğmuştur demek mümkündür. Celal Bayar’ın söylemi ile, “*Taa... III. Selim’den bu yana yenilik hareketleri tepeden tabana, yukarıdan aşağıya yapılmıştır. Devletin üst yapısını teşkil eden kuvvetler, çeşitli*

¹¹ Pozitivistizm, totaliter sisteme en uygun felsefedir. Bireyleri her bakımdan standartlaştırmak eğilimindedir, ideolojik devlet yapısında bulunur ve birey ve grup farklılaşmasına izin vermez eğer “doğrusu” dini ise dünyevi felsefe ve hayat tarzlarına, laik ise dini felsefe ve hayat tarzlarına hayat hakkı tanımaz (Erdoğan, 1999:129).

¹² Pragmatizm pratiği merkeze koyan ve pratik aktivitelerdeki umulan yararları/ sonuçları, insanoğlunun ilk amacı olarak gören felsefi bir yaklaşım olarak tanımlanabilir (Doğu, 2004). Bu öğretiyeye, 1924’te Türkiye’de de bulunan John Dewey de önemli katkılarda bulunmuştur, Dewey bu seyahatinde, demokrasiye ilişkin görüşleriyle genel olarak Türk Modernleşmesini ve özellikle de eğitim felsefesini etkilemiştir diyebiliriz (Özsoy, 2009: 1899). Dewey sosyal psikolojide döneminin öncülerindedir ve demokratik bir toplumun gelişimine felsefenin nasıl bir katkıda bulunabileceği üzerine de çalışmaları da mevcuttur.

sebeplerle Batılılaşma zorunluluğunu duymuş ve bunu halka kabul ettirmeye çalışmıştır.” (akt.: Cem, 2011: 306).

4- Kemalizm, yönetimde egemenliğin Hak'tan halka kaydırarak laik sistemin işaretini vermiştir (Gencer, 2000). Laiklik ve akabinde çağdaş ulus-devleti, sıralı ve kademeli olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde temellendirilmiş ve ulusal, cumhuriyetçi bir devlet modeli ile özdeşleştirilmeye çalışılmıştır. Kemalist algı ümmet biçiminde örgütlenen Osmanlı'dan, millete dönüşümüyle birlikte, ulusal mücadele döneminin din esaslı, etnik farklılıkları dikkate almayan, çoğulcu siyasal söylem ve kimlik anlayışının, yerini laikleştirici ve toplumu homojenleştiren bir politikaya bırakmıştır (Şahin, 2005: 137). Kemalist anlayış "din devleti" düşüncesine karşı "ulus devleti" ve çağdaşlaşma yolunda, belli bir doğrultuda, birbiri arkasına gelebilen bir dizi reformlar içermiştir. Yapılan reformlarla omurgada Batı'yı örnek alan ancak Türk kimliğini de taşıyan yepyeni bir ulus inşa edilmeye çalışılmıştır (Yayla, 2004: 28). Devletin laik bir anlayışa dayanarak kurulması “ümmet ideolojisi”ni tasfiye etmiş ve yeni devlet, "ulus" kavramı çerçevesinde toplanmıştır (Şahin, 2005: 142).

1921 Anayasası Kemalizm'in devlet ve rejim anlayışının özeti ve Kemalist modelin hukuksal yapıya kavuşmasının belgesi olmuştur (Çeçen, 2006: 62). Bu Anayasa'da ki Kemalizm'in en önemli unsurlarından biri, *halk egemenliğidir*, bu Teşkilât-ı Esâsiye Kanununda, Ankara'da 30.01.1921 tarihinde şu şekilde yasalaşmıştır: “*Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Yönetim biçimi halkın kendi geleceğini kendisinin ve eylemleri olarak yönetmesi esasına dayanır*” (Atatürk, 2008: 437)

5- Kemalizm'in temel özelliklerinden biri de kendine özgü yöntem ve görüşler kullanmış olmasıdır çünkü Batılılaşma yolunda atılan adımlar için sosyolojik yapı bunu gerektirmiştir. Mustafa Kemal, herhangi bir sistemi veya ideolojiyi birebir taklit etme yoluna gitmemiş ancak Kemalizm'i bir ideoloji olarak görenler için, kendisinden sonra Kemalizm olarak anılacak olan farklı bir sistemin gelişmesine sebep olmuştur (Ateş, 2008: 225; Çeçen, 2006; Tekinalp: 2004). Bu durum için akademisyenler farklı yaklaşımlarda bulunmuşlardır, bunlara bakacak olursak; Atila Yayla Kemalizm için şu yorumda bulunmuştur: “*Kemalizm bir ideoloji veya bir fikir sistemi değildir zira bir ideolojinin geniş fikrî felsefî kökleri ve müellifleri vardır, ideoloji geneldir, ilgilendiği alanlarda her toplum ve her dönem için söyleyebileceği*

şeyler mevcuttur. Ayrıca saygın üniversitelerdeki siyasal ideolojiler kitaplarında Kemalizm'in yer almadığını” da eklemektedir (2004: 21). Yine Niyazi Berkes'e göre; “*Kemalizm bir ideoloji değil, tarihsel bir olay ve olay üzerinde bir görüştür. İki yüzyıldan beri başlayan modernleşme akımının doğru yolunu bulması, ona yönelmesidir*” (2002).

Yayla ve Berkes'in bu yaklaşımlarına karşın Kemalist sistemi, Fransız siyasal bilimci Maurice Duverger şöyle yorumlamaktadır: “*Mustafa Kemal'in eseri İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türkiye çapında değerlendirildi, bu noktadan sonra ise üçüncü dünya ülkelerine model teşkil etmiş ve dönemi içinde komünizme alternatif olmuştur.*” (akt.: Ateş, 2008).

Ateş'e göre ise Kemalizm; 20. yüzyılın sömürge yönetiminden yeni kurtulan ya da kurtulma aşamasında olan ülkelerde “Batı'ya dönük aydınların, asker-sivil bürokratların” benimsedikleri, yarı totaliter bir rejim ortaya çıkarır. Ortadoğu ve Afrika'da kimi zaman “Nasırizm” adıyla ortaya çıkan “ilerici askeri yönetimlerin” Kemalizm'in izlerini taşıdığını da iddia etmektedir (2008: 39).

Perry Anderson ise Kemalizm'i şöyle yorumlamıştır; “*Türkiye sosyal devrimi yaşamadan kültürel devrim yaparak ilginç bir dönüşüm yaşamıştır ki böyle şeyler tarihte nadir görülür.*” (akt.: Çarmıklı, 2011: 257). Ancak bu durumu Yayla şöyle eleştirmiştir: “*kültür, gelenek ve alışkanlıklar süreklilik taşır ve aksi ne kadar iddia edilirse edilsin, çatışmacı yaklaşıma karşın bu alanlarda devrim veya ihtilâl olmaz*” (2004: 3). Bu noktada Kemalizm'in bu alanlardaki devrimlerinin tartışmalı olduğunu söyleyebiliriz¹³.

7- Kemalizm ve din etkileşimini ele aldığımızda en önemli unsur olarak laiklik ortaya çıkmaktadır. Kemalizm, dinî etkileri en aza indirgeyebilmek ve akli temele alabilmek için laiklik ilkesini benimsemiştir. Çünkü dinin, yeni dünya düzeni içinde ve yapılmak istenen inkılâplar karşısında durağan kaldığı ve ilerlemeye engel olduğu düşünülmüş, bu engeli ortadan kaldıracak gücü de laiklik ilkesinde bulmuştur. Kemalist laikleşme, dinin reformize edilmesini de kapsayan bir dizi reformları içermektedir bu reformlar daha önce var olan reformasyon sürecinin hızlandırılması ve radikalleşmesinden ibarettir (Subaşı, 2005: 31-33). Benimsenen bu laiklik tam bir

¹³ Günümüz penceresinden Kemalizm için bkz: Hanioglu, *Sabah*, 10.08.2014, “Post-Kemalist Türkiye ‘Kemalizm’ Karşıtlığı Üzerinden İnşa Edilebilir mi?” başlıklı yazısı.

laiklik olmamakla birlikte, siyasetin din ile sınırlarını belirlemek amacıyla kullanılan Batılılaşmanın temel zihniyeti olduğu düşünölen laikliktir (Çarmıklı, 2011: 248). Türkiye modelindeki laiklik uzun vadede sivil ve kamusal hayatı yönlendirecek bir toplumsal proje olarak göröölür. Buradaki laikleştirmenin amacı, ana etken olarak İslam'ın oluşturduğu geleneksel hayat tarzının yerine “bilimsel” ve “çağdaş” öncüllere dayanan bir değer sistemini koymaktır (Erdoğan, 2000: 109-117).

Yukarıda, Kemalizm'e atfederek sıralamış olunan bu temel taşlar özü itibariyle modernizmin de ruhunda var olan özelliklerdir (Özdemirci, 2011: 303-316), bunları yalnızca Kemalizm'e hapsetmenin yanlış bir sonuç olacağı ifade edilebilir ve zaten Kemalizm de bunlarla sınırlı değildir ayrıca bu maddeleri arttırmak da mümkündür. Kemalizm'in içerdığı reformlar özü itibariyle tek bir ölküyü gerçekleştirmek için atılmış adımlardır diyebiliriz çünkü atılan bütün bu adımların asıl hedefi; Türkiye'nin, Batı ile ters düşmeyen laik bir ulus-devlet düzenine kavuşturulmasıdır (Hanioğlu, 2013: 38; Gündüz, 2010: 29). Türkiye'nin adımları; istiklal için medenileşme, medenileşme için çağdaşlaşma, çağdaşlaşma için modernleşme, modernleşme için ulusallaşma, ulusallaşma için laikleşme olmuştur (Gencer, 2000: 166).

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1923-1982 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ UYGULAMALARINA YANSIMASI

Araştırmanın bu ve bundan sonraki bölümlerinde Türkiye'de laiklik anlayışının din eğitimine nasıl yansıdığı ele alınmaya çalışılacaktır. Asıl konumuz olan 1982-2013 arası dönem ele alınmadan önce, din eğitimi alanında 1982 yılına kadar yaşanan gelişmeler bu bölümde özetlenecektir. 1923-1982 yılları arası; tek partili dönem ve çok partili dönem olmak üzere iki temel süreçte ele alınmıştır. Bu başlıklar altında öncelikle dönemlere ait laiklik anlayışları ele alınacak, sonrasında ise laiklik anlayışının bu dönemler içinde din eğitimi uygulamalarına nasıl yansıdığına bakılacaktır.

2.1. Tek Partili Dönemde Türkiye'de Laiklik Anlayışı ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (1923-1946)

Cumhuriyet döneminde yeni kurulan devletle birlikte eğitimde de ciddi bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönem içinde devletin kurumlarında, kavramsal olarak resmi anlamda telaffuz edilmese de, laikleşme söz konusudur. Bu anlamda eğitimin laikleşmesinde en önemli adım 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'dur. Kanunun içeriği şöyledir:

Madde 1 - Türkiye dâhilindeki bütün müessesatı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekâletine merbuttur.

Madde 2 - Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti veyahut hususi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devir ve raptedilmiştir.

Madde 3 - Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti bütçesinde mekatip ve medarise tahsis olunan mebalîğ Maarif bütçesine nakledilecektir.

Madde 4 - Maarif Vekâleti yüksek diniyat mütehasısları yetiştirilmek üzere Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de aynı mektepler küşat edecektir.

Madde 5 - Bu kanunun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisatı umumiye ile müştegil olup şimdiye kadar Müdafaa-i Milliyeye merbut olan askeri rüşti ve idadilerle Sıhhiye Vekâletine merbut olan darüleytamlar, bütçeleri ve heyeti talimiyeleri ile beraber Maarif Vekâletine raptolunmuştur. Mezkûr rüşti ve idadilerde bulunan heyeti talimiyelerin ciheti irtibatları atıyen ait olduğu Vekâletler arasında tahvil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar orduya mensup olan muallimler orduya nispetlerini muhafaza edecektir. (<http://mevzuat.meb.gov.tr/html/110.html>)

İçeriği bu şekilde olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim bütünüyle yeni bir düzene kavuşturulmuştur ve ülkedeki eğitim-öğretim kurumlarının tümü, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanarak eğitim-öğretim tek çatı altında toplanmıştır. Bu kanunla yeni nesillere, ilk ve ortaöğretimde müşterek bir kültür verip onların duygu ve düşünce birliği içinde olmalarını sağlama amaçlanmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun öngördüğü bu bütünlük anlayışı, bütçe için de düzenlenmiştir. Kanunun üçüncü maddesinde de izah edildiği gibi Şer'îye ve Evkaf Vekâleti bütçesi içerisinde mektep ve medreselere ayrılan bütçe de Milli Eğitim Bakanlığı bütçesine nakledilmiştir (Öcal, 2011: 84-89).

Ayhan'a göre kanunun gerekçesi ve metninde herhangi bir öğretim kurumunu kapatmak söz konusu değilse de (2014: 49) ilerleyen zamanda Maarif Vekâletine bağlı mektepler dışında kalan bütün Sıbyan Mektepleri ve medreseler kapatılmış sonrasında bu kurumların işlevlerini üstlenmek için yeni kurumlar açılmıştır (Ayhan, 2014: 44-51).

Bu dönem içinde eğitimde dinin hâkimiyeti ortadan kaldırılmış ve kızlarla erkeklerin beraber eğitim görebileceği karma eğitime geçilmiştir. Denilebilir ki tek partili dönem, büyük ölçüde Atatürk ilkelerini ve devrimlerini eğitim kurumlarına yansıtan ve bunda başarılar sağlayan bir dönem olarak benimsenmiştir. Bu dönemde genel olarak; eğitim politikalarında ulusal eğitim, çağdaş Batılı normlara göre yeniden yapılandırılırken laiklik ve pozitivism merkeze alınmıştır. Pozitivizmin, dinî dünya görüşünün ve yaşayışının hâkim olduğu bir topluma, laik yapıyı kabul ettirebilmenin ve bunun beraberinde Batılılaşmayı sağlayabilmenin fikri ve felsefi dayanağı olduğunu söylemek mümkündür (Giorgetti ve Batır, 2008: 28-30; Erdoğan, 1999: 127).

2.1.1. Tek Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışı (1923-1946)

Türk laikliği, Osmanlı’nın son dönemlerinde başlayan reform süreci ve Kemalist reformların çerçevesini çizerek ve geliştirdiği tarihi akışın bir sonucudur (Marcou, 2000: 60-61). Bu süreç 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlamış, 1860 ve 1870’de genç Osmanlılar ve 1908’de Jön Türklerle devam etmiştir. En nihayetinde bu akım Mustafa Kemal tarafından genişletilerek 1920’lerin devrimi ile tamamlanmıştır (Arkoun, 1994: 52-53). Bu bakımdan Mustafa Kemal’in inkılâplarının büyük bir bölümü laik devlet düzeninin kurulmasına yöneliktir. 1937 yılına kadar laikliğin yazılı varlığı söz konusu olmasa da Hilafet’in kaldırılması başta olmak üzere din devlet ayırımının en önemli adımları bu zaman diliminde atılmıştır. Bu anlamda laikliğin temel prensipleri zihinlerdeki yerini almıştır.

Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 1927 yılı Nizamnamesinin üçüncü maddesinde, adına tam olarak laiklik denilmeden “...yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslarından addeyler” denilerek, Fırkanın devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en önemli esaslardan kabul ettiği söylenmiştir. Ancak 1927 Büyük Kongresinde “Cumhuriyet Halk Fırkası cumhuriyetçi, layık, halkçı ve milliyetçidir” denilerek laiklik açıkça ifade edilmiştir (Uzun, 2010: 247-248). Denilebilir ki Türkiye Cumhuriyeti’nin laiklik anlayışının temelleri bu kongrede atılmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi, 3. Kongresinde 14.05.1931’de laiklik ilkesini programına almış ve *dinin sadece bir vicdan işi* olduğu ilan etmiştir (Akın, 2011: 198-208).

Mustafa Kemal’in bu dönemde laiklik anlayışı CHP’nin 1927 Büyük Kongresi’nde kendisinin de ifade ettiği gibi şöyledir: “Cumhuriyetin ilânından sonra da, yeni Teşkilât-ı Esasiye Kanunu yapılırken, laik hükümet tabirinden dinsizlik manası çıkarmağa mütemayil ve vesilecu olanlara, fırsat vermemek maksadıyla, kanunun ikinci maddesini bimana klan bir tabirin ithaline müsamaha olunmuştur...Millet, Teşkilât-ı Esasiye Kanunumuzdan, bu zevaidi ilk münasip zamanda kaldırmalıdır” (akt.: Uzun, 2010: 247-248). Bu cümlelerden de anlaşıldığı gibi Mustafa Kemal’in benimsemiş olduğu laiklik özünde dine karşı olmayan bir laikliktir. Bu dönemde benimsenen laiklik, Türk toplumuna rasyonel gerçeğe, deneye ve araştırmaya dayanan bilimsel bir zihniyet kazandırmayı amaçlamıştır (Beyoğlu, 2013: 78-79). Ancak laikliğin uygulama

aşamasında 1930'ların sonuna doğru laiklik anlayışında farklılık olmuştur. Bu anlamda 1940'lı yılların ilk yarısında, eğitim-öğretim, basın-yayın neredeyse bütün alanlarda, din tamamen seküler bir hal almış, dinî yaşantı zayıflatılmaya çalışılmıştır (Başkurt, 2013: 120).

Bu dönemde laikliğin nasıl anlaşıldığını bize Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya 1937'de Anayasa'ya geçirilen "Türkiye Devleti'nin laik olduğu" ilkesi ile ilgili olarak Meclis'te Hükümet adına yaptığı konuşmasında şöyle izah etmektedir: *"Laiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir olmamasını temin etmektir. Bizce laikliğin çerçevesi ve hududu budur. Biz diyoruz ki dinler vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işine karışmasın, karıştırmıyoruz, karıştırmayacağız"* (akt.: Subaşı, 2005: 59).

Laiklik anlayışının 1930'ların sonlarından itibaren, Mustafa Kemal'in laiklik anlayışından daha farklı bir yorum kazanmaya başlamıştır. Zaman içinde tek partili dönemde laikliğin uygulanışında, çok partili siyasal sisteme geçiş sürecine kadar eğitimde dışlayıcı laikliğin tavizsiz bir biçimde egemen kılındığı ve devletin seküler tercihlerinin netleştiği bir evre olmuştur, yorumunu yapabiliriz.

2.1.2. Tek Partili Dönemde Türkiye'de Laiklik Anlayışının İlköğretim ve Ortaöğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (1923-1946)

1924'te Cumhuriyet döneminde ilk ilkokul programı "İlk Mektep Müfredat Programı" adı altında hazırlanmıştır. Bu program daha çok proje niteliğindedir ve iki yıl yürürlükte kalmıştır. 1924-1926 yılları arasında 2, 3, 4 ve 5. sınıflarda haftada ikişer saat Kur'an-ı Kerim ve malumat-ı diniye¹⁴ adlı bir ders bulunmaktadır. 1924 yılında toplanan II. Heyet-i İlmiye'nin aldığı kararlar üzerine ilkokul 6 yıldan 5 yıla indirilmiş (Öcal, 2008: 406-407) ve yeni düzenlemeyle programda 1926'da esaslı bir değişikliğe gidilmiştir. Bu programın içine köy okullarının programı da dâhil edilmiş ve 1927 yılından başlayarak din dersine katılma, öğrenci velilerinin onayına bağlanmıştır. Din dersi saatleri, 1926-1927 yılları arasında ilkokulların 2 ve 3. sınıflarında ikişer saat, 4 ve 5. sınıflarda ise birer saattir. 1929 yılında ise ilkokul 3, 4 ve 5. sınıflarda ortaokulların ilk iki sınıfında birer saat din dersi verilmekte iken Öğretmen okullarının, 6 ve 7.

¹⁴ Abdullah Akın'a ait Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi adlı kitapta bu dersin adı Kur'an-ı Kerim ve Dinbilgisi olarak geçmektedir (2011: 199).

sınıflarında haftada iki saat din dersi verilmektedir (Aydın, 2000: 34-35; Öcal, 2008: 407).

1926-1927 yılında eğitime başlayan üç yıllık Köy Muallim Mekteplerinin programlarında din dersine yer verilmiştir. Maarif Vekâleti Ta'lim ve Terbiye Hey'eti'nin 30.11.1929 tarihli kararında "*İlkokullarda müfredat programlarındaki Din Derslerinin okutulacağı fakat öğrencilerin bu derslerden imtihana tabi tutulmayacakları*" belirtilmiştir. 28.10.1930 Tarihinde de "*ilkokul programları içerisindeki müfredatın, ancak arzu eden 5. sınıf öğrencilerine, Perşembe günleri öğleden sonra yarım saat okutulabileceği*" belirtilmiştir (akt.: Akın, 2011:203). Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde 15-21 Şubat 1943 yılında, II. Milli Eğitim Şûrası düzenlenmiştir. Okullarda ahlak eğitiminin geliştirilmesi, Şûrada tartışılan konular arasındadır (Taşkesen, 2006).

1929-1931 yılları arasında Din Bilgisi dersleri ilkokullarla Öğretmen Okullarının programlarından kademeli olarak çıkarılmıştır (Akın, 2011: 203). Görüldüğü üzere bu dönemde okullarda din dersini yasaklayan net bir yasa çıkarılmadan din dersleri müfredattan kademeli olarak çıkarılmıştır ve bu durum 1949'a kadar devam etmiştir (Aydın, 2000; Yılmaz, 2011: 633). Bu süreç, 1928 yılında, *Devletin dini İslam olduğu* ibaresinin Anayasa'dan çıkarılmasıyla ve 1937 yılında laiklik ilkesinin Anayasaya girmesiyle bağlantılıdır (Akın, 2011: 198-208).

Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla; "*Yüksek din mütehasıslarını yetiştirmek için Darülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi ve din hizmetlerini yürütecek görevliler yetiştirmek için de; İmam-Hatip Mektepleri*"nin açılması ön görülmüş, din hizmetlerini yürütecek görevliler yetiştirmek için de İmam-Hatip Mektepleri açılmıştır. Bu mektepler başlangıçta 29 taneyken, her yıl öğrenci kaybettiği için azalmış ve 1928-1930 yıllarında sayısı ikiye düşmüştür ve 1930'da öğrenci azlığı gerekçesi ile tamamen kapatılmıştır (Aydın, 2000: 38). Bu eğitim kurumlarının sürekli olamamasının nedeni olarak akademik yetersizlik ve bu okullara yeterli ilginin olmaması gösterilmiştir. Ancak Zengin'e göre bunun nedeni yalnızca akademik yetersizlik değildir bununla birlikte bu dönemde mevzu bahis kurumların itibar bulamaması ve buna bağlı olarak da gelecek vaat etmemesi kapanmasında etken unsurlar olmuştur (Zengin, 2011b: 188).

1939'dan 1949'a kadar hem ilkokullarda hem de öğretmen yetiştiren kurumların programlarında din dersine hiçbir şekilde yer verilmemiştir (Aydın, 2000: 37). Ayrıca 1929 yılında okullarda Arapça ve Farsça dersleri müfredattan kaldırılmış ve 1949 yılına kadar sınırlı sayıda Kur'an kursu dışında İslamî eğitim veren herhangi bir kurum bırakılmamıştır (Kuru, 2011: 215; Aydın, 2008: 37). Din eğitiminde yaşanan bu duraksamalar laiklik anlayışının uygulaması olarak yorumlanmıştır (Ayhan, 2014: 85). Ancak devletin, din eğitimi alanında yaşadığı bu duraklamalar bu alanda büyük boşlukların doğmasına ve bu durumla ilgili olarak yeni soru ve sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Toplumun dini hizmet anlamında ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına; sistemsiz ve kanun dışı bir yapılanma ile din eğitimine devam etmiş ve bunun sonucunda İslam'ın felsefesine uymayan mevcut dünya şartları ve gerçeklerinden uzak, dönemin soru ve sorunlarına cevap veremeyen din adamlarının yetişmesine sebep olmuştur (Başkurt, 2013: 121-122; Yılmaz, 2011: 632).

2.1.3. Tek Partili Dönemde Türkiye'de Laiklik Anlayışının Yüksek Din Öğretimine Yansıması (1923-1946)

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. Maddesi ile; Milli Eğitim Bakanlığına yüksek din uzmanları yetiştirmek üzere Dâru'l-Fünûn'da bir İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İlahiyat Fakültesi olarak üniversitede kendine yer bulan yüksek din eğitimi, bu dönemde yapı olarak; medreseden oldukça farklı ve kendine özgüdür (Zengin, 2011b: 188). 1933'te Darülfünun kapatılarak yerine İstanbul Üniversitesi açılmış burada İlahiyat Fakültesi yerine Edebiyat Fakültesi'ne bağlı İslami İlimler Enstitüsü kurulmuştur. 1936 yılına kadar burası araştırma enstitüsü olarak kalmış ve daha sonra kapatılmıştır (Nevzatoğlu, 2006: 15). 1933 yılından 1949 yılına kadar Türkiye'de örgün anlamda yüksek din eğitimi verilmemiştir (Zengin, 2011b: 188).

2.1.4. Tek Partili Dönemde Türkiye'de Laiklik Anlayışının Yaygın Din Eğitiminde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (Kur'an Kursları, 1923-1946)

3 Mart 1924 tarihli 429 sayılı kanunla; Cumhuriyet öncesinde din hizmetlerinin bağlı bulunduğu, Şer'îye ve Evkaf ile Erkan-ı Harbiye birimleri kapatılmış yerine İslam dininin eğitimi ve din hizmetlerinin yürütülmesi amacıyla Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur (Başkurt, 2013: 123). Tevhid-i Tedrisat kapsamında; Kur'an-ı Kerim ve dinî dersler okul programları dışında kalmış, 2 Nisan 1925 tarihinde hafız yetiştirmek

üzere Hafız Muallimleri Ücüratı önergesi kabul edilmiştir. Ancak bu kurslar 1 Kasım 1928 Harf İnkılâbı'na kadar devam edebilmiştir. Zira Harf İnkılâbıyla Arapça harflerin kullanımı yasaklanmış ve bunun sonucunda da bu kurslar kapatılmıştır. 1930 yılında sadece 12 yaşından büyüklere namaz sureleri ve dualarını öğretmek kaydıyla Kur'an Kurslarının açılmalarına izin verilmiştir ve toplamda 16 kurs açılmıştır (Şimşek, 2013: 395; Öcal, 2008: 405-55-56; Başkurt, 2013: 119).

Din eğitiminin bütünüyle eğitimin dışına çekilmesi, bireysel faaliyetlerin de, Harf İnkılâbında olduğu gibi, yasaklar sonucunda engellenmiş olması yüzünden bu dönemde mevcut Kur'an kursları beklenen talebi karşılayamamış ve din eğitimi gayrı resmî yollarla verilmeye çalışılmıştır. Genel olarak kurs niteliğinde olan bu gayrı resmi din eğitimi hizmetlerinin, olumsuz şartlara rağmen 1940'lı yıllarda ve sonrasında daha da arttığı söylenebilir (Başkurt, 2013).

2.2. Çok Partili Dönemde Türkiye'de Laiklik Anlayışı ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (1946-1982)

Türkiye'de çok partili döneme geçiş denemeleri Cumhuriyet'in ilanından öncesinde ve sonrasında da görülmektedir. Cumhuriyet öncesinde II. Meşrutiyet Dönemi'yle başlayan bu denemeler, kısa ömürlü olmakla beraber bunun başarılması üçüncü demokrasiye geçiş döneminde olmuştur (Erdoğan, 1999: 69).

Çok partili hayata geçiş sürecinde CHP, Türkiye'de ilk kez "dinî inkişafı¹⁵" gerçekleştirecek düzlemleri oluşturmuştur ve 1950 seçimlerinin de dinî hayatın yeniden canlanmasında bu anlamda katkıları büyüktür (Subaşı, 2005: 67-68). Nitekim Şemsettin Günaltay'ın 1949'da Malatya'da yaptığı konuşmasında dinin önemi şöyle vurgulanmıştır; "*Yeryüzünde kutsiyet hükmüne yani dine bağlı olmayan bir medeni millet yoktur. Müttekâmil milletleri görüyoruz; kendileri için bir hamle kudreti olan dinlerine bağlı ve hürmetkârdırlar.*" (akt.: Ayhan, 2000: 22).

Çok partili hayata geçilmesiyle birçok alanda olduğu gibi din eğitimi alanında da yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde din eğitimi ile ilgili yeni uygulamalar

---

¹⁵ Bu kavram, Şaban Sitembölükbaşı'nın *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)* adlı çalışmasında, "halk arasında dine gösterilen ilginin artışı" anlamında kullanılmıştır. Burada da bu mealde kullanılmıştır.

oluşturulmuştur (Şimşek, 2013: 391-414). 24 Aralık 1946'da din eğitimi konusu ilk kez Büyük Millet Meclisi'ne getirilmiştir. Burada bütçe görüşmelerinde din öğretiminin; anne-babaya saygının azaldığı ve komünizmin ülkeye gelme endişesi gerekçeleriyle, okullarda din derslerinin yeniden verilmeye başlanması teklif edilmiştir (Şimşek, 2013: 396; Aydın, 2000: 52). Ayrıca o yılki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) kurultayında da okullarda din dersinin okutulması önerilmiştir. CHP din dersleri komisyonu kurmuş, komisyon kararı sonuçları CHP grubunda görüşüldükten sonra ilkokullarda isteğe bağlı din dersi gösterilmesi karara bağlanmıştır. Bu dönem içerisinde okullarda din derslerinin okutulması, imam-hatip kurslarının, İlâhiyat Fakültelerinin ve Kur'an kurslarının açılması aşama aşama gerçekleşmiştir (Giorgetti ve Batır, 2008: 35). Denilebilir ki 1980'e giden süreçte din eğitimi alanındaki gelişmeler de önemli bir ivme kazanmıştır.

2.2.1. Çok Partili Dönemde Türkiye'de Laiklik Anlayışı (1946-1982)

Tek parti yönetimi baskıcı ve zora dayanan bir politikaya sahipti ve bu durum laiklik anlayışına da yansımıştı (Duman, 1999: 369; Yılmaz, 2011: 633). Ancak çok partili sisteme geçildikten sonra bu *dışlayıcı laiklik* anlayışı daha pasif diyebileceğimiz bir yapıda algılanmaya başlanmış ve bu ılımlı yaklaşımın yansıması laiklik bağlamında, devletin din politikalarında da hissedilmiştir. 1950'li yıllarda, halka din özgürlüğü, kısmen tanınmış ve halkın birtakım dini talepleri karşılanmaya çalışılmıştır (Yılmaz, 2011: 633).

CHP'nin VII. Kurultayında yeni bir laiklik tanımı yapılmış, çağdaş ülkelerde olduğu gibi ilkokul öğrencilerine isteğe bağlı din dersi verilmesinin, laikliğe aykırı olmadığı kanaatine varılmış; ayrıca imam ve hatip gibi din görevlileri yetiştirmek üzere bir okul açmak, yüksek din bilginleri ve mütefekkirleri yetiştirmek için üniversitede bir 'İslâm İlâhiyat Fakültesi' kurmak gibi bazı tavsiyelere uyulması, bu süreç içinde laiklik için sakıncalı görülmemiştir (Şimşek, 2013: 397). Ancak bu durum için dönem içinde bütünüyle bir fikir birliği söz konusu değildir. Zira din eğitiminin laikliğe karşı olduğunu savunanlar da vardır. Nitekim İbrahim Arvas ve Tahsin Banguoğlu arasında yaşananlar şöyledir: CHP Milletvekili İbrahim Arvas, ilkokullarda din derslerinin okutulması ve Türk-İslam İlâhiyat Fakültesinin kurulmasıyla ilgili verdiği yasa teklifinin, Meclis gündemine alınmaması neticesinde Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu'na sözlü bir soru önergesi vermiştir. Banguoğlu 3 Ocak 1948 günü Mecliste

“Efendim Van Milletvekili arkadaşımız İbrahim Arvas’ın ileri sürdükleri Türk- İslam İlahiyat Fakültesi açılması hakkındaki kanunu tasarısı skolâstik bir zihniyetin ifadesidir. İmam- Hatip Okulları ile din dersi okutulması konusundaki kanun teklifleri de aynı konuda Ortaçağ zihniyetinin gereğidir. Biz modern ve çağdaş bir devlet kurduk artık bu gibi zihniyetlerin bizde yeri olmamalıdır. Dolayısıyla kendilerine şunu ifade etmek isterim ki biz bu okulları açamayız. İslam enstitülerini fakültelerini açamayız. İmam-Hatip Okullarını da açamayız. Okullarda din dersleri okutamayız. Bu böyle biline.” (akt.: Nevzatoğlu, 2006: 53) diyerek soru önermesine cevap vermiştir. Görüldüğü gibi burada din eğitiminin çağdaş, laik ülkelerde olamayacağı düşüncesi hâkimdir.

Şemsettin Günaltay 2 Aralık 1947 tarihinde bu dönemin laikliğini on beşinci maddenin ikinci fıkrasında yer aldığı şekliyle şöyle belirtmiştir: *“Din anlayışı vicdan işi olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa kanunların menetmediği ibadet ve ayinlerden dolayı karışılmaz.”* (akt.: Cündioğlu, 2012: 133).

Laikliği bu şekilde anlayan Günaltay Hükümeti (16 Ocak 1949 – 22 Mayıs 1950) hükümet programında *“Türk inkılâbının ana prensiplerini titiz bir itina ile savunmakta devam edeceğiz. Bütün diğer hürriyetler gibi vatandaşın vicdan hürriyetini de mukaddes tanırız. Din öğretiminin ihtiyari olması esasına sadık kalarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için gereken imkânları hazırlayacağız. Fakat laiklik prensibinden ayrılmamıza asla imkân tasavvur edilmemelidir. Bilhassa din perdesi altında bu milleti asırlar boyunca uyuşturmuş olan hurafelerin yeni baştan belirmesine asla meydan vermeyeceğiz. Bu konuda alınması gerekli sayacağımız tedbirleri yüksek tasvibinize sunmakta tereddüt etmeyeceğiz.”* (18. Hükümet Programı, 1949) Diyerek Türk devrimlerinin ana ilkelerinin titizlikle savunulacağı vurgulanırken, din öğretiminin de ihtiyarî olması esasına sadık kalarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi verme haklarını kullanmaları için gereken imkânların sağlanması gerektiği ifade edilmiştir.

14 Mayıs 1950 seçimlerinden sonra Celal Bayar da laikliği şöyle yorumlamıştır: *“Partimiz laikliği, devletin dinle ilgilenmemesi ve hiçbir din düşüncesinin kanunların yapılma ve uygulanmasında etkisi olmaması anlamında anlar,*

din hürriyetini tıpkı başka hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından biri olarak tanır” (Nevzatoğlu, 2006: 60). Görüldüğü üzere çok partili dönemde laikliğin korunacağı ancak bu durumun okullarda din bilgisi dersleri verilmesine engel teşkil etmediği ve ibadetlerin sınırlandırılması anlamına gelmediği düşüncesi hâkim olmuştur. Bu durumun uygulamaya da yansımalarını söylemek mümkündür.

1958 yılında *Türkiye Eğitim Milli Komisyonu* tarafından hazırlanan raporda; “*Netice itibariyle Komisyonumuz, okullardaki din dersleri öğretimi ile Türkiye Cumhuriyetinin temel prensiplerinden biri olan laiklik arasında herhangi bir tezat görmüyor. Bu dersleri okutan öğretmenler ise, esasen laik müesseselerden yetişmiş buldukları için dersin mana ve mahiyetine aykırı bir yolda değildirler.*” (06.09.1960, *Milliyet*: 5) diyerek din eğitiminin okullarda verilmesinin, laikliğe aykırı görmediklerini açıkça beyan etmişlerdir.

2.2.2. Çok Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışının İlköğretim ve Ortaöğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (1946-1982)

Temmuz 1947’de “özel din öğretimi ana hatları” kabul edilmiş, Milli Eğitim Bakanı da aynı bildiriye halka duyurmuştur. 1948 yılında basında din eğitimi daha sık gündeme gelmeye başlamış uzun bir aradan sonra 19 Şubat 1948 yılında ilkokulların 4 ve 5. sınıflarına yeniden Din Bilgisi dersleri konulmasına karar verilmiş ancak kitap yazdırılacağı gerekçesiyle uygulama bir yıl ertelenmiştir (Akın, 2011: 210).

15 Şubat 1949’da ilkokul programlarına isteğe bağlı din dersleri eklenmiş, hem Kur’an kursları hem de İmam Hatip Liseleri açılmıştır (Giorgetti ve Batır, 2008: 51; Dinç, 2008: 13-14). Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Heyeti’nin 25 Kasım 1948 tarih ve 232 sayılı kararı ile kabul edilen Din Bilgisi dersinde, “*Sevgi, Müslümanlık ve Ahlak*” konularının 4. sınıfta; “iman ve imanın şartları, Allah’a karşı kulluk görevlerimiz” ünitelerinin de beşinci sınıfta okutulmasına karar verilmiştir. Bu dönemdeki Din Bilgisi derslerinin öğretiminde *sevgi, ahlak, iman ve kulluk eğitimi* esas alınmıştır ve din dersinin ihtiyarî olduğu fikrine varılmıştır (Aydın, 2000: 51). 1 Şubat 1949 tarih ve 70/54-26 sayılı genelgeyle 15 Şubat 1949 tarihinden itibaren ilkokul 4 ve 5. sınıflarda haftada ikişer saat olarak Din Bilgisi dersinin okutulmasını öngören uygulama yürürlüğe konmuştur (Öcal, 2008: 407; Yürük, 2005: 66-108). Bakanlıkça

valiliklere gönderilen genelgede Din Bilgisi derslerinin; haftalık ders programları dışında öğrenci velisinin onayıyla, cumartesi günleri öğleden sonra verileceği ve öğrencilerin akademik başarı durumları açısından bir üst sınıfa devam etmelerini engelleyecek bir etkisi olmayacağı ifade edilmiştir (Yürük, 2005: 66-108).

Halkın, imamlık ve hatiplik gibi dini hizmetleri ifa edecek elemanlara da ihtiyaçları olduğu ve bunları yetiştirecek öğretim müesseselerinin kurulmasının gerekliliği tespit edilerek 21 Mayıs 1948 tarihinde İmam Hatip Kursları açılması önergesi kabul edilmiştir. Bu kurslar Milli Eğitim Bakanlığı tarafından düzenlenmiş ve 15 Ocak 1949 tarihi itibarıyla de kurs merkezi sayısı 10'a ulaşmıştır (Şimşek, 2013: 402). Bu kursların niteliğini dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki şöyle izah etmiştir: “ *Bugünkü haliyle imam-hatip kurslarından hiçbir fayda mamul değildir. Evvelce nasıl kapatılmış ise bugün de açılmadan kapatılmış denilebilir. Her birine ikişer yüz lira ücret verilen 5-6 muallim tarafından idare edilen bu kursların bir kısmında bir tek talebe bile yoktur. Bunun da sebebi atılan yanlış adımdır.*” (akt.: Cebeci, 2005: 178).

4 Kasım 1950 tarihli Milli Eğitim Bakanlığı kararıyla ilkokul 4. ve 5. sınıflardaki din dersleri, eğitim programı içine alınmıştır (Nevzatoğlu, 2006: 62; Cebeci, 2005: 152). 1951–1952 yıllarında seçmeli olarak okutulan din dersi; ilkokul 4. ve 5. sınıflarında, orta dereceli okulların 1. ve 2. sınıflarında, öğretmen okullarının 4. ve 5. sınıflarında haftada birer saat olarak işlenmiştir. 1953 Şubat'ında toplanan 5. Maarif Şûrası, din derslerinin sınıf geçmeye etki etmesi kararlaştırılmıştır (Yürük, 2005: 66-108). Bu şûrada din eğitimi öğretmenlerinin yetersizliği de gündeme getirilmiştir. Daha önce açılan imam-hatip kurslarının yeterli olmadığı kanaatine varılmış ve 13 Ekim 1951 tarihinde ilkokula dayalı 4+3 sisteminde imam-hatip okulları açılmıştır (Cebeci, 2005: 180). 29 Mart 1956'da din bilgisi dersinin ortaokulların programına konulması hükümetçe karara bağlanmıştır.

IV. Menderes Hükümetinin Eğitim Bakanı Ahmet Özel döneminde, Bakanlar Kurulu'nun 19 Eylül 1956 tarih ve 32321–1968-11 sayılı kararı gereğince ortaokul 1. ve 2. sınıfların programlarındaki serbest çalışma saatlerinden birer tanesi Din Bilgisi derslerine ayrılmıştır. Ayrıca bu Din Bilgisi dersi, devam eden öğrenciler için zorunlu ve sınıf geçmede etkili bir ders haline getirilmiştir (MEB Tebliğler Dergisi, 17.09.1956,

sayı: 921: 147). 1961 yılında din eğitimi ile ilgili olarak yeni bir adım daha atılmış ve Ankara’da “Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi” dönemin Milli Eğitim Bakanı Ahmet Tahtakılıç tarafından kurulmuştur (Öcal, 2011: 400). Bu adımlardan artık din eğitiminin önemsendiği bir döneme girildiği yorumunu yapmak mümkündür. 1963 yılı Başbakanlık bütçe görüşmeleri sırasında Milli Eğitim Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu, her cemaatin imama ihtiyacı olduğu ve bu ihtiyacın da rejimin bekâsı için devlet eliyle karşılanmasının lüzumundan dolayı bütçeye ilk defa İmam Hatip Okulları için ödenek ayrıldığını belirtmiştir (Öcal, 2008: 408-409).

1967 21 Eylül 343 sayılı Talim ve Terbiye Kurulu kararıyla lise ve dengi okulların 1.ve 2. sınıflarına haftada birer saat isteğe bağlı Din Bilgisi dersleri konulmuştur. Bu dersin amacı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından 23 Ekim 1967 tarihinde şöyle izah edilmiştir: “*öğrencilerin ilk ve ortaokullarda edinmiş oldukları bilgilere dayanarak onlara manevi âlemin varlığını kavratmak, maddi ve manevi değerler arasında sıkı bir bağlılık bulunduğuna, bunların birbirleriyle çelişmediğine dikkatleri çekmektir.*”

Ekim 1972’de ortaokullar ile ilgili olarak yayımlanan kararnamede “her çeşit orta öğretim kurumuna ‘lise’ adı verilecektir” talimatı yer almıştır. Bu karar 15 Nisan 1973 tarihinde kanunlaştırılmış ve bu kanunda da imam hatip okulları şu şekilde tanımlanmıştır: “*İmam-Hatip liseleri imamlık, hatiplik ve Kuran Kursu öğreticiliği gibi dini hizmetlerin yerine getirilmesi ile görevli elemanları yetiştirmek üzere Milli Eğitim Bakanlığınca açılan orta öğretim sistemi içinde hem mesleğe, hem yüksek öğrenime hazırlayıcı programlar uygulayan öğretim kurumlarıdır.*” Bu kanunla liseye dönüştürülen İmam Hatip Okulu mezunlarına Yüksek İslam Enstitülerinin yanında diğer üniversitelere de gitme olanağı sağlanmıştır (Gökaçtı, 2005: 216-222).

Bu zaman diliminde İmam Hatip Liselerinin dışında kalan okullara ilişkin olarak 1969 yılında, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay “*Bugünkü laik okullar birer anarşi yuvası haline geldi. Bu laik okullardan yetişen gençlere memleket idaresi teslim edilemez. On yıl sonra bunların hepsi işbaşına geçecekler. Onlara nasıl güvenebiliriz? Hem biz laik okullara karşı İmam-Hatip Okullarını bir alternatif olarak düşünüyoruz...*” diyerek İmam-Hatip Okullarının öğrenci profilini ortaya koymuştur (akt.: Peköz, 2009: 200-201).

I. Ecevit Hükümetinin Eğitim Bakanı Mustafa Üstündağ döneminde, Talim ve Terbiye Kurulunun 22.05.1974 tarih ve 347 sayılı kararıyla da 1974–1975 öğretim yılından itibaren ahlak dersleri zorunlu olmuştur (Cebeci, 2005: 154-155; Öcal, 2008: 408). IV. Demirel Hükümetinin Eğitim Bakanı Ali Naili Erdem döneminde Talim ve Terbiye Kurulunun 05.09.1975 tarih ve 391 sayılı kararıyla, programlar değiştirilerek bu dersler; ilkokul 4. ve 5. sınıflar, ortaokul 1, 2 ve 3. sınıflar ile lise ve dengi okulların 1. ve 2. sınıflarında haftada birer saat olarak okutulmuştur. Ali Naili Erdem’in Milli Eğitim Bakanlığı döneminde, 1974 (24 Haziran- 4 Temmuz) 9. Milli Eğitim Şûrası yapılmıştır ve Şûra kararlarında “*Din Bilgisi dersi, isteğe bağlı olarak ve 6. ve 7. sınıflarda haftada birer saat yer alır*” ifadesi yer almış, 23 Eylül 1976 tarihli, 345 sayılı Talim ve Terbiye Kurulu kararıyla ortaokul 3. ve lise 3. sınıflara isteğe bağlı birer saat Din Bilgisi dersi konulmuştur (Öcal, 2008: 408).

2.2.3. Çok Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yüksek Din Öğretimine Yansıması (1946-1982)

4 Haziran 1949 tarihli Meclis oturumunda Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin açılması 5239 sayılı kanunla kabul edilmiş ve fakülte 1949-1950 öğretim yılında ile faaliyete geçirilmiştir (*Resmi Gazete*, 10.06.1949, sayı 7229). Öğretmen okullarının 1.ve 2. sınıflarında haftada birer saatlik ihtiyarî din dersi, V. Milli Eğitim Şûrası’nda alınan kararlar da şehir öğretmen okullarında 4.ve 5. sınıfların müfredatlarına haftada birer saatlik Din Bilgisi dersleri eklenmiştir (Aydın, 2000: 76-55; Peköz, 2009: 192).

IV. Menderes Hükümetinin Eğitim Bakanı Ahmet Özel döneminde açılması planlanmış ancak hukukî dayanağı olmadığı gerekçesiyle açılmamış olan Yüksek İslam Enstitüleri, 16 Haziran 1959 tarih ve 19232 sayılı Resmî Gazete ile yayınlanan 7344 sayılı kanunla 1959–1960 öğretim yılında hizmete girmiştir (Öcal, 2011: 405-407).

2.2.4. Çok Partili Dönemde Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yaygın Din Eğitiminde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (Kur’an Kursları 1946-1982)

Kur’an kursları uzun bir süre boyunca resmi hiçbir hüviyete sahip olmamıştır. 1949’da Diyanet İşleri Başkanlığının denetimi altında resmen açılmıştır. Bunun yanında

aynı yıl ortaokul mezunu askerliğini yapmış kimselerin alındığı 10 ay süreli İmam Hatip Kursları açılarak din hizmeti görevlisi yetiştirme uygulaması başlamıştır (Giorgetti ve Batır, 2008: 38).

27 Mayıs 1960 hareketinden sonra, din eğitimi sorunlarının incelenmesi amacıyla *Din ile İlgili Eğitim ve Öğretim Komitesi* kurulmuş ancak Kur'an Kurslarına hiçbir şekilde değinilmemiştir. 1971 yılına gelene kadar Kur'an Kurslarına ilişkin herhangi bir yönetmelik bulunmamaktadır. 1965'te çıkarılan Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili olan 633 sayılı yasaya dayandırılmıştır. 1971 yılında ise; *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliği* çıkartılmıştır (Duman 1999: 184; Başkurt, 2013: 125).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 1982-1995 DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ UYGULAMALARINA YANSIMASI

Araştırmanın bu başlığında Türkiye’de 1982-1995 döneminde, laiklik algısı çerçevesinde, zorunlu din eğitimine geçiş süreci ve bu kapsamda gelişen tartışmalar ve din eğitimi uygulamalarına yansımaları “Neden zorunlu hale getirildi ve nasıl yapıldı?” soruları ekseninde incelenmeye çalışılacaktır. Din eğitiminin zorunlu hale geliş süreci tartışıldıktan sonra, dönemin laiklik anlayışının din eğitimi uygulamalarına nasıl yansıdığı, bu bölümde *ilköğretim*, *ortaöğretim*, *yükseköğretim*, ve *yaygın eğitim* başlıkları altında incelenecektir.

1982 yılında laikliğin, önceki halinden farklı bir yoruma kavuşması ve bu bağlamda din eğitiminin zorunlu hale gelmesi sebebiyle 1982 yılı laiklik ve din eğitimi için kırılma noktası olarak belirlenmiştir. 1995 sonrasında ise laiklik 1982-1995 yılları arasında algılandığından farklı olarak yorumlanmıştır.

3.1. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışı

Türkiye, 1982 Anayasası değişikliği öncesinde, 1980 yılında askerî müdahalenin yaşandığı bir geçiş dönemi yaşamıştır. Bu geçiş dönemlerini “ara dönem” olarak tanımlamak mümkündür nitekim bu dönemler, genellikle olağandışı uygulamaların ön plana çıktığı ve özgül uygulamaların sıklıkla görüldüğü dönemlerdir (Subaşı, 2005: 78). 1980 sonrası Türkiye’inde birçok yeni gelişme görülmüştür. Bu dönem içinde toplumsal dinamizm artmış ve ekonomik liberalleşme gerçekleşmiştir. Bununla birlikte İslam’ın yükselişi de bu dönem içinde yaşanan en önemli gelişmelerdendir (Çaha, 2011: 478-479).

Laikliğin zamanlı ve mekânlı bir kavram olmasından dolayı değişen Türkiye içinde laikliğin yorumları da bu süre zarfında değişmiştir. Bu dönem için dönüşen laikliğe getirilen yorumlara ve laikliğin evrildiği noktaya bakacak olursak: Öncelikle 1982 Anayasası’nda Türkiye Cumhuriyeti: “*MADDE 2- Türkiye Cumhuriyeti, toplumun*

huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk Devletidir.” (T.C. 1982 Anayasası) Şeklindeki haliyle yerini korumuş bu duruma ek olarak 2. Madde “*MADDE 4- Anayasanın 1 inci maddesindeki Devletin şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki hüküm ile, 2 nci maddesindeki Cumhuriyetin nitelikleri ve 3 üncü maddesi hükümleri değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez.*”(T.C. 1982 Anayasası) Maddesi ile 1982 yılında korumaya alınmıştır.

Anayasa’da böyle ifade edilen laikliği dönemin Başbakanı (13.12.1983-21.12.1987 Hükümeti) Turgut Özal, hükümet programını sunarken: “*Laikliği, manevi değerlerin korunmasında, vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetinin uygulanmasında ve dini kültürün geliştirilmesinde kısıtlayıcı unsur olarak anlamıyoruz.*” (45. Hükümet Programı) Şeklinde izah etmiştir.

Bu dönem içinde laiklik artık “din hürriyetinin garantisi” olarak yorumlanmaya başlanmıştır. Bu anlayışın resmi hüviyete kavuşması, dönemin Anayasa Mahkemesi tarafından 1989 yılında verilen kararda: “*Lâiklikle vicdan özgürlüğü birbirinden ayrı kavramlar olduğu halde, lâiklik vicdan özgürlüğünün elverişli ortamını ve güvencesini oluşturarak ulusal yaşamda özgün yerini almıştır[...]*Bu yolla dogmatik değerlerin yerine akılcı ve insani değerler geçmiş, dinsel duygular, sahibinin vicdanında dokunulmaz yerini almıştır[...] Atatürk’ün din hakkındaki sözleri anımsanacak olursa, lâiklik uygulamasının dine karşı olmadığı, dini kötülemediği, din düşmanlığı anlamına gelmediği ve dini asla yadsımadığı açıktır. Cumhuriyet ve demokrasi, şeriat düzeninin karşıtıdır. Genelde bir tür düşün ve anlayış biçimi, dünya görüşü sayılan bu ilke, “*ümme*”ten, “*ulus*”a geçmenin itici gücü olmuştur.” (07.03.1989 tarih ve E. 1989/12 sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı) Şeklinde ifade edilmiştir. Laiklik kavramının, dinin karşısında olmadığı bu mahkeme kararında defaten vurgulanmıştır ancak aynı zamanda din işleriyle dünya işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğinin altı çizilmiştir. Yine bu kararda laiklik ve ulus devlet arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiştir. “*Devletin dinlerden birini tercih fikri, ayrı dinlere bağlı yurttaşların yasa önünde de eşitliğine aykırı düşer. Laik ülkelerde gerçek vicdan özgürlüğünden söz edilebilmesi de, laikliğin vicdan özgürlüğü yönünden de yararını açıklamaktadır.*” İfadeleriyle de laikliğin, aynı zamanda devletin dinler karşısında tarafsızlığı yönünü vurgulamıştır (07.03.1989 tarih ve E. 1989/12 sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı).

1991 yılında ise laiklik, dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz tarafından şöyle izah olunmuştur: “*Yine eğitimde, laiklik ilkesini, toplumumuzun çeşitliliğinin en büyük kaynaştırıcı, uzlaştırıcı ve birleştirici harcı, temeli ve teminatı olarak görüyor ve benimsiyoruz [...] Milli birlik ve bütünlüğümüzün harcı olan, yüce duygularla olgunlaşmamızın yüksek ahlaklı toplum meydana getirmemizin kaynağı olan yüce dinimizin ehil öğretmenlerle öğretilmesi ana amacımızdır. Bu amaçla dini öğretime daha da önem verilecektir.*” (Resmi Gazete, 6 Temmuz 1991, sayı: 20921: 12). 1991 yılında Mesut Yılmaz tarafından Meclis’te gerçekleştirilen bu konuşma, din eğitime ve laikliğe bu dönemde nasıl bakıldığına ilişkin fikir vericidir. Nitekim laiklik vurgusuyla din eğitimi vurgusu aynı metinde böyle yer alırken, laikliğin bu dönemde de hâlâ “din ve vicdan özgürlüğünün garantisi” şeklinde algılandığını ve bu dönemde din eğitiminin olgunlaştığını söylemek mümkündür.

Siyasal ve hukukî düzlemde laiklik yorumları böyleyken, laikliğe ilişkin olarak bu dönemde yapılan bir çalışma¹⁶ halkın, laiklik için olan düşüncelerini şu şekilde ortaya koymaktadır: Sözlü ve yazılı dinî yayınları, okullarda din dersi okutulmasını laikliğe aykırı bulmayanların aykırı bulanlara oranı üç mislinden fazla yüksektir. Ayrıca din dersinin mecburi okutulmasını isteyenler %53.43, isteğe bağlı okutulmasını isteyenler ise %33.16’dır ve din derslerinin okutulmasından yana olanlar %92.59 iken okullarda din dersi okutulmasından yana olmayanlar %4.51’dir (Sezen, 1993: 185). Bu çalışmada Sezen, laikliğin şu yorumlarına da ulaşmıştır: “*Din ile millî kültür ve tarih arasındaki ilgiden yeni bir kimlik “Laik Müslüman” kimliği oluşmasını, vahiy dini yerine kültür dini oluşturulmasını, sekülerizmin laikliğin hem sebebi hem sonucu olmasını, laikliğin insanı ikiyüzlüştürmesini ve sistemin insan şahsiyetinde ve toplumda meydana getirdiği birbirine zıt iki çeşit bunalımı, yani dinsizlik ve taassubun yan yana üremesini dile getirmiştir*” (1993: 283-291).

Devletlerin din politikaları, eğitim politikalarını ve dolaylı olarak da din eğitimi politikalarını etkilemesi söz konusudur. Bu dönem için Türkiye’nin din eğitimi ve laiklik anlayışına ilişkin, yaklaşık 60 yıllık tecrübesi söz konusudur ve içinde yaşanan konjonktür genelde eğitime, özelde ise din eğitime ilişkin farklı yaklaşımları

---

¹⁶ Bu çalışma, 1993 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Yumni Sezen tarafından ankete dayalı olarak yapılan bir çalışma olup, halkın laikliğe bakış açısını incelemeye yönelik bir amaç taşımıştır. Detaylı bilgi için bkz: SEZEN, Yumni (1993), *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

gerekli kılmıştır diyebiliriz. Laikliğin önceki yıllardan farklı yorumlanması din eğitime yasal statüde zorunluluk kazandırması şeklinde yansımıştır. Türkiye, kısa süreli aralıklar haricinde 1982 yılına kadar din eğitimini dışlayan bir laiklik anlayışına sahip iken bu dönemden itibaren laiklik anlayışı devletin bütün dinlere eşit mesafede kalarak din eğitimi hizmetinin devletin bir görevi olduğu, şeklinde yorumlanmasına neden olmuştur. Dönemin laiklik anlayışı devlet eliyle din eğitimi verilmesini gerekli kılmış ve onun yansıması olarak da din eğitimi ve dinî hayatta da canlanma olmuştur.

3.2. Din Eğitiminin Zorunlu Hale Gelişinin Bilimsel Gerekçeleri

1982 Anayasası, din eğitiminin ve dinî hayatın nispi olarak alanının genişletilmesini ve bunun temel hak ve özgürlüklerden sayılarak, laikliği din ve vicdan özgürlüğünün garantisi çerçevesinde yorumlamayı ön görmüş ve bunu devlete bir görev addetmiştir. Benimsenen bu laiklik algısında şu ayrıntının var olduğunu söylemek mümkündür: *“Laik devlet, din olarak neyin, hangi dinin öğretileceğine karar veremez ancak din ve dinler hakkında ne öğretileceğini belirleyebilir”*. Nitekim bu dönemde Türkiye için de bu söz konusu olmuştur (TDV, 2009: 16). Bu bağlamda din eğitiminin zorunlu hale gelmesi gelişigüzel alınmış bir karar değildir. Bunun için o dönemde gerekli ön çalışmalar yapılmış ve zorunlu din eğitiminin gerekliliği bilimsel temellere dayandırılarak ortaya konulma gayreti içine girilmiştir. Bu çalışmaların, genellikle din eğitiminin sosyolojik bir gerçek olduğu, laikliğin din ve vicdan özgürlüğünün garantisi olması, gayri resmî verilen din eğitiminin kontrol edilemez hale gelmesine yönelik kaygılar ve günün şartlarına hitap etmiyor olması konuları üzerinde yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Yapılan bu çalışmalara kısaca değinecek olursak: Bunlardan en önemlisi diyebileceğimiz, 23-25 Nisan 1981 tarihinde yapılan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen 1. Din Eğitimi Semineridir. Bu seminerin içeriğinde, tartışma konularının başlıklarını kısaca ele alırsak, yukarıda da bahsettiğimiz gibi 1982 öncesi var olan seçmeli din derslerinin, din eğitimi vermekten mahrumdur. Dahası 1982 öncesi dönemde, seçmeli nitelikte olan bu din derslerini seçenler; “yobazlıkla” seçmeyenler ise; “dinsizlikle” itham edilmiş toplumda bu anlamda husumet meydana gelmiştir (Bolay, 1981: 98). Bu anlamda toplumda meydana gelen bu ayrışmaları gidermek gerekli görülmüştür. Burada vurgulanan nokta dinin, bir sosyal gerçeklik ve gereksinim olduğudur (Mert, 1981).

1. Din Eğitimi Seminerinde zorunlu din eğitime gerekçe olarak gösterilen, dönemin sosyolojik yapısı şu şekilde ele alınmıştır: Din eğitiminin zorunlu hâle gelişinde ve bir bilim dalı olarak ülkemizde gelişmesinde önemli katkıları olan Hüseyin Atay 23-25 Nisan 1981 tarihinde Türkiye 1. Din Eğitimi Seminerinin açılış konuşmasında din dersinin zorunluluğuna şu şekilde işaret etmiştir : “...*memleketimizde çok yetersiz olan din eğitimi ve bu yetersizliğin devamını amaçlayan gizli gücün olumsuz etkisi, dini açıdan milletimizi bir buhrana sürüklemiştir. Dini otorite eksikliği çok açık bir şekilde karşımızda büyük bir sorun olarak durmaktadır. Halkımız günün şartlarına göre dini meselelerine cevap aramakta, bunlara verilen cevaplar onları tatmin etmemektedir[...]*Aynı dine sahip olan bir milletin fertlerinin böyle yanlış bir eğitim neticesinde birbirlerine düşman kesilmeleri ne dinimizin, ne tarihimizin ve ne de Atatürk ilkelerinin gerçeğine uyar.” (Atay, 1981: 2). Din eğitimi konusunda halkın içinde bulunduğu boşluğu dile getirmiştir. Nitekim Kenan Evren bunun önemini şöyle vurgulamıştır: “*Dinsiz millet olmaz işte Sovyet Rusya böyleydi. Ne hale geldi gördük...*” (akt.: Birand, 2005: 169). Yine bu gerekçenin temellendirildiği bir başka hadiseden bahsedecek olursak: Kenan Evren bir akşam yemeğinde damadına “*Oğlum, kurban bayramı yaklaşıyor, yakınlarda bir imam bul, kendisine vekâlet ver, bizim kurbanımızı kesiversin*” der ve ertesi akşam damadına tekrar sorar: “*Ne oldu oğlum kurban işini hallettin mi?*” cevap Kenan Evren’i şok etmiştir: “*Hayır baba, bugün cumartesi noterler kapalı, onun için imama vekâlet veremedim.*” Kenan Evren damadının din hususundaki bu eksikliğini din eğitiminin zorunlu olması konusunda önemli bir gerekçe olarak anlatmıştır (akt.: Köse, 2007: 71).

Görüldüğü üzere 1. Din Eğitimi Semineri genel olarak din eğitime toplumsal olarak duyulan ihtiyacı ele almış, içinde bulunulan sosyolojik yapı ve bu bağlamda sosyal bir realite olan dinin eğitiminin gerekliliği bu kapsamda tartışılmıştır.

Bu dönemde zorunlu din dersine ilişkin olarak yapılan bir diğer çalışma ise: 12 Eylül 1980 tarihinden sonra Din Eğitimi Çalışma Grubu oluşturulmuştur. Bu çalışma grubu 24 Ekim-28 Kasım 1980 tarihleri arasında çeşitli toplantılar yaparak bu toplantılardan edindikleri birtakım görüşleri rapor haline getirmiştir (Öcal, 2011: 267). Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği’nin bünyesinde oluşturulan komisyonun din eğitimi ile ilgili hazırlanmış olduğu bu raporda: “*Okullarda din eğitiminin, isteğe bağlı olmasının sakıncalı sonuçlar doğurduğu, din eğitiminin, milli eğitimin ilk hedefleri*

*arasında olduğu[...]*İnkılâpların bir kısmını dine aykırı gibi göstererek cahil bırakılmış Türk vatandaşları arasına nifak sokmak[...]Türk milletinin sosyal bütünleşmesine mani olmaktadır[...]Halkımızın Kur'an kurslarına düşkünlüğünü çok iyi değerlendiren ve faaliyetlerini gizil olarak sürdürerek din eğitimi verdiklerini söyleyenlerin amacı, sağlıklı bir din eğitimi vermek değildir. Bunların amacı maddî, siyasî ve ideolojik yarar sağlamak pahasına milleti bölmektir. Din bilgileri ve genel kültürleri gelişmemiş vatandaşlarımızın da din duygularını istismar etmek, laiklik, anayasa, devlet ve toplum düşmanlığı aşulamaktır, bu tespit edilmiştir.” şeklinde bir sunum olup, din eğitiminin gerekliliğini ortaya koymuştur (Milliyet, 17.07.1981: 12).

Bu dönemde, zorunlu din dersine ilişkin olarak yapılan başka bir çalışma da Aydınlar Ocağının 9-10 Mayıs 1981 tarihinde “Milli Eğitim ve Din Eğitimi” başlığı altında düzenlenen semineridir. Bu seminerde, Aydınlar Ocağının üzerinde yoğunlaştığı konular şöyledir: Öncelikle tartışılan konunun din eğitimi olması hasebiyle elbette laiklik-din-devlet üçlemesi bu seminerde önemli bir yer teşkil etmiştir. Bu bağlamda laiklik hususunda mutabık olunan yorum; “devletin zorunlu din eğitimi vermesi ve laikliğin varlığının zorunluluğunun din eğitimi ile çelişen yönünün bulunmadığı” (Peköz, 2009: 59) şeklinde olmuştur. 1980’lerin ilk yıllarında dinin bireylerin kişiliğini ve toplumların da kimliğini etkilediğini ve her toplumun da belli bir felsefi temel üzerine kurulduğu, düşüncesi benimsemiştir (Günaydın, 2011: 175). Bütün bu tartışmaların özündeki düşünceyle bu yönetim, toplumun felsefi temellerini gün yüzüne çıkarmaya çalışıp, kültür alanında bazı değişikliklere giderek gençliğin komünist ideolojilere kaymasının önüne geçmek istemiş ve Aydınlar Ocağı tarafından geliştirilen Türk-İslam sentezini desteklemiştir.

Bahsi geçen Türk-İslam sentezine kısaca değinecek olursak: Türk-İslam sentezi, İslam’ı Türk Milliyetçiliğiyle sentezlemiş, antikomünist-devletçi bir yapı oluşturmuştur. Bu dönemde yöneticiler özellikle eğitim ve kültür kurumlarında bu sentezden yararlanarak rejime itaat eden ve siyasete uzak, bir anlamda depolitize olmuş bir gençlik yetiştirmenin yolunu bu şekilde bulmuşlardır (Taşkın, 2013: 157; Günaydın, 2011: 186; Yılmaz, 2011: 637). Döneme hâkim olan anarşi ortamının kaynağı siyasi çatışmalarda bulunmuş, bu sorun da Türk-İslam sentezi gibi birleştirici unsurlarla bertaraf edilmeye çalışılmıştır.

Hazırlanan 5 yıllık DPT Milli Kültür Özel İhtisas Raporunda Türk İslam sentezi için düşünceler şöyledir; “Her şeyden önce dinin sadece bir vicdan meselesi olduğu ve vicdanlarda hapsedilerek ferdi davranışlarda ve toplum hayatında hiçbir yankısının olmadığı fikri isabetli değildir. Birtakım dini emir ve kuralların canlı bir şekilde yaşanmakta olması, dinin toplumdaki ayrı tutulamayacağını göstermektedir. Atatürk, milletin cehaletten kurtulması için uğraşmıştır ama dinden ve ahlakından uzaklaşmamıştır. Türk milleti dindar olmalıdır. Türk milleti mutlaka dinini öğrenmelidir. Dini öğrenmek için tek bir yere muhtaçtır, orası da mekteptir demiştir. Bunun için Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkartıp herkesin aynı öğretimden geçmesini istemiştir[...] Bu kanuna ve direktiflere dayanan Milli Güvenlik Konseyi din ve ahlak derslerini bu sebeple mecburi hale getirmiştir”. (Yılmaz, 2011:637; Subaşı, 2005: 97). Bu düşüncelerin, bu dönemde devletin din politikalarına ve özellikle de din eğitimi politikalarına yansıdığını söylemek mümkündür. Nitekim 20 Haziran 1986 tarihinde Atatürk Yüksek Kurulu, Cumhurbaşkanı Kenan Evren başkanlığında toplanmış ve Türk İslam sentezini temel alan bir kültürün millete kabul ettirilmesine yönelik bu raporu resmen benimsemiştir (Peköz, 2009: 58). Bu durum ilerleyen zaman diliminde; Türk İslam sentezi ile İslam’ın, resmi ideolojiye eklemlendiği (Erdoğan, 2000: 110; Kaplan, 2011:306-307) şeklinde yorumlanmıştır. Bu durum, geçiş dönemlerine özgü olarak; otoriter, milli manevi değerlerin harmanlandığı bir ortam edinme gayreti şeklinde yorumlanabilir. Bu kararın alınmasında salt, Türkiye’de 1970’li yılların son dönemlerinde yaşanan anarşik ortam etkendir demek yanlış olur. Zira bu zaman diliminde 70’li yıllarda İslam dünyasındaki siyasal gelişmeler de Türkiye üzerinde oldukça etkili olmuştur. (Peköz, 2008; Yılmaz, 2011: 632-804; Gökaçtı, 2005: 225-227).

Zorunlu din derslerinin getirilmesinde bir diğer önemli çalışma Yüksek İslam Enstitüsü Temsilcileri Halis Ayhan, Mustafa Uzunpostalcı, Ali Şakir Ergin, Ahmet Gürtaş ve Mevlüt Ferligül tarafından 1981’de, din eğitimi ile ilgili hazırlanan rapordur. Raporda “1- Din eğitimi, okul öncesi çağdan itibaren ele alınarak, Temel Eğitimin ve Orta Öğretimin bütün sınıflarına yayılmalıdır. 2- Din Bilgisi ile Ahlak dersleri birleştirilmeli ve haftada en az iki saat olarak, mecburî ortak dersler arasına alınmalıdır.” (Ayhan, 2014: 537) Şeklinde iki teklif yer almaktadır. Bu raporda; Din eğitiminin verilmesinin gerektiği çünkü laik, çağdaş Batı ülkelerinde de böyle uygulamaların olduğu, bunu gerçekleştirmenin halkın istek ve ihtiyaçları doğrultusunda

olduğu ve bu talebin karşılanmasıyla devlet-millet bütünlüğünün sağlanacağı, ifade edilmiştir (Ayhan, 2014: 537-538).

Zorunlu din eğitimine ilişkin bir diğer çalışma da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, 1981 yılında *Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi Hakkında Rapor* başlığı altında hazırlamış olduğu rapordur. Bu raporun içinde ayrıca Mustafa Kemal'in dine ilişkin ifadelerinden oluşan *Atatürk ve Din Eğitimi* başlıklı bir çalışma da bulunmaktadır (Subaşı, 2005: 96). Bu çalışmalara ilaveten, bu zaman diliminde Beyza Bilgin Almanya'ya giderek laik bir ülke olarak Almanya Devletinin din eğitimini nasıl gerçekleştirdiğini, laik devletin din eğitimine yaklaşımı açısından araştırmış ve rapor hâlinde Milli Eğitim Bakanlığı'na sunmuştur (Öcal, 2008: 377, c. III). Din eğitiminin, eğitimde ayrı bir bilgi alanı olduğunun Türkiye'de kabul edilmesinde Beyza Bilgin'in o dönemdeki çalışmaları oldukça önemli bir rol oynamıştır.

3.2.1. 1982-1995 Yılları Arasında Laiklik Anlayışı ve Zorunlu Din Eğitiminin Anayasaya Girişi ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması

Yukarıda ele alınan bütün bu çalışmaların sonucu olan zorunlu din eğitiminin de içeriğinde yer aldığı, 1982 Anayasası'nın kabul edililişine kısaca değinecek olursak: 23 Eylül 1982 tarihinde Danışma Meclisi tarafından ve 18 Ekim 1982 tarihinde de Milli Güvenlik Konseyi tarafından onay verilmiş, halkoyuna sunulmak üzere 20 Ekim 1982 tarih ve 17844 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanmış, 7 Kasım 1982 Pazar günü yapılan halkoylaması sonucunda da % 91,17 oranında çoğunlukla kabul edilmiştir (*Resmi Gazete*, 20.10.1982, sayı 17844). Oy oranlarından da anlaşılacağı üzere din eğitiminin zorunlu hale gelmesi halkın büyük çoğunluğu tarafından memnuniyetle karşılanmış, bu duruma nüfusa oranla küçük bir kesim itiraz etmiştir. Din eğitiminin devlet tarafından verilmesi bu dersin daha bilimsel ve akademik düzeyde olması imkânını sağlamıştır. Zira din hürriyetinin bulunmadığı ve din eğitiminin gerektiği biçimde yapılamadığı toplumlarda din adına, dine aykırı fikir ve inanışlar, dine ve topluma zarar verici bir unsur haline gelebilmektedir (Günaydın, 2011: 177).

1982 Anayasası, Türkiye'de uygulanan din eğitimi açısından dönüm noktasıdır. Bu bağlamda din eğitiminin gerekliliği bu dönemde vurgulu bir şekilde dönemin yöneticileri ve akademisyenler tarafından kamuoyuna izah edilmiş ve bu sayede

ülkemizde din eğitiminin bir disiplin olarak gelişmesinin önü açılmıştır. 1982 Anayasası'nda din eğitimi ve dini hayata istinaden şu maddeler yer almıştır:

Madde 24: VI. Din ve Vicdan Hürriyeti

Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14 üncü madde¹⁷ hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.

Madde 136: *Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, dünyevilik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir. (Resmi Gazete, 20.10.1982, sayı 17844: 39)*

Bu hükümlere göre: din eğitimi yalnızca devletin gözetim ve denetimi altında yapılabilir. Din ve ahlak eğitimi ilk ve orta dereceli okulların hepsinde zorunludur. Devlet tarafından verilen din ve ahlak eğitimi dışındaki din eğitiminde, vesayet sahibi kişilerin inanmış oldukları yaşam felsefesi etkindir. Bireyler istediği dine inanabilir ve 14. maddeye aykırı düşmediği sürece inandığı dinin yaptırımlarını uygulayabilir. Bu bağlamda, bir dine inanmak ve inandığı dinin, yalnızca devletin denetim ve gözetimi yani kontrolü altında, öğrenim ve öğretim hakkına sahip olmak Anayasada kişinin temel

---

¹⁷ Anayasa'nın 14. Maddesindeki hüküm şöyledir: "Anayasa'da yer alan hak ve hürriyetlerin hiçbiri Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve laik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz."

hakkı, devletin de sosyal ödevi olarak görülmektedir. Eklemek gerekir ki bu yasa ilköğretim ve ortaöğretim müfredatını etkilemiştir.

Hukukî düzlemde yasal dayanağı bu şekilde olan zorunlu din dersleri ve dönemin laiklik anlayışı doğrultusunda 1982-1995 yılları arasında eğitimde şu gelişmeler yaşanmıştır: Okulların bağlı bulunduğu “Din Eğitimi Müdürlüğü” 1961 yılında kurulmuş ve bu daire, 1964 yılında “Din Eğitimi Genel Müdürlüğü” şekline dönüştürülmüştür. 13.11.1983 tarih ve 179 sayılı Kanun Hükmündeki Kararnamenin 14. Maddesi ile de 1983 yılında “Din Eğitimi Genel Müdürlüğü”nün adı “Din Öğretimi Genel Müdürlüğü” olarak değiştirilmiştir (MEB, 2010: 10-11).¹⁸ Bu değişiklik “eğitim” ve “öğretim” kavramları arasındaki fark göz önünde bulundurularak yapılmıştır. (TDV, 2009: 55).

Okullarda din derslerinin zorunlu hale gelişiyle laiklikle sıkı bir ilişki içinde olduğu düşünülen Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun içinde din eğitiminin yeri, dönem içinde sıkça tartışılan konulardandır. Bu bağlamda konuyla ilgili olarak bu dönemde varılan nokta şöyledir: Esasen Tevhid-i Tedrisat Kanunu Türkiye’deki eğitim kurumlarını 1924 yılında tek çatı altında toplamıştır. Nitekim hâlihazırda Türkiye’de hâkim olan da, devlet denetimindeki, tek biçimli, laik eğitim sistemidir. Yani buradan şu sonucu çıkarabilmek mümkündür ki Türkiye’de resmi olarak laik olmayan alternatif bir eğitim kurumu mevcut değildir (Erdoğan, 2000). Tevhid-i Tedrisat’ın pratik anlamı, Türkiye’de İslamî ve diğer dinlerin özel din eğitimi kurumlarına yer olmadığıdır. Zaten Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun, din ve genel eğitim-öğretimini kaldırmak için değil, genel eğitim sistemi içinde ele almak ve onunla bütünleştirmek için çıkarılmış bir kanun olduğu kabul edilmektedir (Atay, 1981: 2; Kuru, 2011: 168). Bundan ötürü zorunlu din eğitiminin Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ters düşmeyeceği konusunda fikir birliği oluşmuştur. Tevhid-i Tedrisat laikliğe uygun bir halde hazırlandığına göre din eğitiminin, devletin gözetimi altında verilmesinde laiklik için bir sıkıntı görülmemiştir ve zaten bu eğitimi devletten başka verebilecek alternatif bir eğitim kurumu da olmadığı için, devletin bu eğitimi vermesi bu noktada zorunlu bir hal almıştır.

---

¹⁸ Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün adında eğitimin geçmesine önce papalık itiraz etmiş ve akabinde Aleviler, ateistler ve dine karşı olan gruplar dâhil olmuşlardır. Böylece din eğitimi din öğretimine dönüştürülmüştür (Okullarda Din Eğitimi ve Öğretimi Çalıştayı, Bolay, 2009: 71).

Zorunlu din eğitimi düzenlemesi, laikliğe aykırı olduğu ve laiklikten sapıldığı gerekçeleriyle eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilerin çıkış noktası olarak “Devletin resmi bir dininin olmaması” referans gösterilerek, devletin, belli bir dinin naslarını vatandaşlarına benimsetemeyeceği ve buna zorlayıcı kurallar koyamayacağı ve bu bağlamda devletin belli bir dinin eğitim ve öğretimini zorunlu kılamayacağı şeklinde olmuştur. Ayrıca bu düzenlemenin devletin resmi dininin olmasına dair laiklik ilkesinden bir sapma olduğu vurgulanmıştır (Mortaş, 2011: 26). Bu durumun izahı Kenan Evren’e göre şöyledir; “*Laiklik dini devlet işleriyle karıştırmamak ve bunu bir propaganda vesilesi yapmamaktır. Binaenaleyh çocuğa din bilgisi dersi vermek laikliğe aykırı bir hareket değildir.*” (akt.: Gökaçtı, 2005: 233).

Din derslerinin zorunlu hale getirilmesinde önemli rol oynayan Kenan Evren, bu eleştirilerden dolayı kendisini sık sık savunmak zorunda kalmıştır. Yine bu savunularından birinde Kenan Evren “*Din eğitimi çocuklara aile tarafından verilmez. Aslında aile bu eğitimi vermeye çalışsa bile, yanlış, eksik ve ya kendi bakış açısından öğretebilir, dolayısıyla bu uygunsuzdur... Size çocuklarınızı yasadışı Kur’an kurslarına göndermemenizi daha önce de söylemiştim. Şimdi bunu anayasa hükmü haline getirdik. Artık din, devlet tarafından devlet okullarında öğretilecek. Şimdi biz laikliği çiğniyor muyuz, yoksa ona hizmet mi ediyoruz? Tabi ki hizmet ediyoruz. Laiklik Türk insanını dini eğitimden mahrum bırakıp, onu din istismarcılarının eline teslim etmek değildir...*” ifadelerini kullanmıştır (akt.: Peköz, 2009: 202).

Yasal sınırları, yukarıda belirttiğimiz gibi olan din eğitiminin içeriği, bahsi geçen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Genel İlkeleri ve Milli Güvenlik Kurulunun talebi üzerine, Turgut Özal hükümeti döneminde oluşturulan, Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulunun “Atatürkçülükle ilgili konuların öğretim programlarına ve ders kitaplarına eklenmesi” önerisi doğrultusunda 8 Mayıs 1986 tarihinde netliğe kavuşturulmuştur (Öcal, 2011: 278). Kararın alınma gerekçesi ve kapsamı şu şekildedir: “*Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığının teklifi üzerine ‘Atatürkçü nesiller yetiştirmek amacı ile Atatürk İlke ve İnkılâplarının sistemli ve düzenli bir şekilde her tür ve derecedeki okulların öğretim programlarına ve ders kitaplarına yansıtılmasını sağlamak üzere hazırlanan ekteki konuların; öğretim programlarında yer almış*

sayılması ve belirlenen esaslar doğrultusunda ders kitaplarında işlenmesi kararlaştırıldı.” (MEB Tebliğler Dergisi, 30.06.1986, sayı: 2212: 201)¹⁹.

Bu düzenleme doğrultusunda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitapları da bu kapsamda tutularak bütün ders kitapları bu amaca yönelik olarak yeniden ele alınmıştır. Din eğitiminde genel amaç olarak: “*Temel eğitim ve ortaöğretimde öğrenciye, Türk Milli Eğitim Politikası doğrultusunda genel amaçlarına, ilkelerine ve Atatürk’ün laiklik ilkesine uygun, din, İslam Dini ve Ahlak Bilgisi ile ilgili yeterli dini bilgi kazandırmak; böylece Atatürkçülüğün milli birlik ve beraberliğin insan sevgisinin dinî ve ahlaki yönden pekiştirilmesini sağlamak, iyi ahlaklı ve faziletli insanlar yetiştirmektir.*” Şeklinde belirtilmiştir (MEB Tebliğler Dergisi, 29.04.1982: 155). Bu kararla, eğitim-öğretim programında yapılan diğer değişikliklerde; Atatürkçülük ve Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi dersinde “*Atatürk ilkeleri ve milli değerlerin öğretilmesine ağırlık verilmesi*”, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde “*laiklik ilkesi iyice açıklanarak, dini konuların akılcı bir şekilde anlatılması*” esas alınmıştır (Duman, 1999: 354).

Eğitim kurumlarında gerçekleşen dönemin bir diğer önemli gelişmesi ise; 8 Ocak 1987 tarihinde YÖK’ün Öğrenci Disiplin Yönetmeliği’nde değişiklik yapılarak 7. maddesine (h) fıkrasının eklenmesidir²⁰. Bu madde içerik olarak şöyledir: “*Yüksek öğretim kurumlarının dersane, laboratuvar, klinik, poliklinik ve koridorlarında çağdaş kıyafet ve görünüm dışında bir kıyafet ve görünümde bulunulamayacaktır*” (T.B.M.M. Başkanlığı İnsan Hakları İnceleme Komisyonu Raporu, 11.5.1992: 5). Bu dönemde bu minvalde yaşanan sorunları Cumhurbaşkanı Kenan Evren şöyle gidermeye çalışmıştır: “*İrtica vardır. Laikliğe karşı gericiler ve komünistler işbirliği halindedir. İrtica*

---

¹⁹ Süleyman Hayri Bolay bu konuya ilişkin bir hatırasını, 2009 yılında Ankara’da düzenlenen Okulda Din Eğitimi ve Öğretimi Çalıştayında şöyle anlatmıştır: “*...Bana Lise II. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi kitabını yazdırdılar o kitabı yazdım. Bu kitap Talim Terbiye Kurulunda en az 5 defa değişti. O zamanın havası içerisinde yani ihtilal havası içerisinde her şeye Atatürkçülük açısından ve Atatürkçü din anlayışı açısından bakıldı. Atatürkçü din anlayışı halen var...1982’de Atatürkçü mantık yazacaksınız diye baskı yapıldı...*” (Bolay, 2009: 71).

²⁰ 13 Ocak 1985 tarihinde yürürlüğe giren Y.Ö.K. Öğrenci Disiplin Yönetmeliğinde kılık kıyafet ile ilgili yasaklayıcı ya da belirleyici herhangi bir hüküm yoktur. Daha sonra 8 Ocak 1987 tarihinde yapılan bir değişiklikle çağdaş kıyafet ve görünümü öngören 7/h maddesi eklenmiştir. Böylece kılık kıyafet disiplin suçu içine girmiştir. Bilahare 10.12.1988 ve 3511 sayılı kanun çıkarılmıştır. Bu kanun serbestliği öngörürken Anayasa Mahkemesinin 7.3.1989 gün ve Esas 1989/1 Karar 1989/12 sayılı kararıyla iptal edilmiştir ve böylece kanun yürürlüğe girememiştir (T.B.M.M. Başkanlığı İnsan Hakları Komisyonu İnceleme Raporu, 11.05.1992, 4-5).

konusunda iktidar-muhalefet olmaz. Hepsini göreve çağırıyorum.” Demiştir (Duman, 1999: 220).

1982 Anayasası çerçevesinde zorunlu kılınan din öğretiminin 1986’da yayımlan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Genel İlkelerinde, İslam’a mensup olmayan bireyler için söz konusu eğitimin, ölçme ve değerlendirme boyutunda zorunlu olmayacağı şu şekilde belirtilmiştir: *“Din Kültürü ve Ahlak Dersi öğretim programı, Anayasamız ile Milli Eğitim Temel Kanunu hükümlerine uygun olarak hazırlanmıştır. Bu programın hazırlanmasında, okullarımızın bazı sınıflarında az sayıda da olsa Musevilik, Hıristiyanlık ve diğer dinlere mensup öğrencilerin bulunabileceği hususu da dikkate alınmıştır. Böylece milli kültür unsurlarını ve genel kültürü destekleyici nitelikte olmak üzere, bu programdaki konuların detaylandırılması sırasına göre İslamiyet, Musevilik, Hıristiyanlık ve diğer dinler hakkında ki bilgilere de yer verilmiştir... Azınlık okulları dışındaki okullarımızda öğrenim gören, T. C. Uruklu Hıristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup öğrencilere; Kelime-i Şahadet, Kelime-i Tevhid, Besmele, Amentü, Ayet, Sûre ve Namaz duaları ezberletilmeyecek; Namaz, Oruç, Zekât ve Hacca ait uygulamaya yönelik bilgiler öğretilmeyecektir. Dolayısıyla söz konusu öğrenciler aynı konulardan ölçme ve değerlendirme açısından sorumlu tutulmayacaklardır.”* (MEB Tebliğler Dergisi, 20.10.1986, sayı: 2219: 401).²¹ Bu eklemeye 1990 yılına kadar derslere katılmaları zorunlu olup, ölçme ve değerlendirmeye katılmayan Müslüman olmayan öğrenciler, 1990 yılında alınan kararla, azınlık okulları dışında

²¹ 20.10.1986 Tarihli ve 2219 sayılı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Genel İlkeleri şöyledir: 1. *Devletin laiklik ilkesi daima göz önünde bulundurulacak, bu ilke her zaman titizlikle korunacaktır. Hiçbir zaman vicdan ve düşünce özgürlüğü zedelenmeyecektir. Kimse dini uygulamalara zorlanmayacaktır.*

2. *Mutlaka dini aynı olan milletlerle iyi ilişkiler içinde bulunulmayacağı, buna rağmen dini ayrı olan milletlerle de iyi niyet ve dostluk ilişkileri içinde bulunulabileceği zihniyeti kazandırılacaktır.*

3. *iyi vatandaş yetiştirmek ve öğrencilerin ileride toplumumuza daha rahat uyum sağlamalarına yardımcı olmak için milli ahlakımızla ilgili konuların öğretiminde din ayrımı gözetilmeyecektir.*

4. *Azınlık okulları dışındaki okullarımızda öğrenim gören, T. C. Uruklu Hıristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup öğrencilere; Kelime-i Şahadet, Kelime-i Tevhid, Besmele, Amentü, Ayet, Sûre ve Namaz duaları ezberletilmeyecek; Namaz, Oruç, Zekât ve Hacca ait uygulamaya yönelik bilgiler öğretilmeyecektir. Dolayısıyla söz konusu öğrenciler aynı konulardan ölçme ve değerlendirme açısından sorumlu tutulmayacaklardır.*

5. *Dini birliğin yanında milli birlik ve beraberliği kazandırıcı, sevgi, saygı, kardeşlik, arkadaşlık ve dostluk bağlarını güçlendirici, vatan, millet, bayrak, sancak, şehit, gâzi gibi milli değerler kazandırıcı yüce kavramların öğrencilerin zihinlerinde yer etmesine özen gösterilecektir.*

6. *Örf, adet ve geleneklerimizle milli değerlerimiz daima göz önünde tutulacak ve dinin milleti oluşturan önemli unsurlardan biri olduğu benimsenecektir.*

7. *Ders konuları daima Atatürk İlkeleri ile bütünleştirilecektir... (MEB Tebliğler Dergisi, 20.10.1986, sayı: 2219: 401).*

gayrimüslim öğrencilerin bu derslere katılmaları zorunlu olmaktan çıkmıştır (Zengin, 2011b: 57).

Din derslerinin zorunlu olduğu dönemde altı farklı din öğretimi programı uygulanmıştır. Bu programların içeriklerine değinmemekle beraber, çok büyük farklar taşımadığını ve bu programları üç ana başlıkta toplayabileceğimizi söyleyebiliriz. Bunlar: 1982, 1988 ve 1992 programlarıdır (Yürük, 2012: 112). Ancak belirtmek gerekir ki bu programlarda ortak olarak laiklik şu şekilde vurgulanmıştır: *“Devletimizin laiklik ilkesi daima göz önünde bulundurulacak bu ilke her zaman korunacaktır.”* İlkesi ve *“Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Genel Amacı: İlköğretim ve ortaöğretimde öğrenciye, Türk Milli Eğitim politikası doğrultusunda genel amaçlarına, ilkelerine ve Atatürk’ün laiklik ilkesine uygun, din İslam dini ve ahlak bilgisi ile ilgili yeterli temel bilgi kazandırmak; böylece Atatürkçülüğün milli birlik ve beraberliğin, insan sevgisinin dinî ve ahlakî yönden pekiştirilmesini sağlamak, iyi ahlaklı ve faziletli insanlar yetiştirmektir.”* Ayrıca bu ilke ve amaçlardan başka Din ve Ahlak Bilgisi ders programlarında Atatürk’ün Dinimiz ve Laiklik İle İlgili Görüşleri ünitesi yer almaktadır (MEB Tebliğler Dergisi, sayı: 2109, 29.03.1982: 155-157-159; MEB Tebliğler Dergisi, sayı: 2212, 30.06.1986: 201; MEB Tebliğler Dergisi, sayı: 2356, MEB Tebliğler Dergisi, 13.04.1992: 220). Bu değişikliklerin ardından 2000 yılına kadar ciddi bir düzenlemeye gidilmemiş aynı program uygulanmaya devam etmiştir.

Bir bütün içinde değerlendirdiğimizde diyebiliriz ki o dönemde, toplumda meydana gelen ayrışma ve çatışmalar; Tevhid-i Tedrisat’a, milli birliğe ve en önemlisi de İslam’a aykırı görülmüştür (Cebeci, 2005: 155-156) ve 1982 yılında Türkiye, zorunlu ahlak eğitimi uygulamalarından, zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi uygulamasına geçmiştir. Bu durumun Türkiye için ilk olmadığını söylemek mümkündür. Zira Cumhuriyetin ilk yıllarında da her ne kadar zaman içinde kademe kademe kaldırılmış olsa da, zaten zorunlu din eğitimi tecrübesi mevcuttur (Duman, 1999: 130). Din eğitimindeki bu canlanmanın aslında tedrici bir durum olduğunu söylemek mümkündür. 1982 öncesi dışlayıcı bir laiklik algısına sahip olan Türkiye 1982 sonrası, din gerçekliğini devletin dışına atmamış kendi kontrolü altında gelişmesine müsaade etmiştir. Özetle; devletin din eğitimi zorunlu hale getirmesi bu konjunktürde kendisi için de bir zorunluluk teşkil etmiştir denilebilir.

3.2.1.1. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının İlköğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması

Zorunlu din derslerinin, ilkokul 4. ve 5. sınıflarda haftada ikişer saat, ortaokul 1, 2 ve 3. sınıflarda haftada ikişer saat, lise ve dengi okulların 1, 2 ve 3. sınıflarında ise birer saat okutulması kabul edilmiştir (Duman, 1999: 143). Bu dönemin ilk programı olan 1982 Temel Eğitim Din ve Ahlak Bilgisi Programında genel olarak; İslam dininin akılcı, çağdaş, sürekli, canlı ve ilerleme isteyen yönü ön plana çıkarılmış, ünitelerde başkalarının inançlarına ve düşüncelerine saygı-hoşgörü, evrensel değerler, vatan, millet, bayrak, Atatürk gibi milli değerler vurgulanmıştır (Yürük, 2012: 117; Bilici, 2011: 238). Denilebilir ki; vurgu İslam dini üzerine değil, genelde evrensel ahlak ilkeleri, özelde ise Türk gelenekleri üzerine kuruludur. Beyza Bilgin’in yorumuyla; zorunlu din eğitimi kararının hemen akabinde din dersleri, 1974-1975 yıllarında uygulanan ahlak dersi ile birleştirilmiş, mezhebi değil mezhepler-üstü çoğulcu bir kültür dersi olmasına özen gösterilmiştir (akt.: Öcal, 2008: 387-392, c. III). Zorunlu din derslerinin bu nitelikte olmasının, laik devlet yapısıyla ilgisi olduğu düşünülebilir.

1982-1983 Öğretim yılından itibaren ilk ve orta dereceli okullarda zorunlu dersler arasında yer alan Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi derslerinde, din eğitimi değil din öğretimi yapılacaktır (Yürük, 2012: 112). Bu dönemde Anayasa’da kendine yer bulabilen din dersinin niteliğine ilişkin olarak Kenan Evren’in yorumu ise “*Eee din dersini niye koydunuz? Onu da izah edeyim. Bir kere din dersi değil ismi. Ahlak Bilgisi ve Din Kültürü dersi. Yani dinimiz hakkında, dinler hakkında, bu okullardan çıkan çocuklar bilgi sahibi olsunlar istedik... Ayrıca ayrıca bir insan hiç olmazsa iki rekât namaz kılmasını bilmeli. Cenazeye gittiği zaman, cenaze namazını kılmasını bilmeli.*” şeklinde olmuştur (akt.: Birand, Bilâ, Akar, 2005: 169). Bu cümlelerden de anlaşıldığı üzere öğretimi yapılan din dersleri içerik olarak İslam dinine ait temel bilgilerini kapsamaktadır yorumu yapılabilir.

3.2.1.2. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Ortaöğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması

Liselerde Din ve Ahlak Öğretiminin amacı; kişinin ve toplumun dine olan ihtiyacını, insan-Allah ilişkisini kavramak, genel anlamda din ve dinler hakkında bilgi vermek ve en temel olarak da millî birlik ve beraberliği sağlayıcı, sevgi, saygı,

kardeşlik, arkadaşlık ve dostluk bağlarını güçlendirici, vatan, millet, şehit, gazi, bayrak, sancak gibi yüce kavramları anlamak ve benimsemek (Bilgin, 1997: 67-69) şeklinde sıralanmıştır. Bu dönemde 1976 Lise Din Bilgisi programına oranla, İslam dini ile ilgili bilişsel öğrenmelere daha fazla yer verilmiştir (Yürük, 2012: 118). Genel liselerde Din Kültürü Ahlak Bilgisi dersinin durumu böyleyken İmam Hatip Liselerinde 1982-1996 yılları arasında şu gelişmeler yaşanmıştır: 1981 yılında, İmam Hatip Liselerinin sayısı 336 olup, 1983 yılında ise bu sayı 351'dir. 1981-1982 eğitim öğretim yılında İmam Hatip Liselerine 19761 yeni kayıt yapılmıştır. 1983-1984 eğitim öğretim yılında ise bu rakam 20551'e ulaşmıştır ve toplam öğrenci sayısı da 72318'dir (MEB, 2010). Bu dönemde yeni açılmış olan 38 İmam-Hatip Lisesinin orta kısmından lise kısmına geçiş yasaklanarak İmam-Hatip Ortaokulu olarak bırakılmıştır (Öcal, 2011: 264-265). 1989-1990 eğitim döneminde İmam Hatip Liselerinin sayısı 369'a ulaşmıştır (MEB, 2010). Bu artışta (Çizelge 3), elbette 1982 öncesi yaşanan anarşi ortamının, bu liselere bulaşmamış olmasının ve bu liselerin eğitimini, kendine yakın gören halkın okula göndermeye çekindiği kız çocuklarını, bu okullara rahatlıkla gönderebilmiş olmasının da payı olmuştur. Ayrıca bu liselerin öğrenci sayılarının artışında; yeni İmam-Hatip Liselerinin açılışına izin verilmediği için yatay bir genişleme tercih edilerek, şube sayılarının arttırılması yoluyla olduğu da kayda değer bir bilgidir (Günaydın, 2011: 187; Öcal, 2011: 275; Yılmaz, 2003: 161).

Bu dönemde İmam-Hatip Okullarının sayısından daha önemli bir adım söz konusudur. 18 Haziran 1983 tarihinde Milli Eğitim Temel Kanununda, 2842 sayılı kanunla 31. maddede değişiklik yapılmıştır. Söz konusu değişiklik; meslek lisesi mezunlarının yalnızca eğitimleri doğrultusunda bir fakülteye yerleşmeye hakları varken, *“lise ve dengi okulları bitirenler yükseköğretim kurumlarına girmek için aday olmaya hak kazanır. Hangi yükseköğretim kurumlarına, hangi programları bitirenlerin nasıl girecekleri, giriş şartları Millî Eğitim Bakanlığı ile işbirliği yapılarak Yükseköğretim Kurulu tarafından tespit edilir.”* Haline getirilmiştir (Resmi Gazete, 18.06.1983, sayı: 18081: 6). Bu değişiklikle artık İmam Hatip Lisesi mezunlarına istedikleri fakülteye girebilme hakkı tanınmıştır. (Korukçu, 2012: 190; Duman, 1999: 163; Peköz, 2009: 202-264). İmam-Hatip Liselerinin üniversitelere girişte önü açılmış, din ağırlıklı eğitim görenlerin toplumun diğer gruplarına geçişi kolaylaştırılmıştır yorumu yapılabilir. Din eğitimi alanında yapılan bu *pozitif* diyebileceğimiz yöndeki düzenleme, laiklik ve dinin

bu dönemde artık çatışma içinde olmadığını ve dönemin laiklik algısının ne ölçüde değiştiğinin bir göstergesidir diyebiliriz.

1985'e gelindiğindeyse ilk Anadolu İmam-Hatip Lisesi Almanya'daki işçilerin çocuklarının eğitimi için İstanbul Kartal'da Almanca eğitime başlamış, sonraki yıllarda da bu liselerin sayısı giderek artmıştır (Gökacı, 2005: 237; Öcal, 2011: 281-282; Korukçu, 2012: 191). Bu artışta amacın din görevlisi yetiştirmek olduğunu söylemek güçtür. Zira burada din eğitiminde devlet desteğini kazanan halkın amacı, evlatlarını zamanın gerektirdiği ilimleri öğrenen ve aynı zamanda da İslamî değerleri de benimsemiş bireyler olarak yetiştirmek şeklinde açıklanabilir. İfade etmek gerekir ki, bu dönemde atılan adımlar sayesinde, İmam Hatip Liselerinin eğitim sistemi içerisindeki statüleri önemli bir noktaya ulaştırılmıştır. Bu dönemin İmam Hatip Liseleri ve genel eğitimde din öğretimi için parlak bir dönem olduğunu söylemek mümkündür. Ancak laikliğin, baskıcı ve dışlayıcı halini talep eden çevreler içinse, 1982 İhtilaline ilişkin olarak, İmam Hatip Liselerinin kavuştuğu bu statü, en önemli eleştiri sebebi haline geldiği söylenebilir.

1991-1992 Eğitim dönemine ulaştığımızdaysa; Talim ve Terbiye Kurulu'nun talebi üzerine *Ders Geçme ve Kredili Sistem* uygulamasına geçilmiş ancak bu sistem 1995-1996 eğitim döneminde tekrar kaldırılmıştır (Korukçu, 2012: 191; Öcal, 2011: 280). 1994 yılında, İmam Hatip Liselerinin diplomalarında yapılan bir değişiklikle²², bu liselerden mezunların yüksek öğretim programlarına yerleşmesi zorlaştırılmak istenmiş ancak bu yanlış kamuoyunun yoğun tepkisi üzerine tekrar düzeltilmiştir (Öcal, 2011: 293-295). Bu dönemde İmam Hatip Liselerinin, bütün programları dâhil olmak üzere nihai toplam sayısı 395'tir (MEB, 2010).

---

²² 1980'li yıllardan 1994'e kadar İmam Hatip Liselerine verilen diplomalarda şu ifadeler yer almaktaydı;

.....oğlu/kızı.....İmam Hatip Lisesi öğrenimi sonunda lise sosyal bilimler, edebiyat kolu ve imam-hatiplik programlarını başarı ile tamamladığından bu diplomayı almaya hak kazanmıştır.

1994 yılında düzenlenen diplomada ise şu ifadeler bulunmaktadır; .....oğlu/kızı.....İmam Hatip Lisesi öğrenimi sonunda imam hatiplik programını başarı ile tamamladığından bu diplomayı almaya hak kazanmıştır (Öcal, 2011: 293-294).

Çizelge 3: İmam Hatip Liselerinde Gelişme Tablosu (1982-1996) (MEB, 2010: 12)

Yıllar	Okul	Yeni Kayıt	Öğrenci	Öğretmen	Mezun
1981-1982	336	19761	69793	8875	9240
1982-1983	341	19653	72791	8424	10982
1983-1984	351	20551	72318	10550	13572
1984-1985	375	24397	83157	10975	13896
1985-1986	341	23028	87560	11097	15727
1986-1987	341	23126	89666	11510	15974
1987-1988	341	20619	87972	11770	17574
1988-1989	350	24155	87079	11777	17280
1989-1990	365	27923	92527	12702	17060
1990-1991	379	29947	100176	12426	18323
1991-1992	390	39236	119086	13113	20658
1992-1993	390	47804	142097	13776	26893
1993-1994	391	53974	162353	14891	48987
1994-1995	394	59884	171439	15731	41837
1995-1996	434	66788	188896	17377	48480

1982-1995 yılları arasında din eğitime yönelik olumlu gelişmeler İmam Hatip Liselerine de yansımıştır. Bu durumu çizelge 3'te açıkça görmek mümkündür.

3.2.1.3. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye'de Laiklik Anlayışının Yüksek Din Öğretimi Uygulamalarına Yansıması

Bu başlık altında bu zaman diliminde, din eğitimi veren yükseköğretim kurumlarını; *Yüksek İslam Enstitüleri, İslamî İlimler Fakültesi-İlahiyat Fakülteleri, İlahiyat Meslek Yüksek Okulları* başlıkları altında toplamak mümkündür. 1981'de çıkarılan 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile pek çok kurumda olduğu gibi üniversitelerde de; akademik, kurumsal ve idari yönden yeniden yapılanma sürecine girilmiş ve üniversiteleri düzenlemek amacıyla Yükseköğretim Kurulu (YÖK)

kurulmuştur. Bu yapılanma içinde ilk iş, üniversitelerde Atatürk İlkeleri ve İnkılâpları derslerini yeniden düzenlemek olmuştur.²³

Yüksek İslam Enstitüleri ile İslamî İlimler Fakültesi; 20 Temmuz 1982 tarihinde çıkarılan 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile ilk başta Erzurum Yüksek İslam Enstitüsü ve Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi olmak üzere diğer Yüksek İslam Enstitüleri de birleşerek buldukları illerdeki üniversitelere bağlanmıştır. İlahiyat Fakülteleri olarak hizmet vermeye devam eden bu kurumlarının eğitim-öğretim yılı da 5 yıldan 4 yıla indirilmiştir. Ancak o dönemde genel lise mezunları da bu birimlere alındığı için programa uyum sağlamaları amacıyla, öğretim yılının başında yapılan seviye tespit sınavında başarılı olamayan öğrenciler için 1+4 şeklinde hazırlık sınıfı eklenmiştir (*Resmi Gazete*, 20.07.1982, sayı 17160; Gökaçtı, 2005: 268-269; Öcal, 2011: 435; Cebeci, 2005: 196-197). 1982’de yüksek din öğretiminde, standardın yakalanması amacı ile bu fakültele standart bir eğitim-öğretim programı getirilerek, tek bir çatı altında toplanmıştır ve YÖK’e bağlıdırlar. Başlangıcından itibaren laik siyaset tasarımının etkisi altında, Tevhid-i Tedrisatla şekillenen İlahiyat Fakülteleri, 15 Haziran 1989 tarihinde kabul edilen 358 sayılı yasa ile öğretmen ve eğitim uzmanı yetiştiren yüksek öğrenim kurumlarına dâhil edilmişlerdir (Subaşı, 2005: 44; Gökaçtı, 2005: 270).

Denilebilir ki, bu dönemde İlahiyat Fakülteleri düzene girme çabası içindedirler. Bu çerçevede; 21-22 Ekim 1987 tarihlerinde Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde “Yüksek Öğretimde Din Bilimleri Öğretimi” başlığı altında, hem Milli Eğitim Bakanlığına hem de Diyanet İşleri Başkanlığına personel sağlayan İlahiyat Fakültelerinin eğitiminin niteliği ve İlahiyat Fakültelerinin sorunları ele alınmıştır (Cebeci, 2005: 198).

---

²³ 15 Nisan 1942’de 4204 Sayılı Kanunla, “Türk İnkılâp Tarihi” derslerinin sorumluluğu verilerek, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesine bağlı “İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Enstitüsü” kurulmuş ve İnkılâp Tarihi dersinin adı “İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi”ne dönüştürülerek fakülte ve yüksek okullarda zorunlu hale getirilmiştir. 12 Eylül 1980 sonrası yürürlüğe giren Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yasası ile 4204 sayılı yasa tümüyle yürürlükten kaldırılmıştır. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi’ne bağlanmıştır ve 12 Eylül 1980’den sonra “Türk İnkılâp Tarihi” adıyla okutulan ders, 1981’de kabul edilen 2547 sayılı kanun gereğince “Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi” şeklinde değiştirilmiş, Ortaokul ve liseler için dersin adı, 1981’de “Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi” olmuştur. 1982 de ise “Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük ” şeklinde değiştirilmiştir (Özüçetin ve Nadar, 2010: 471-475).

29 Aralık 1988 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı ve Yükseköğretim Kurulu ortak kararı ile beş İlahiyat Fakültesine bağlı olarak, iki yıllık eğitimden müteşekkil İlahiyat Meslek Yüksek Okulları kurulmuştur. Bu programı hazırlayanların temel amacı; din görevlisi olarak çalışan ve İmam Hatip Lisesi mezunu eğitim düzeyinde olan personelin, mesleki ve entelektüel kalitesini yükseltmektir. Buradan mezun olanlar ilk ve orta dereceli okullara Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri vermek üzere öğretmen olarak da atanmışlardır (Aydın, 2011: 293; Öcal, 2008: 49-50; Cebeci, 2005: 200-201).

İlahiyat Fakültelerinin sayısında 1990 yılında yeni kurulan üniversitelerle birlikte, artış görülmüştür (Gökaçtı, 2005: 269). 1991-1992 döneminde İlahiyat Fakültelerinin akademik yapısında değişikliğe gidilmiş; Temel İslami Bilimler Bölümü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Tarihi ve Sanatları bölümleri oluşturulmuştur (Gökaçtı, 2005: 270).

3.2.1.4. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yaygın Din Eğitiminde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (Kur’an Kursları)

Yaygın din eğitiminde önemli görevler üstlenen Diyanet İşleri Başkanlığına, 1961 Anayasası’nda, bir Anayasa kurumu olarak genel idare içinde yer verilmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluş ve Görevleri; 22 Haziran 1965 tarihinde, 633 sayılı kanunla yeniden şu şekilde tanımlanmıştır;

1- İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek.

2- İbadet yerlerini yönetmek.

3-Din konusunda toplumu aydınlatmak [ile yükümlüdür] (Resmi Gazete, 02.07.1965, sayı 12038). Ayrıca bu görevleri yerine getirirken uyması gerek kıstaslar düzenlemiş ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinme, vazifesi de verilmiştir (Han ve Kaplan, 2013: 40) ve bu bağlamda Anayasa’nın 136. maddesinde Diyanet İşleri Başkanlığıyla ilgili olarak “laiklik ilkesi doğrultusunda görevlerini yerine getireceği” vurgulanmıştır (Turan, 2013: 181).

2 Haziran 1980 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, teşkilatta yayımlanan genelge ve 16 Kasım 1990 tarihli 20697 sayılı *Resmi Gazete*de de belirtildiği üzere; camilerde din görevlilerince herkese yönelik Kur’an-ı Kerim ve dinî bilgiler kurslarının düzenlenmesi, zorunlu hale getirilmiştir (*Resmi Gazete*, 16 Kasım

1990: 21-22). Bu durum şöyle gerekçelendirilmiştir: 12 Eylül 1980 hareketinden sonra Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olmayan kurslar laik rejim aleyhinde eğitim yaptığı için (Mert, 1981: 41-42) kapatılmış ve meydana gelen boşluk akşam ve yaz Kur'an kursları ile giderilmeye çalışılmıştır. 1971 yılındaki düzenlemede denetimi Diyanet İşleri Başkanlığı'nda olan Kur'an kursları, 16 Kasım 1990 Tarihli *Resmi Gazetede* yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliğine göre; Kur'an kurslarının denetimi Diyanet İşleri Başkanlığına bırakılmış ve bu yönetmeliğin hükümlerine göre Kur'an kursları okul statüsüne yakın bir konuma getirilmiştir denilebilir (Milli Eğitim Temel Kanunu, Üçüncü Bölüm 'Yaygın Eğitim'; *Resmi Gazete*, 16 Kasım 1990, sayı: 20697: 20-26). Böylelikle 1990'lı yıllarda Kur'an kurslarının bu statüsünden dolayı daha düzenli bir eğitime geçtiğini söylemek mümkündür. 16 Kasım 1990 tarihinde 20697 sayılı *Resmi Gazetede* ilan edilen hükümler kapsamında ilgili yönetmelik yenilenmiş ve bu dönemde hizmet veren Kur'an kursları şu şekilde kategorilendirilmiştir:

- 1- Yüzünden okuma eğitimi verilen uzun süreli Kur'an kursları.
- 2- Hafızlık eğitimi verilen Kur'an kursları.
- 3- Yaz Kur'an kursları (*Resmi Gazete*, 16 Kasım 1990, sayı: 20697: 20-26).

Yaygın eğitim kurumlarının en önemli birimi yaz Kur'an kurslarıdır denilebilir. Bu kurslara devam edebilme şartı olarak; bu dönemde en az ilkokul mezunu olma şartı veya zorunlu eğitim zamanını aşmış yetişkinler için de Türkçe karakterlerle okur-yazar olduğunu belgelemek zorunluluğu getirilmiştir (Duman, 1999: 187-188). Bu dönemde Kur'an kurslarında eğitim alan kişiler Kur'anî bilgi haricinde bir belge edinme hakkına sahip değillerdir ayrıca bu dönemde yaz kursları için bitirme sınavı yapılmamış ve belge edinme hakkı da verilmemiştir (Başkurt, 2013: 127). Ancak 1995 Şubatında, yönetmelikte yapılan değişiklikle; üç yıl süreli kurslara devam edenlere ders seçme hakkı getirilmiş ve ortaokul düzeyinde okul bitirmeleri sağlanmıştır (Duman, 1999: 188).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. 1996-2002 DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ UYGULAMALARINA YANSIMASI

Araştırmanın bu başlığı altında Türkiye’de 1996-2002 yılları arasında laiklik anlayışı ve din eğitimi uygulamalarına yansımaları incelenmeye çalışılacaktır. Dönemin, 1996’dan itibaren ele alınışının sebebi; araştırmanın temelini oluşturan laikliğin dönüşümünün, bu yıldan itibaren önceki yıllara nispi olarak daha farklı yorumlandığının ve algılandığının müşahade edilmiş olmasıdır. Ayrıca 1996-2002 yılları arasında din eğitimi bağlamında yaşanan gelişmelerle yakından ilgisi olduğu düşünülen ve eğitim alanında pek çok değişiklik teklifini içinde barındıran XV. Milli Eğitim Şurasının 1996 yılında yapılmış olması da dönemin 1996 yılından itibaren ele alınışının bir başka nedendir.

Bu başlık altında ilk olarak dönemin genel konjonktüründen kısaca bahsedildikten sonra bu dönemde yapılan laiklik yorumları ve laiklik anlayışı ele alınıp akabinde bu laiklik anlayışının din eğitimi uygulamalarına nasıl yansıdığı ilköğretim, ortaöğretim, yükseköğretim ve yaygın eğitimde ise; yalnızca Kur’an kursları başlıkları altında incelenecektir.

Bu süreci, 1980-1983 yılları arasında olduğu gibi bir *ara dönem* olarak nitelendirmek mümkündür. Bu dönem, 28 Şubat Süreci olarak anılmış, yapılmak istenenler ise *post-modern darbe* olarak nitelendirilmiştir. 1996-2002 yılları arasında Türkiye altı farklı hükümet²⁴ tarafından yönetilmiştir. Bu anlamda siyasi açıdan oldukça yoğun ve hareketli bir dönemdir. 28 Şubat’ta temel olarak pozitif hukukun yitirilmesi kaygısı ile siyasal İslam’ın yükselişi durdurulmak istenmiştir (Taşkın, 2013: 160). 28 Şubat adını, Türkiye için oldukça büyük önem arz eden 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısından almıştır. 28 Şubat 1997 tarihinde yapılan Milli Güvenlik Kurulu toplantısında dönemin hükümetinden bir dizi kararların uygulanması istenmiştir. 28 Şubat kararları olarak bilinen bu kararların özünü oluşturan laiklik

---

²⁴ Bu hükümetler: 52. III. Çiller Hükümeti (30.10.1995-06.03.1996), 53. II. Yılmaz Hükümeti (06.03.1996-28.06.1996), 54. Erbakan Hükümeti (28.06.1997-30.06.1997), 55. III. Yılmaz Hükümeti (30.06.1997-11.01.1999), 56. IV. Ecevit Hükümeti (11.01. 1999-28.05.1999), 57. V. Ecevit Hükümeti (28.05. 1999-18.11.2002) şeklindedir.

ilkesinin korunmasında Cumhuriyet Hükümetlerince gösterilen en büyük zafiyet olduğu vurgulanmıştır (TBMM, 2012: 1095). Bu kararların, laikliğin vurgulandığı ve eğitimi ilgilendiren maddeleri şöyledir:

1. Madde: *Demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'ni hedef alan rejim aleyhtarı faaliyetler karşısında ödün verilmemelidir. Anayasa'nın 174. maddesinde koruma altına alınan Devrim Kanunlarının ödün verilmeden uygulanması esastır. Hükümet, icraatında, Devrim Yasaları'na uygunluğu sağlamakla görevlidir.*

2. Madde: *Yasaları ihlal eden dergâhlar kapatılmalıdır.*

4. Madde: *Anayasa'nın 163. Maddesinin kaldırılmasının yarattığı hukukî boşluklar, irticai akımların ve laikliğe aykırı tutumların güçlenmesine yol açmıştır. Bu boşlukları telafi edecek yasal düzenlemeler getirilmelidir.*

5. Madde: *Eğitim politikalarında yeniden Tevhid-i Tedrisat ruhuna uygun bir çizgiye dönülmelidir.*

6. Madde: *Temel eğitim sekiz yıla çıkarılmalıdır.*

7. Madde: *İmam Hatip Okulları toplumdaki bir ihtiyacı karşılamak üzere kurulmuşlardır. Bu ihtiyacın fazlası olan İmam Hatip Okulları, meslek okullarına dönüştürülmelidir.*

17. Madde: *Laiklik aleyhtarı yayın çizgisi olan TV kanalları ve özellikle radyo kanallarının verdikleri mesajlar dikkatle izlenmeli ve bu yayınların Anayasa'ya uygunluğu sağlanmalıdır. (Taşkın, 2013: 160).*

Bu maddelerin birçoğunun 2002 yılına kadar gerçekleştirildiği söylenebilir. Bu dönemde yaşanan gelişmelerin etkileri, 2002 yılına kadar yoğun olarak, günümüze kadar ise kısmen devam etmiştir (TBMM, 2012: 1115). Nitekim bu dönemde çıkarılan; bazı Genelge, Direktif, Eylem Planı, Yönerge, Talimat ve Olur'lar; 14 Aralık 2010 tarihli, 010-06/02297²⁵ sayılı yazıyla yürürlükten kaldırılmıştır. 1996-2002 yılları arasının Türkiye için oldukça hareketli ve yoğun olduğunu ve bu yoğunluğun din eğitimi alanında yaşanan gelişmelere de yansıdığını söylemek mümkündür.

---

²⁵ Bkz: "Millî Güvenlik Kurulu'nun (MGK) 28 Şubat 1997 tarihli meşhur '18 maddelik tedbirler paketi' resmen tarihe karıştı" başlıklı gazete haberi. Erişim adresi: <http://gundem.bugun.com.tr/28-subat-genelgesi-tarih-oldu-haberi/145325>

1996-2002 yılları arasında, din eğitimi alanında yaşanan gelişmeleri, uluslararası ve ulusal düzeyde yaşanan gelişmelerden bağımsız olarak geliştiğini söylemek mümkün değildir. Ve elbette bu dönem içinde din eğitimi ve öğretimi alanında yaşanan değişiklikleri etkileyen durumların da sadece bu dönemde yaşanan gelişmelerle sınırlı olduğunu söylenemez. Bu dönemin zemininde yatan algının, 1990 öncesinde ortaya çıkmış olan ve 1990'lı yıllarda yoğunlaşan iki eğilimden beslendiğini söyleyebiliriz, bunlar; Batı'da İslam korkusunu karşılayan "İslamofobi", İslam dünyasında ise "huzurun İslam'da olduğu" düşüncesiyle İslamî değerlerin ve anlayışın yükseldiği eğilimidir (Babacan, 2012: 223).

1996-2002 yılları arasını, bütün boyutlarıyla araştırmak amacı ile Kasım 2012'de TBMM tarafından oluşturulan komisyonun hazırlamış olduğu raporda da açıkça görülmektedir ki; 1996-2002 yılları arasında Kur'an kursları ve İmam Hatip Liseleri, başta laiklik olmak üzere Atatürk İlke ve İnkılaplarının amaçları dışında var olan kurumlar olarak görülmüştür (2012:1089-1090). Bu durum devletin din politikalarını ve bunun paralelinde din eğitimi politikalarını doğrudan etkilemiştir. Dönemin konjonktüründen en yoğun etkilenen kurumların, 28 Şubat MGK kararlarında da görüldüğü üzere, eğitim kurumları oldukları ve bu bağlamda örgün din öğretimi ve yaygın din eğitimi kurumları faaliyetlerinin sınırlandırıldığını ve bu süreçte yaşanan gelişmelerden olumsuz yönde etkilendiklerini söylemek yerinde olur (Yılmaz, 2011: 640-643).

1996-2002 yılları arasında Türk siyasetinde yaşanan değişim misli ile toplumsal alanda da müşahede edilmiştir. Din devlet ilişkilerinde "başörtüsü sorunu" önemli bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda kamuda terim olarak kabul görmüş ve dışlayıcı laiklik uygulamasına örnek teşkil eden, dini ritüellerle gündeme gelen "kamusal alan, ikna odaları" kavramları bu dönemde yoğun olarak kullanılmıştır. Bu dönemde gerek kamu kuruluşları gerekse medya, laik-İslamcı karşıtlığı çizgisinde din politikasını yeniden biçimlendirmeye ve "laisist" bir çevrenin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır (Yılmaz, 2011: 640; Özipek, 2011: 642). Oluşturulmaya çalışılan bu laisist çevreler, Türkiye'de güçlenen İslamcılığa karşı orduyu en büyük güvence olarak görmüşlerdir ve ordu da kendisini "*laik-modern devleti kuran*" öncü güç olarak tanımlamıştır (Duman, 1999: 343).

1996-2002 yıllarını ele alırken, gazeteci ve bireysel araştırmacıların bu konuyu akademik araştırmacılara kıyasla daha çok çalıştıkları müşahede edilmiştir. Bu durum ve dönem M. Ali Birand'ın yorumuyla: “*Tam incelenmesi; Hatta tezlere konu olması gereken bir psikolojik harekâttir.*” (akt. Babacan, 2012: 211). Burada da ifade edildiği gibi bu dönem, genelde kamu kuruluşlarının, özelde eğitim kurumlarının, sosyo-kültürel ve psikolojik boyutlarıyla, dönemin laiklik anlayışı uygulamalarının ele alınması gerektiği bir dönemdir.

4. 1. 1996-2002 Döneminde Türkiye’de Laiklik Anlayışı

Bu başlık altında, 1996-2002 yılları arasında ön plana çıkan laiklik tartışmaları, verilen mahkeme kararları ve resmi belgelerde geçen laiklik tanımlamaları ele alınıp, “dönemin laiklik anlayışı nedir?” sorusu doğrultusunda tartışılacaktır. Belirtmek gerekir ki laikliğe bu dönemde düşünce boyutunda farklı yorumlar getirilmiştir. Ancak herhangi bir fikir birliğine ulaşıldığını söylemek güçtür ve düşünce boyutunda farklı laiklik yorumlarının varlığına karşın uygulamada dışlayıcı ve katı laiklik anlayışı hâkim olmuştur. İletişimin ana kolu olan medya aracılığıyla bu dönemde; kamuoyunda laiklik en sık kullanılan unsur olmuştur. Bu zaman dilimi içerisinde, laik-anti laik söylemlerine sıkça rastlamak mümkündür.

1996-2002 yılları arası Türkiye’de laikliğe ilişkin olarak düşünsel anlamda ön plana çıkmış birbirinden farklı nitelikteki yorumlara bakacak olursak öncelikle Mustafa Kemal’in şu laiklik tanımlaması, pek çok ifadede sıkça tekrar bulmuştur: “*Laiklik, sadece din ve dünya işlerinin ayrılması demek değildir. Tüm yurttaşların vicdan, ibadet ve din özgürlüğü demektir. Laiklik asla dinsizlik olmadığı gibi, sahte dindarlık ve büyüçülükle mücadele kapısını açtığı için, gerçek dindarlığın gelişmesi imkânını temin etmiştir. Laikliği dinsizlikle karıştırmak isteyenler, ilerleme ve canlılığın düşmanları ile gözlerinden perde kalkmamış doğu kavimlerinin fanatiklerinden başka kimse olamaz.*” (Anayasa ve Yasaların Uygulanmasına Uyulacak Usul ve Esaslar, 28.03.1997, sayı: 070674, akt.: TBMM, 2012: 1119). Laikliğin bu yorumu din ve dünya işlerine ayrılık getirerek dinin vicdani ve aklî yönünü vurgulamıştır. Yine bu tanıma göre hiçbir zaman dinsizlik anlamına gelmeyen laiklik, her ferдин istediği inanca, mezhebe sahip olabilmesi, ibadetini yapabilmesi ve dini inançlarından dolayı diğer vatandaşlardan

farklı bir muameleye tabi kılınmaması anlamına gelmekte olduğu, ön plana çıkarılmıştır.

Dönemin cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel (1993-2000) ise laikliği şöyle tanımlamıştır: *“Din ve vicdan hürriyeti üzerine laikliği koyarak bir baskı kurulmaya kalkılırsa o zaman Türkiye laiklikten çıkar. Millî birlik ve bütünlüğümüz zedelenir. Türkiye laikler-anti laikler diye bölünmemelidir laiklik Türkiye’de herkesin yararınadır. Din ve vicdan hürriyetinin koruyucusudur, şemsiyesidir[...].Siyaset ve din ayrı ayrı şeylerdir. Siyasetin her gün değişen birtakım olaylara sahip olduğu bir gerçektir. Kıvraktır, dinamiktir ama Allah’ın kelamı bir kere tebliğ edilmiştir. Siyaset camiye girmemelidir. Eğer siyaseti camiye sokarsanız Müslümanları bölersiniz ve bu ülkenin insanlarını bölersiniz. Bir safa durmuş insanların saflarını bozarsınız. Herkese sesleniyorum: Gelin camiye siyasetten koruyalım. Siyasetüstü bir olay olsun.”* (Milliyet, 11.06.1996: 15). Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel laikliğe ilişkin diğer bir söyleminde: *“Laikliğin kıymetini bilin[...].laiklik de onun şemsiyesidir. Beraberlik içinde farklılık, farklılık içinde beraberlik. Aranılan budur inanç veya menşei farklılıkları bir bayrak altında yaşamaya mani değildir. Türkiye laikliğin güzel uygulandığı ülkeler arasında bir örnek, birlikte yaşamakta herkesin faydası vardır...”* İfadelerini kullanmıştır. (Milliyet, 30.09.1996: 19; TBMM, 2012: 968). Bu laiklik yorumlarında; laikliğin herkes için yararlı olduğu, bireylere din ve vicdan özgürlüğü getirdiği ayrıca laikliği, dinamik ve güncel şartları yakalayabilmenin temel aracı olduğu algısının bulunduğunu söylemek mümkündür.

Düşünsel anlamda dışlayıcı laiklik yorumlarının karşısında pasif laiklik anlayışı şu minvalde olmuştur: Bu zaman diliminde pasif laiklik tanımlamalarına örnek olarak en önemli argüman, dönemin hükümet programıdır denilebilir. II. Yılmaz Hükümeti olarak bilinen 53. Hükümet programında laiklik; *“Din ve vicdan hürriyeti, ülkemizde de gelişmiş ülkelerdeki seviyesinde uygulanacaktır. Mezhebi ve meşrebi ne olursa olsun, her vatandaşımızın, din ve vicdan hürriyetini doya doya yaşaması en tabii hakkıdır. Bütün vatandaşlarımız ibadet ve inançlarında tam anlamıyla hür olacaktır. Hükümetimiz laikliği, din ve vicdan hürriyetinin teminatı ve Anayasamızda ifadesini bulan şekliyle, Devletin temel ve değiştirilemez niteliklerinden birisi olarak kabul eder.”* (53. Hükümet Programı, 06.03.1996-28.06.1996) Şeklindedir. Bu laiklik anlayışının pasif laiklik tanımlamalarıyla örtüştüğü söylenebilir.

Başbakanlığı döneminde Necmettin Erbakan 1 Şubat 1997 tarihinde laikliğe şu yorumu getirmiştir: *“Laiklik, her türlü inanaşa saygı göstermek demektir.”* (TBMM, 2012: 1021). Yine bir başka konuşmasında Erbakan laikliği şöyle tanımlamıştır: *“Laiklik din hürriyeti demektir[...]. Fikir hürriyeti bir arabanın içinde serbestçe her yeri dolaşmak demektir. Laiklik ise bu arabanın frenidir. Yani, araba içinde serbestçe dolaşırken, başkalarının dini inançlarına toslayıp çarpmasını önlemek demektir.”* Şeklindedir (Milliyet, 19.02.1997: 17). Bu laiklik yorumlarında; laikliğin, dinin yaşanabilirliğine herhangi bir kısıtlama getirmesinin söz konusu olmadığı, laikliğin dinsizlik demek olmadığı ve dinin yaşanabilirliğine zemin hazırladığı ve laikliğin saygı temelli bir anlayışa sahip olması gerektiği, anlayışı mevcuttur. Yine bu minvalde olan bir başka laiklik yorumu ise dönemin TBMM Başkanı Mustafa Kalemli’ye aittir. Kalemli’ye göre laiklik; *“vatandaşların, baskı ve sınırlamanın dışında vicdan, dini inanç ve kanaat özgürlüklerini hukuksal temele dayalı olarak serbest ve rahat bir biçimde kullanabilmenin güvencesidir.”* (Milliyet, 10.04.1997: 18). Burada laikliğin bir baskı ve din hürriyetine sınırlandırma getiremeyeceği, ifade edilmiştir.

Aslında dönemin laikliğe dair en temel argümanı diyebileceğimiz, 16.1.1998 tarihli 1998/1 karar sayılı mahkeme kararıdır. Bu mahkeme kararında laiklik, daha önceki mahkeme kararlarına da dayandırılarak dört farklı temel²⁶ üzerinden şu şekilde izah edilmiştir: Türkiye'deki lâiklik anlayışının batıdaki Hıristiyan ülkelerinden farklı bir yapı ve düşünce biçimine sahip olduğu belirtilmiş ayrıca sosyalist ülkelerin lâiklik anlayışı ile de benzerlik taşımadığı vurgulanmıştır. Hıristiyan ve İslam dini inanç ve gereklerinin farklılığına değinildikten sonra kararda şöyle denilmiştir; *“Dini ve din anlayışı farklı olan bir ülkenin lâikliği, o ülke batı medeniyetine açık olsa dahi batılı ülkelerdeki anlayış içinde benimsemesi esasen düşünülemez ve beklenemez. [...] Atatürk Devrimlerinin hareket noktasında lâiklik ilkesi yatar ve devrimlerin temel taşı bu ilke oluşturur. Başka bir anlatımla lâiklik açısından verilecek en küçük ödün, Atatürk*

---

²⁶ “a- Dinin devlet işlerinde egemen ve etkili olmaması esasını benimseme,
b- Dinin, bireylerin manevi hayatına ilişkin olan dini inanç bölümünde aralarında ayırım gözetilmeksizin, sınırsız bir hürriyet tanımak suretiyle dini Anayasa inancası altına alma,
c- Dinin, bireyin manevi hayatını aşarak, toplumsal hayatı etkileyen eylem ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla, sınırlamalar kabul etme ve dinin kötüye kullanılmasını ve sömürülmesini yasaklama,
ç- Devlete, kamu düzenini ve haklarının koruyucusu sıfatıyla dini hak ve hürriyetler üzerinde denetim yetkisi tanıma niteliklerinden oluşmuş bir ilkedir”. (Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas Sayısı: 1997/1 [Siyasî Parti Kapatma] Karar Sayısı: 1998/1, Karar Günü: 16.1.1998).

devrimlerini yörüngesinden saptırarak, yok olması sonucunu doğurabilir.” (Anayasa Mahkemesi Kararı, Esas Sayısı: 1997/1, Karar Sayısı: 1998/1, Karar Günü: 16.1.1998).

Laikliğe ilişkin olarak daha önceden alınmış olan mahkeme kararlarını da içinde barındıran bu Anayasa Mahkemesi kararı, bize şu mesajı vermektedir; Bireysel hak ve özgürlükler vardır ve korunmalıdır, laiklik de bunu amaçlamaktadır. Ancak laiklikten ödün vermemek ve laikliği korumak da önemlidir. Ülkelerin benimsediği laiklik anlayışları kendilerine özgüdür. Bu mahkeme kararında laikliğin bu dönemde Türkiye'nin dünya görüşünü oluşturduğunu ve toplumsal hayata müdahale aracı olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Ahmet Kuru'nun yorumu ile bu dönemde, bu mahkeme kararında laiklik; “Türkiye'nin yaşam felsefesi” olarak görülmüştür (Kuru, 2011: 175). Bu dönemde laikliğin dışlayıcı yönü ön plana çıkarılmış, uygulamada da bu özelliği baskın olmuştur. Bu noktada, din eğitimi uygulamalarında, 1996-2002 yılları arasında 1939-1949 yılları arasında uygulanan dışlayıcı laiklik uygulamalarına benzer uygulamalar görülmüştür (Erdoğan, 1999: 158-166).

4.2. 1996-2002 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Din Eğitimi Uygulamalarına Yansımaya Genel Bir Bakış

Bir önceki başlıkta izah edilen dışlayıcı laiklik anlayışı doğrultusunda 1996-2002 yılları arasında din eğitiminde kısıtlamaya giden adımlar atılmış ve din eğitimi bu kısıtlamalardan olumsuz etkilenmiştir. Bu bağlamda din eğitimi alanında da 1982-1995 döneminden daha farklı bir sürece girilmiş ve bu dönemde yasal statüde din eğitimine kazandırılmış olan önem ve itibar 1996-2002 süreci içinde ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu yeni konjonktürde yeni yorumlar bulan laiklik bu bağlamda din eğitiminde de yeni yaklaşımların ve uygulamaların gelişmesine sebep olmuştur. Bu anlamda 1996-2002 yıllarında yoğunlaşan, din eğitimi alanında yaşanan bu değişime istinaden pek çok çalışma yapılmıştır.²⁷ Bu çalışmaların birçoğu 1990'lı yılların ilk yıllarında hazırlanmıştır ancak sonuçlarının 1996-2002 yılları arasında daha yoğun görüldüğünü söylemek mümkündür. Mevzu bahis çalışmalar genellikle içerik olarak şu

---

²⁷ Bu rapor ve çalışmalardan kamuoyu ve medya üzerinde en etkililerinin; TÜSİAD, İTO, TİSK gibi kurumlar tarafından eleştiri ve sorgulayıcı nitelikte hazırlanan raporlar ve çalışmalarıdır (Gökaçtı, 2005: 238). 1996-2002 döneminde din öğretimine ilişkin olarak resmi ve gayri resmi çalışmaları detaylı olarak 2012 yılında hazırlanmış olan Meclis Araştırma Komisyonu Raporunda da bulmak mümkündür.

konuları kapsamıştır; laikliğin ne olduğu, irticai faaliyetlerin²⁸ laiklik adına önlenmesi ve özellikle İmam Hatip Liselerinde irticai faaliyetlerin laiklik adına önlenmesi, laiklik bağlamında din eğitiminin nasıl yapılacağı, laikliğin kamusal alanda uygulanması ve dinî ritüellerin bu alanda uygulanabilirliği, hususi olarak da başörtüsünün kamusal alan bağlamında ele alınışıdır. Resmi ve sivil birden fazla kurum ve kuruluşun hazırlamış olduğu, genelde eğitime, özelde ise din eğitimine ilişkin uygulamalarını ele alan raporların mutabık oldukları alanları şöyle maddelendirebiliriz:

1- Bu dönem içinde din eğitimi ve öğretiminden rahatsızlık duyan insanlar vardır ve bu insanlar “irticai faaliyet yapmakla itham ettikleri kişilerin” gelecek nesillerin yetiştirilmesindeki rolü nedeni ile millî eğitim ve öğretim alanını öncelikli hedef olarak ele aldıklarını düşünmektedirler.

2- Din eğitiminin yaşının giderek düştüğünü, ağırlıklı olarak din eğitimi müfredatına sahip kreşlerden başlayıp ömür boyu süren bir din eğitiminin var olduğunu ve bunun önüne geçilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

3- Türkiye’de din öğretimi kurumları olan İmam Hatip Liselerinin varlık alanlarının sınırlı tutulması gerektiğini vurgulamışlardır (Özipek, 2011: 643; TBMM, 2012; Bahçekapılı vd., 2012). Yapılan bu çalışmaların, 1996-2002 döneminde din eğitimini olumsuz yönde etkileyen adımları yönlendirici nitelikte oldukları söylenebilir. Bu çalışmalarda proje halinde sunulan pek çok şeyin, sonraki aşamalarda hayata geçirildiğini söylemek mümkündür. Raporlarda ön plana çıkan temel yaklaşım; dönemin baskın olan dışlayıcı laiklik uygulamaları paralelinde olmuştur ve bu bağlamda din eğitimi uygulamalarında sınırlandırıcı ve dışlayıcı bir tutum sergilenmiştir.

Bu dönemde eğitimin, eğitim dışındaki gelişmelere oldukça açık olması hasebiyle laikliğin en yoğun konuşulduğu kurum olarak, Millî Eğitim Bakanlığını ve Yüksek Öğretim Kurulunu göstermek mümkündür. Bu dönemde “irtica” kaygılarının Millî Eğitimdeki kaynağı; Millî Eğitimin temeli olan *millîleşmek*, *medenîleşmek* ve *çağdaşlaşmak* ilkelerinden uzaklaştığı düşüncesinin paralelinde geliştiği ve atılan adımların da bu ilkeleri koruma gayesiyle “tedbir” amaçlı olduğu söylenebilir.

---

²⁸ Bu çalışmada irticai faaliyetten kasıt olarak -dönemde kamuoyuna yansıtıldığı haliyle- Atatürk İlke ve İnkılâplarına özellikle de laiklik ilkesinin amaçları dışında olduğu düşünülen faaliyetler mealinde kullanılmıştır.

Millî Eğitim Bakanlığının 1996 yılında “nasıl bir birey istiyoruz” sorusunun cevabı, 53. Hükümet Programında şu şekilde izah edilmiştir: “Eğitimde, Atatürk İlke ve İnkılâplarına bağlı, milli, manevi ve ahlakî değerlerimizi benimsemiş; bilgili ilmi düşünceye sahip, herkese karşı saygılı ve hoşgörülü, sevgi dolu, laik ve çoğulcu demokrasiyi davranış haline getirmiş; kişisel sorumluluk duygusu ve toplumsal sorumluluğu gelişmiş; bilgi ve teknoloji üretimine yatkın ve beceri düzeyi yüksek; kendi kendine yeterli ve güvenli; bilgi çağının gereklerini yerine getirebilecek bilgi ve becerilerle donanmış insanlar yetiştirmek temel amacımızdır.” (53. Hükümet Programı, 06.03.1996-28.06.1996). Laik birey yetiştirme hükümet programının temel amaçları arasında bu şekilde yer almıştır. Farklı yorum ve algılar uzun süre tartışılmakla beraber Millî Eğitim Bakanlığının laiklik algısı ise en net haliyle; Ekim 2000, 2517 sayılı Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi’nde 916. sayfada; “Öğrenme Öğretme Sürecinde Uyulması Gereken İlkeler” başlığında şöyle vurgulanmıştır:

1. Laiklik ilkesi daima göz önünde bulundurulacaktır. Din, vicdan, düşünce ve ifade özgürlüğü zedelenmeyecektir.

2. Dinsel anlayış ve uygulama farklılıklarının birer zenginlik olduğu fark ettirilecektir.

3. Öğrencilerin sosyalleşmeleri, iyi vatandaş olarak yetişmeleri için dinî ve ahlakî bilgi ile onların duygu ve davranışlarından olabildiğince yararlanılacaktır.

4. Millî birlik ve beraberliği güçlendirici; sevgi, saygı, kardeşlik, arkadaşlık, dostluk bağlarını pekiştirici; vatan, millet, bayrak, şehitlik, gâzilik gibi millî değerlerin ve kavramların öğrenciler tarafından benimsenmesine özen gösterilecektir.

5. Dinin millî kültürü oluşturan önemli unsurlardan biri olduğu gerçeği göz önünde bulundurulacaktır...

Bu bağlamda devletin genel eğitim politikası ve din eğitimi yaklaşımları bu ilkeler doğrultusunda gelişmiştir. Belirtmemiz gerekir ki 29 Mart 1982 yılında yayımlanan Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi’nde de yer alan bu ilkeler 2000 yılında yukarıda belirttiğimiz haliyle 1982 yılındakine nispeten daha eleştirel daha çoğulcu ve sorgulayan diyebileceğimiz niteliklere sahip olarak yeniden düzenlenmiştir (Yılmaz, 2003: 156; Buyrukçu, 2009: 38).

4.2.1. Sekiz Yıllık Kesintisiz Zorunlu Eğitime Geçiş

Eğitim Şûraları, Türk eğitim tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Millî Eğitim Bakanlığı'nın ve Türk Millî Eğitim sisteminin en yüksek danışma organıdır. Şûralara, Millî Eğitimle ilgili politikaların çizilmesinde, yol gösterici bir rol verilmiştir ancak Millî Eğitim Şûralarında mutabık olunan konular resmi karar niteliğinde olmayıp bağlayıcı niteliği bulunmamakla birlikte yalnızca tavsiye niteliğindedir. Zira bugüne kadar yapılan şûralarda alınan pek çok kararın gerçekleşmemiş olması da buna bir delil olarak gösterilebilir (Deniz, 2001: 2; TBMM, 2012: 1173).

Eğitimde sekiz yıllık düzene geçme tartışmaları 1946 yılında III. Millî Eğitim Şûrasında; “İlköğretim sekiz yıl olması için gerekli adımların atılması” kararı ile konu olmuştur (Deniz, 2001: 26). Ayrıca sekiz yıllık kesintisiz eğitim konusu 48., 49., 51., 53., 54²⁹., 55., 56. ve 57. Hükümet programlarında da yer almaktadır.³⁰ 12.01.1961 Tarihli ve 10705 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanununda yer alan 3. Maddede; “*Mecburi ilköğretim çağı 6-13 yaş grubundaki çocukları kapsar*” (İlköğretim ve Eğitim Kanunu, no: 222, Yayınlandığı *Resmi Gazete*: 12.01.1961, Sayı: 10705) şeklinde ifade edilmiştir. Bu çağ çocuğun 5 yaşını bitirdiği yılın eylül ayı sonunda başlar, 13 yaşını bitirip 14 yaşına girdiği yılın öğretim yılı sonunda biter. 14.6.1973 tarihli ve 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanununun 22 nci maddesinde okula başlama yaşı şöyle ifade edilmiştir; “*Temel eğitim genel olarak 7-14 yaşlarındaki çocukların eğitimini kapsar*” (İlköğretim ve Eğitim Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, *Resmi Gazete*, 12.04.2012, sayı: 28261).

13-17 Mayıs 1996 tarihine geldiğimizde ise, toplanan XV. Millî Eğitim Şûrasında, sekiz yıllık kesintisiz eğitim ile ilgili olarak ilköğretim için şu önerilerde bulunulmuştur: “*Yakın bir gelecekte 5-6 yaş okul öncesi eğitim, ilköğretim bünyesine alınmalı, ilköğretim kesintisiz 8 yıllık zorunlu eğitim olarak uygulanmalı, 8 yıl sonunda tek tip diploma verilmeli, 9. sınıf liseye ya da mesleki eğitime yönlendirme yılı olmalı,*

²⁹ Bu hükümet Erbakan Hükümeti olup programında sekiz yıllık eğitim konusu “*Zorunlu eğitim, 8 yıla çıkarılacak, öğrencilerin ilgi ve kabiliyetlerine göre çeşitli meslek alanlarında eğitim görebilmeleri için ilköğretimin ikinci kademesinde yönlendirme sistemine işlerlik kazandırılacaktır.*” (54. Hükümet Programı, 28.06.1996-30.06.1997) Şeklinde geçmektedir. Ancak sekiz yıllık eğitimin, kesintili mi kesintisiz mi olacağına dair bir ifade programda yer almamaktadır.

³⁰ 50. Hükümet Programında “nasıl bir birey istiyoruz?” sorusuna cevaben hükümetin eğitim politikası belirtilirken, 30.10.1995-06.03.1996 Tarihleri arasında görev yapan 52. Hükümet Programında ise eğitimle ilgili olarak programda herhangi bir ifadeye rastlanmamıştır. Detaylı bilgi için bkz: <http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP52.htm>

böylece ilköğretimde zorunlu 2+8+1 sistemi oluşturulmalıdır. Çocukluğun tam yaşandığı, çocukların kendilerini, ailelerin de çocuklarını tanıdığı bu dönemde bulunanlar çirak yapılmamalıdır. Uzun vadede zorunlu eğitim 18 yaşını kapsayacak şekilde düzenlenmelidir". (XV. Millî Eğitim Şûrası, 1996: 4). Şûrada alınan bu karar belirttiğimiz haliyle, 16 Aralık 1996 tarihli ve 2467 sayılı Tebliğler Dergisinde yayımlanmıştır. XV. Millî Eğitim Şûrası doğrultusunda, 16 Ağustos 1997 tarihinde TBMM'nden, 4306 sayılı "8 yıllık kesintisiz zorunlu eğitim yasası" geçmiştir (*Resmi Gazete* ile yayımı: 18.8.1997, Sayı: 23084). Bu karar doğrultusunda 1997-1998 eğitim öğretim dönemi içinde liselerin ortaokul bölümlerine öğrenci kaydı alınmamıştır (MEB Tebliğler Dergisi, 16.12.1996, sayı 2467: 748). XV. Millî Eğitim Şûrasında din eğitiminin, laiklik başta olmak üzere, Atatürk İlke ve İnkılapları vurgulanarak verilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Eğitim sisteminde yapılan bu köklü değişikliğin eğitime bazı yönlerden zararlarının olacağı bu dönemde ön görülmüş ve bu anlamda; Şûra gerçekleştirilirken sekiz yıllık kesintisiz eğitime karşı sivil toplum kuruluşları ve akademik düzeyde itirazlar olmuştur. Bu itirazlardan biri de; Süleyman Hayri Bolay, Mustafa İsen, Mümtaz'er Türköne, Zuhâl Cafağlı, İrfan Erdoğan, Öner Kabasakal'ın da içinde buldukları bir grup akademisyen tarafından hazırlanan *Türk eğitim Sistemi: Alternatif Perspektif* başlığıyla hazırlanan kitapçıktır. Bu kitapçık sekiz yıllık kesintisiz eğitimi genel olarak iki yönden eleştirmiştir:

1- Eğitimin, talepler doğrultusunda çeşitlenmesi gerekirken yelpaze giderek daraltılmıştır.

2-Toplumun ihtiyaçlarına binaen din eğitimi sorunu bir paradigmaya dayandırılarak çözümlenmelidir (Bolay vd., 1996: 4-65).

Eğitim sisteminde yapılan bu köklü değişiklik, finansman, program, fiziki kapasite yetersizliği, meslek liselerinde beceri kazanma yaşında bu okullara gidememe gibi sorunlar ortaya çıkarmıştır (Bolay vd., 1996). Eğitimde atılan bu adım, pedagoji metotlarının yenilenmesini, okulların fizikî yapılarının yenilenmesi ve genişletilmesi gibi alt yapı hazırlıklarını gerekli kılarken herhangi bir ön çalışma yapılmadan şûrada ele alınan bu öneriler yasalaştırılmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu yeni uygulama ile 6-14 yaş arası çocuklar ve gençler aynı çatı altında eğitim almış ilk çocukluk ve son

çocukluk dönemlerini aynı mekânda tamamlamışlardır. Bu durumun bilimsel temellere dayandığını söylemek güçtür (Bahçekapılı vd., 2013: 74-75).

Bu yasa ile Öğrencilerin ilgileri doğrultusunda yönlendirilmesi durumu 8. sınıf sonrasına bırakılmıştır (Bolay vd., 1996: 97). Halis Ayhan sekiz yıllık kesintisiz eğitimin, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çocuğun okula başladığı yaştan itibaren okullara gidebilme hakkını elinden aldığı, hafızlık, Kur'an-ı Kerim ve Arapça gibi imamet ve hitabet mesleklerinin temeli hükmünde olan temel bilgilerin 15 yaşından sonra alınmasına sebep olduğu ve bu durumun da mevzu bahis mesleklerin tercihine engel olacağı, böyle bir uygulamanın din eğitimi hakkını ortadan kaldıracağı gerekçeleriyle eleştirmiştir (Ayhan, 2014: 431).

Sekiz yıllık zorunlu kesintisiz eğitime yönelik olarak gelen bir diğer eleştiri eğitim çeşitliliğinin azaltılması ve eğitimde alternatifleri ortadan kaldırması yönüyle olmuştur. Eğitim ve öğretimde yelpazenin dar olmasını Tayyar Altıkulaç “[...] *Buna imkân tanımazsanız, çocuğuna din eğitimi aldirmek isteyen ne yapsın? Çocuklarını cinci hocalara mı versin, yoksa tarikatlara mı teslim etsin?*” sorusuyla dile getirmiştir (Radikal, 15.10.2003).

1982 döneminde yoğunluğunu hissettiğimiz “*Dinin birleştirici, huzur verici ve barışı sağlayıcı gücünü ortaya çıkarmaya çalışırız.*” (MEB Tebliğler Dergisi, 2000, sayı: 2508: 179) düşüncesinin bu dönemde de devam ettiğini ve din eğitimi ve öğretimine bu algıyla yaklaşıldığını söylememiz mümkündür. Nitekim 2000 yılında tekrar düzenlenen temel ilkelerde de dinin bütünleştirici ve birleştirici rolü vurgulanmıştır (MEB, Tebliğler Dergisi, 2000, sayı: 2508: 179-182).

Din eğitimi uygulamaları adına genel olarak bir değerlendirme yaptığımızda; 1996-2002 yılları arası laiklik algısının dışlayıcı bir tutum sergilemesine bağlı olarak bu dönemde, laikliğin bu halini savunanlar tarafından din eğitimi ve öğretimi kısıtlanmak istenmiş bu eğitimi almak isteyenlerinse kendi alanlarının dışına çıkmalarına izin verilmemiştir. Bu süreç içinde siyasetin eğitim üzerindeki hâkimiyeti daha da yoğunlaşmıştır. Bu dönemin en önemli eğitim sorununun, toplumun ihtiyaç ve beklentileriyle uyumlu hale getirilemeyen din eğitimi sorunu olduğu söylenebilir. Bu bağlamda bu sorunun eğitimin bütününe etkilemiş olduğunu da söylemek mümkündür.

4.2.1. 1996-2002 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının İlköğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması

Bu zaman dilimine kadar Türk eğitim sisteminde 5+3 şeklinde uygulanan sistemde 1997-1998 eğitim öğretim yılından itibaren değişikliğe gidilmiştir. Bu anlamda ilköğretimde eğitim uygulamalarına ilişkin olarak atılan en temel adım sekiz yıllık kesintisiz eğitim yasası olmuştur. Bu kararın, eğitimi pek çok boyutta etkilediği ve din eğitiminin de en çok etkilendiği alan olduğu söylenebilir.

2000 yılına kadar eğitim müfredatında ve sisteminde radikal bir adım olmamıştır. Ancak 2000 yılında ilköğretim DKAB programı, “*laikliğin din ve vicdan özgürlüğünün garantisi olduğunu anlar*” (MEB Tebliğler Dergisi, 2000, sayı: 2517: 970) amacı doğrultusunda, din eğitiminde asıl kaynaklardan yararlanarak akıl ve inancı bütünleştirme amacı taşımış ve ilköğretim DKAB programı değiştirilmiştir. 2000 yılında yapılan değişiklikte ilköğretim okullarında yapılan din öğretiminin amaçları şöyle belirlenmiştir: Öğrencilerin temel dini ve ahlaki sorularına cevap verebilmelerini; inanma ve yaşama özgürlüklerinin bilincine varabilmelerini; dini inanç ve ibadetlerini başkalarının istismarına kapılmaksızın gerçekleştirebilmelerini; dinin sevgi boyutunu fark ederek, onun insan için vazgeçilmez bir öge olduğunu kavrayabilmelerini; dini kavramları doğru anlayabilmelerini; doğru dinî bilgiler ile batıl inanç ve hurafeleri ayırt edebilmelerini; İslam dinini ve diğer dinleri ana kaynaklarına dayalı olarak tanımaları gerektiğini kavrayabilmelerini sağlamaktır (MEB Tebliğler Dergisi 2000, sayı: 2517: 919-970). Görüldüğü gibi program bireylerin kendi dinlerini ana kaynaktan öğrenmeye teşvik etmenin yanında farklı dinleri, inançları, değerleri ve gelenekleri öğrenmelerini de teşvik etmektedir.

Bu programın özelliği yeni yaklaşım ve yönelişleri hayata geçirmiş olmasıdır. Buna göre zorunlu DKAB dersinin amacı “*Dinin evrensel barış kültürünün yaratılmasında ve hoşgörü ortamının oluşmasında katkıda bulunmasıdır*”. İnancın akılla bütünleşmesi ve insanların kendi din, örf ve adetleri olduğu kadar diğer milletlerin din, örf ve adetlerini de saygı ve hoşgörü çerçevesinde değerlendirebilmesidir (MEB Tebliğler Dergisi, 2000, sayı: 2517: 913). Bu program öğrenci merkezlidir. Öğrencinin farklılıklarını dikkate alan ve bir inancı benimsetmenin bu dersin amacı olamayacağı, öğrencilerin din konusunda kararlarını özgürce verebilmeleri için onlara alternatifler

sunmanın daha doğru olacağı, yaklaşımının temelleri bu programda mevcuttur (Ev, 2012: 32). Bu program insanların kendi din, örf ve adetlerini olduğu kadar diğer milletlerin din, örf ve adetlerini de saygı ve hoşgörü çerçevesinde değerlendirebilmeyi öğretmeyi hedeflemektedir (MEB Tebliğler Dergisi, 2000, sayı: 2517: 913).

Bununla birlikte bu program, ünitelerin daha sistemli bir şekilde ve öğrencilerin gelişim süreçlerine uygun olarak sınıflara dağıtılması, öğrenme etkinliklerine yer vermesi açısından 1992 ilköğretim programına göre ileri bir adım olmuştur (Yürük, 2012: 118).

4. 2. 2. 1996-2002 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Ortaöğretimde Din Eğitime Yansımaları

1996-2002 yılları arası Anadolu ve Genel Liselerin yapısal olarak en çok etkilendikleri değişiklik, sekiz yıllık kesintisiz eğitimidir. Sekiz yıllık kesintisiz eğitim kararı ile bütün liselerin ortaokul bölümü kapatılmış, bu okulların bünyesinde sadece lise düzeyinde eğitime devam edilmiştir. Bu anlamda bu başlık altında ortaöğretimden kasıt olarak, belirtilen okulların sadece lise bölümleri izah edilecektir.

Bu dönemde genelde Atatürk İlke ve İnkılâplarının özelde ise laiklik kavramının tam anlamıyla içselleştirilmesini sağlamak amacıyla Millî Askeri Stratejik Konsept’te değişiklik yapılmış ve bu değişiklik bütün ders kitaplarına da yansıtılmıştır (*Milliyet*, 22.06.1998: 28). Bu amaç doğrultusunda; Millî Eğitim Bakanlığı, Atatürkçülükle ilgili olan konuları ortaöğretim kurumlarının ders müfredatında yeniden düzenlenmiş “Atatürkçülükle İlgili Konular” büyük ölçüde zorunlu DKAB dersleri de dâhil olmak üzere bütün derslerin alan bilgisi konuları ile yeniden kaynaştırılmaya çalışılmıştır (MEB Tebliğler Dergisi, Mayıs 1998, sayı: 2488: 586-588). Bu dönemde de ortaöğretimde (9., 10. ve 11. sınıflarda) zorunlu DKAB dersleri haftalık 1 saattir (MEB Tebliğler Dergisi, 2000, sayı: 2517: 867).

İmam Hatip Liseleri için bu dönemde olumsuz denilebilecek nitelikte gelişmeler yaşanmıştır. İmam Hatip Liselerinin azalan sayılarıyla birlikte, niteliklerini de düşürme çabaları da baş göstermiştir. 1990’ların ortalarında İmam Hatip Liseleri, mevcut laik eğitim ve öğretim sistemine alternatif ve tehdit unsuru olarak görülmüştür.

1990'lı yıllardan itibaren İmam Hatip Liselerinin ciddi bir sorgulama altında oldukları ve İmam Hatip Liselerinin yasal statülerinin ve müfredatlarının yoğun bir şekilde tartışıldığı söylenebilir. Bundan dolayı bu zaman diliminde İmam Hatip Liseleri kendi meşruiyetlerini kanıtlama çabası içine girmişlerdir³¹.

1 Nisan 1997 tarihinde , “Din ve Vicdan Özgürlüğü, Eğitim Öğretim Hakkı Çerçevesinde İmam-Hatip Okullarının Anayasal Konumu” adlı rapor bu dönemde İmam Hatip Liselerinin nasıl anlaşıldığını bize en iyi özetleyen argümandır³² (TBMM, 2012: 1051). Mevzu bahis raporun içeriğinde genel olarak; İmam Hatip Liselerinin ve öğrencilerinin sayılarına ve bu sayıların artışına dikkat çekilmiş, artan bu öğrenci sayısının laik düzen için tehdit edici olduğu, İmam Hatip Liselerine diğer liselere nispi olarak daha kaliteli öğretmenler atandığı ve bu durumun haksız rekabet oluşturduğu, laik düzen içinde ortaya çıkan ve gelişen bu okulların laik eğitim kurumlarına alternatif haline geldikleri, Millî Eğitim Temel Kanununa bağlı olarak İmam Hatip Okullarının bir ortaöğretim kurumu olarak sadece lise düzeyinde açılabileceği, laiklik ilkesi açısından ele alındığında ise; İmam Hatip Liseleri açılmasının temel koşulu, bu okulların din adamı yetiştiren meslek okulları amacı içinde kalmaları, Anayasanın din ve vicdan özgürlüğü getirdiği gibi, aynı zamanda bu alanlara sınırlamalar da getirdiği, konularına değinilmiştir. Ayrıca raporda dikkat çekici bir başka unsur ise laikliğin dışlayıcı ve sınırlandırıcı yönünün ön plana çıkarılmış olmasıdır. (Gökaçtı, 2005: 239-240; TÜSİAD, Ocak 1997³³; TBMM, 2012: 1051-1052).

Aslı itibariyle devletin normlarına uygun, devlet tarafından yorumlanmış İslamî bir eğitime sahip olan İmam Hatip Liseleri, bu dönemde “laik cumhuriyet” için “laik rejime” karşı bir tehlike olarak görülmüştür (Erdoğan, 1999: 56). Okul binalarının tahliye edilmesi veya farklı kurumlara devredilmesi bu dönemde İmam Hatip Liseleriyle ilgili olarak ortaya çıkan bir başka sorundur. Bu dönemde devlet eliyle

---

³¹ İmam Hatip Liselerinin kuruluşuna kadar dayanan sürekli savunuş ve varlığının yasalara uygun olup olmadığına ilişkin detaylı bilgi için bkz: Subaşı, N. (2004), “İmam Hatip(li)ler Üzerine: Teolojik Birikimin Modern Kaynakları”.

³² Rapor, dönemin cumhurbaşkanının direktifiyle Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğine hitaben yazılmıştır. Raporun, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Erdoğan Teziç ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Öğretim Üyesi Prof. Dr. Necmi Yüzbaşıoğlu tarafından hazırlanmış ve Cumhurbaşkanlığına hitaben yazılmış olması açısından büyük önemi haizdir (Meclis Araştırma Komisyonu Raporu, 2012: 1051).

³³ Bu konuyla ilgili olarak detaylı bilgi için TÜSİAD Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri, Ocak 1997 Yayın No: TÜSİAD – T/97 – 207 raporunun 2.bölüm İnsan Hakları başlığı.

yaptırılmayıp özel girişimlerle yaptırılan ve Millî Eğitim Bakanlığına, hizmete açması için verilen İmam Hatip Okullarının binalarına el konulmuştur³⁴ (Yılmaz, 2011: 643).

Sekiz yıllık kesintisiz eğitim yasası metninde İmam Hatip Liseleri zikredilmemiştir ancak bu yasaya ilişkin tartışmalar, genellikle din eğitimi ve İmam Hatip Liseleri üzerinden yürütülmüştür. 1990'ların başından itibaren İmam Hatip Liselerine olan ilginin sınırlandırılmasına yönelik girişimler, *Temel eğitim çağında eğitim profili, iki ayrı nesil yetiştirilmesi küçük yaşlardan itibaren eğitimde ikilik yaratmakta ve bu ikilik Tevhid-i Tedrisat ilkesine ters düşmektedir* (TÜSİAD, 1990: 118 akt: Bahçekapılı vd., 2012: 67). Şeklinde gerekçelendirilmiştir. İmam Hatip Liselerine ilişkin bu söylemlerin ilk kez dile getirildiğini söylemek mümkün değildir. Zira bu duruma benzer bir olayı 2000'li yıllarda 1972'de Diyanet'ten sorumlu Devlet Bakanı olan Ali İhsan Göğüş şöyle ifade etmektedir: “[...] Devlet Bakanı iken İmam Hatiplerle ilgili bir yasa tasarısı hazırlamıştım. Bu yasa tasarısına göre İmam Hatipler meslek lisesi olarak kalacak, orta kısımları da kapanacaktı. Ecevit MSP ile iktidar ortağı olunca o kanun da kadük oldu. Hem orta kısımlar açıldı, hem de İmam Hatipler meslek lisesi olmaktan çıktığı için buralarda okuyan öğrencilere üniversite yolu açıldı. Bu laik Türkiye Cumhuriyeti'nin köküne dinamit koymak değil midir?” (Milliyet, 11.07.2002: 8).

Sekiz yıllık kesintisiz zorunlu eğitim yasasıyla ortaöğretim bünyesinde bulunan ortaokullar ve elbette İmam Hatip Liselerinin orta kısımları da kapatılmıştır. 1997-1998 eğitim öğretim döneminde, İmam Hatip Liselerinin ortaokul bölümüne öğrenci alımı durdurulmuş, 19.08.1998 tarihinde ise 174 sayılı karar ile hazırlık sınıfı açılarak bu liseler 1+3=4 yıllık bir lise olarak yeniden düzenlenmiştir. İmam Hatip Liselerine gitme yaşı belli bir seviyeye çıkarılmış, ailelerin yaşam felsefeleri göz önünde bulundurulmaksızın erken yaşta İmam Hatip Liselerinin eğitiminin alınmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır³⁵. Bu anlamda din öğretiminin kişilik ve karakter kazandırma

---

³⁴ 28 Şubat sürecinde el konulan veya İmam Hatip Lisesi olarak hizmet vermesine izin verilmeyen bu liselerin birçoğu günümüzde hala teslim edilmemiş ve yapılış amacı olan İmam Hatip Lisesi amacından farklı amaçlarla hizmet vermektedir. Örneğin konuya ilişkin olarak şu haber aydınlatıcı niteliktedir: “28 Şubat sürecinde el konulan İmam Hatip Liseleri yeniden açılıyor[...]1997'de tamamlanan fakat 28 Şubat konjonktürü sebebiyle o dönemde İHL olarak kullanılması için İstanbul Valiliğinden izin alınamayan binayı, 17 Ağustos depremi ardından Küçükçekmece Kaymakamlığı hizmet binası olarak kullanmıştı.” (09.05.2014, *Yeni Akit* : 10)

³⁵ Din öğretiminin küçük yaşlarda başlamasına ve kişilik kazandırmasına ilişkin kaygılar, dönemin cumhurbaşkanına Genelkurmay Başkanlığının 17 Ocak 1997 Tarihli Brifingi Çerçevesinde

noktasında İmam Hatip Lisesi çatısı altında din eğitimine sınırlı bir zaman verilmiştir. Bu durumun İmam Hatip Liselerinde verilen din eğitiminin etkililiğini azalttığı söylenebilir.

Bu zaman diliminde, yükseköğretimde farklı bölümlere gitmek isteyen, İmam Hatip Lisesinde 2. ve 3. sınıflara geçmiş olan öğrencilere, öğrenimlerini bu okullarda tamamlama zorunluluğu getirilmiştir³⁶ (TBMM, 2012: 1009; Öcal, 2011: 330-331).

Çizelge 4: : İmam Hatip Liselerinde Gelişme Tablosu (1997-2002) (MEB, 2010: 12)

Yıllar	Okul	Yeni Kayıt	Öğrenci	Öğretmen	Mezun
1996-1997	464	68019	192727	18809	52241
1997-1998	464	59830	178046	18702	11878
1998-1999	464	45616	192786	18145	83305
1999-2000	464	43262	134224	15922	45729
2000-2001	464	18391	91620	11877	29355
2001-2002	458	23520	71742	8504	25437

Çizelge 4’te 1996 yılından 2002 yılına kadar kapatılmış olan 12 İmam Hatip Lisesi ve bu zaman diliminde bu okullara ilişkin uygulamalardan dolayı İmam Hatip Liselerinin dezavantajlı konuma düşmesi sebebiyle bu liselere olan talebin azalması açıkça görülmektedir.

İmam Hatip Liselerinin orta kısmının kapatılmasından dolayı bu liselerde daha önce yedi yıla yayılan din öğretimi dört yıla indirilmiş ve elbette yedi yıla nispi olarak İmam Hatip Liselerinde dört yılda ve daha ileri yaşta verilen din öğretimi daha etkisiz bir hal almıştır diyebiliriz. Bu durumu gidermek amacıyla; 1998-2003 yılları arasında

---

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğinde Yapılan Çalışmasında: “Din eğitimi verilen çocukların yaşı giderek küçülmekte, eğitimi anaokulu ve kreşler açmak suretiyle beşikten üniversiteye kadar kesintisiz ve etkin bir eğitim zinciri oluşturulmaktadır. Yoğun yaz kampları ve “Yaz Okulu” adı altında ilkököl çocuklarına yönelik dini öğretimi kampları kurulmaktadır.” (TBMM, 2012: 1009) şeklinde sunulmuştur.

³⁶ İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin son senelerinde yatay geçişle diğer liselere gidebilmelerine ilişkin olarak yönetmelik değişikliğine gidildiği iddiasına Millî Eğitim Bakanlığı şöyle cevap vermiştir: “Millî Eğitim Bakanlığı’nda, İmam-Hatip Lisesi öğrencilerinin diğer liselere yatay geçişlerini düzenleyen bir uygulama yoktur. Ayrıca, Bakanlıkta bu konuda bir çalışmada mevcut değildir.” (TBMM, 2012: 1009).

Din Öğretimi Genel Müdürü olan Mualla Selçuk “*İmam Hatip Liselerinde Öğrenme Ortamlarının Düzenlenmesi ve Geliştirilmesi*” başlığı altında bir çalışma hazırlamıştır (Öcal, 2011: 340). Bu çalışma içerik olarak Mesleki Teknik Eğitim Kurumlarında; Eğitimin kalitesi ve öğrenci başarısını arttırmayı, yönetim ve eğitim personelinin yeterliliklerini artırılarak, mesleki becerilerini geliştirmeyi, kaynakların kullanımında daha etkili ve verimli olunmasını sağlamayı ve teknolojinin eğitimde etkin kullanımını gerçekleştirmeyi hedeflemiştir (MEB, Tebliğler Dergisi, Kasım 1999/2506; MEB Tebliğler Dergisi, 2000, sayı: 2508: 179).³⁷ Din Öğretimi Genel Müdürü Mualla Selçuk tarafından “İmam Hatip Liselerinde Öğrenme Ortamlarının Düzenlenmesi ve Geliştirilmesi” projesiyle İmam Hatip Liselerinde belirli bir eğitim standardı yakalanmaya çalışılmıştır (Öcal, 2011: 340).

Sekiz yıllık kesintisiz zorunlu eğitim yasasına ilişkin olarak belirtmek gerekir ki; “*Sekiz yıllık ilköğretime geçilirken, genel meslekî ve teknik liseler bünyesindeki ortaokullara halen devam etmekte olan çocuklarla, çıraklık eğitimi gören çocukların kazanılmış hakları korunacaktır. Orta öğretimde mesleki, teknik ve beceri kazandıran öğretime önem verilecektir.*” (Resmi Gazete, 13.07.1997, sayı: 23048: 8-9) Şeklinde ifade edilmiş olmasına rağmen sekiz yıllık kesintisiz eğitim ile Meslek Liselerini tercih etmek isteyenler üç yıl daha temel eğitim almış ve sonrasında meslek derslerinin yoğun verildiği Meslek Liselerine gidebilmişlerdir. Ancak bu temel eğitimle, lise sonunda karşılırlarına çıkarılan katsayı problemi ile ne iyi bir üniversiteye girebilmişler ne de meslek edindikleri alanlarda kalifiye hale gelebilmişlerdir.

Bu zaman dilimi içerisinde İmam Hatip Liseleri ile birlikte tartışılan bir diğer konu da katsayı farkıdır³⁸. Farklı katsayı uygulaması ile YÖK, üniversiteye giriş sınavında İmam Hatip Liselerinin de içinde buldukları meslek lisesi mezunlarına, kendi branşları dışındaki bölümlere gitme imkânını ortadan kaldırmıştır. Harp Okullarına ve polis akademilerine girme şansı olmayan İmam Hatip Lisesi mezunlarının, lisans döneminde de farklı katsayı uygulamasıyla belirli bölümlerin dışında bir alanda ilerlemesi zorlaştırılmıştır (Çizelge 5). Bu bölümlerden mezun olanların da çalışma alanları bu zaman diliminde; kısıtlı atamalarla DKAB öğretmenliği ve Diyanet İşleri Başkanlığı personeli olarak sınırlandırılmıştır. Aslında burada

³⁷ Bu Yönerge, 07.12.2011 tarihli ve 82202 sayılı Makam Onayı ile yürürlükten kaldırılmıştır.

³⁸ Bu konuya bir sonraki başlıkta da inceleneceği için burada detaylara girilmemiştir.

yapılmak istenen İmam Hatip Liselerini tamamen ortadan kaldırmaya yönelik bir adım olmayıp, dini hassasiyeti yüksek olan kesimin kendi alanı dışına çıkmasını zorlaştırma ve sayısını sınırlı tutma çabası olduğu söylenebilir.

1996-2002 zaman dilimi içerisinde İmam Hatip Liselerinin ve öğrencilerinin nicel verileri sorun teşkil etmiş bu liselerin sayılarının belirli bir sınırdan tutulması gerektiği vurgulanmıştır. Bu mevzu 21 Mayıs 1997 tarihinde açılan davanın iddianamesinde şu şekilde belirtilmiştir; [...]*1) Gereğinden fazla ilahiyat fakültesi açılması, 2) İmam-Hatiplik gibi din görevi görececek memurların yetişmesini sağlayacak adedi geçecek şekilde başka bir anlatımla, milyonlarca çocuğumuzu din eğitime tabi kılacak şekilde İmam-Hatip Okulları açılması açıkça Anayasa ve eğitimde laiklik ilkesine aykırıdır... Hal böyleyken politikacılarımız, ihtiyacın çok üstünde İmam-Hatip Okulu açarak ve böylece milyonlarca çocuğumuzun dini eğitimden geçmesini sağlayarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin 'Laik devlet', 'Anayasaya uygun şekilde yönetilen devlet' olup olmadığını tartışmalı hale getirmişlerdir[...]*" (Peköz, 2009: 278; *Hürriyet*, 14.03.2008).

İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin nicel verileri ve bu liselerden çıkışlı öğrencilerin, üniversitelere girişleri ve farklı branşlarda yükselmesi, önü alınması gereken durumlar olarak ifade edilmiştir bu durumu örneklendirecek olursak: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı 5 Kasım 1996 tarihinde dönemin cumhurbaşkanına, fakültenin bünyesinde bulunan, İmam Hatip Lisesi kökenli öğrenci sayısına ilişkin açıklama içeren bir yazı göndermek durumunda kalmıştır. Yazı özetle; *"Nereden gelirlerse gelsinler öğrenciler hepimiz için eşittir. Ancak, İmam Hatip Lisesi mezunlarının Fakültemizdeki sayıları konusunda gerçeğe aykırı olarak yapılan spekülasyonlar, ister istemez bu konuda bir açıklama yapılmasını zorunlu hale getirmektedir [...]*Fakültemizin kamu yönetimi dâhil altı değişik bölümüne kayıt olan toplam 672 öğrencinin 56'sı; 1995 yılında Fakültemize kayıt olan toplam 647 öğrencinin 26'sı; 1996 yılında da toplam 644 öğrencinin sadece 20'si İmam Hatip Lisesi mezunudur." Şeklindedir (TBMM 2012: 979-980).

Çizelge 5: İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin 1998-2005 Yıllarında, Üniversiteye Yerleşme Durumları (Bahçekapılı vd., 2012)

Yıl	Hukuk	Siyasal	Öğretmenlik	DKAB	İlahiyat
1998	232	277	3285	322	1420
1999	54	97	315	669	1324
2000	96	149	639	778	1254
2001	82	93	541	785	917
2002	91	70	433	603	685
2003	42	678	97	440	508
2004	11	115	226	429	500
2005	4	68	153	474	546

Çizelge 5’te Meslek Liselerine farklı katsayı uygulamasının İmam Hatip Liselerine de olumsuz yönde etkileri, bu liselerden mezun öğrencilerin üniversiteye yerleşme durumlarından açıkça görülmektedir.

Sonuç olarak 1982-1995 yılları arasında laiklik ilkesi ile temellendirilerek, din eğitimi lehine diyebileceğimiz gelişmeler yaşanırken, 1996 sonrasında bu anlamda yerine getirilen din hizmetleri yine “laiklik ilkesi doğrultusunda” olmadığı gerekçesiyle kısıtlamaya gidilmiştir. Çünkü laiklik de bu dönemde farklı yorumlar bulmuştur.

Özetle, bu dönem içinde dışlayıcı laiklik uygulamalarının dolaylı sonucu olarak, İmam Hatip Liselerinin kendiliğinden kapanması için gerekli zemin hazırlanmıştır (Öcal, 2008: 343-344). İmam Hatip Liseleri ile ilgili uygulamalar bu liseleri dezavantajlı duruma düşürmüş ve İmam Hatip Liselerine olan talep azalmıştır (Çizelge 4). 1939-1949 yılları arasında uygulanan dışlayıcı laiklik uygulamalarına dönme çabaları, din eğitime ve elbette ki İmam Hatip Liselerine olumsuz yönde yansımıştır. Zira 1998’den 2003’e kadar olan zaman diliminde 12³⁹ İmam Hatip Lisesi kapatılmıştır (MEB, 2010).

³⁹ Öcal’a göre bu zaman dilimi içerisinde kapatılan İmam Hatip Lisesi sayısı 53’tür (2011: 354).

4. 2. 3. 1996-2002 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yüksek Din Öğretimine Yansımaları

1996-2002 yılları arası yüksek din öğretimi; *İlahiyat Lisans Programı*, *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı* ve *Açık Öğretim Fakültesi İlahiyat Ön Lisans Programı* olmak üzere, üç ana bölümden müteşekkildir.

Bu dönem içinde kamuoyunda adı en çok anılan kurumlarda olan YÖK’e, 50. Hükümet Programında “*Üniversitelere bilimsel ve yönetsel özerklik tanınması çabaları devam edecektir.*” (50. Hükümet Programı 30.06.1993) söylemleriyle, üniversiteler üzerindeki etkisinin sınırlandırılması mesajı verilse de, YÖK’ün üniversiteler üzerindeki baskısı bu dönemde daha da artmıştır. YÖK bu dönemde üniversiteler üzerinde baskın ve etkin bir rol oynamıştır ve dışlayıcı laikliği kendi bünyesinde titizlikle uygulamıştır. Bu minvalde yükseköğretimde, dönemin en yoğun tartışmaları başörtüsü üzerinden laiklikle ilgili olarak gelişmiştir. Bu yasaklamalar temel hak ve hürriyetlerde, devletin hak ve hürriyetlere özgürlük getirdiği gibi sınırlandırmalar da getirdiği gerekçesi ile kısıtlamalara gidilerek yapılmıştır (Can Saka ve Altınöz, 2011: 6). Başörtüsü yasağı direkt kılık kıyafetle ilgili olsa da uygulama alanlarına bakıldığında eğitimle yakından ilgili olduğu görülür. Bu dönemde ve sonrasında uzun bir zaman katı bir şekilde uygulanan bu yasağın; eğitim, çalışma ve din özgürlükleri alanlarında ciddi bir mağdur kitlesi oluşturmuştur. 1996-2002 yılları arasında yoğun bir şekilde uygulanan kılık kıyafet yönetmeliği, zaten istihdam kaygısıyla taleplerin azaldığı, İmam Hatip Liseleri ve İlahiyat Lisans Programlarına olan talebin giderek daha da azalmasına neden olmuştur.

1996-2002 yılları arasında yüksek din öğretiminde yaşanan bir diğer gelişme ise; İlahiyat Meslek Yüksek Okullarının zamanla bu okullara Diyanet personelleri dışında da öğrenci alımı yapılmaya başlanmasıyla İlahiyat Meslek Yüksek Okullarının amacından uzaklaştığı ve 1999-2000 öğretim yılından itibaren Açık Öğretim İlahiyat Ön Lisans Programının varlığı da gerekçe gösterilerek, YÖK Başkanlığı tarafından 20.05.1999 tarih ve 932/11468 sayılı yazı ile bu okullara öğrenci alımının durdurulmuş olmasıdır (Cebeci, 2005: 201; Öcal, 2011: 444). Öcal’a göre bu kurumlar, öğrenci kontenjanı verilmesi halinde tekrar eğitim ve öğretim faaliyetlerine başlayabilme

hakkına sahiptir. Zira İlahiyat Meslek Yüksek Okulları kanunen kapatılmamış, bu dönemde sadece öğrenci kontenjanı verilmemiştir (Öcal, 2011: 445).

1998-1999 öğretim yılına kadar toplam 22 ilahiyat fakültesi faaliyetlerine devam etmiştir. 1999 yılında Malatya İnönü Darendede İlahiyat Fakültesine⁴⁰, 2000 yılında ise Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesine YÖK yeni öğrenci kontenjanı vermemiştir (Cebeci, 2005: 202; Öcal, 2008: 46). Bazı üniversitelerde var olan ilahiyat fakülteleri ise kanunen açılmış olmasına rağmen üniversitelerin gerekli hazırlıkları yapmamasından dolayı uzun süre hizmete geçememiştir. Akdeniz Üniversitesi bunun en bariz örneğidir. Çünkü 1992 yılında 3738 sayılı kanunda yer almasına rağmen üniversite, 2010 Kasım tarihinde ancak teşkilatlanmaya başlayabilmiş ve 2012-2013 eğitim öğretim döneminde fakülteye öğrenci alımı yapılabilmıştır (<http://ilahiyat.akdeniz.edu.tr>).

1982-1998 yıllarında İlahiyat Fakültelerinin programlarında sık sık değişiklik yapılmıştır ancak bu değişikliklerin yüzeysel olduğunu söyleyebiliriz. Bu zaman dilimi içerisinde öğretim sistemi yıl esasından dönem esaslı öğretime göre düzenlenmiş, sınıf geçme yerine ders geçme getirilmiştir (Aydın, 2000: 141).

Bu zaman dilimine kadar 1987’de ilkokul öğretmenleri için Hizmet İçi Eğitim Kursları ile ilgili çıkarılan yönetmeliğe dayanarak, ilkokul birinci kademedeki din dersleri sınıf öğretmenleri tarafından verilmiştir. Bu yönetmeliğin 27. Maddesine göre; ilkokullarda sınıf öğretmenliği esas olmakla birlikte, özel ilgi ve yetenek isteyen; Beden Eğitimi, Müzik, Resim-İş, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin hizmet içi eğitim kursları ile yetiştirilen ilkokul öğretmenleri tarafından verilebileceği hükme bağlanmıştır. Ancak bu kurslar ikinci yılında “Formasyon Kazandırma Kursu”na dönüştürülmüş ve 3. Kur açılmayarak 2 yıl ile sınırlandırılmıştır birkaç yıl sonrada tamamen kaldırılmıştır (Ayhan vd., 2014: 32; Aydın, 2000). Böylece yine DKAB dersleri, sınıf öğretmenleri tarafından okutulmaya devam etmiştir.

Din öğretimine yönelik yapılan değişiklikler yalnızca kime, neyin öğretileceği boyutuyla kalmamış, kimin öğreteceği boyutuyla da yaşanmıştır. Bu zaman dilimine kadar istihdam temelli bir bölümleşmeye gidilmeyen İlahiyat Fakültelerinde; YÖK’ün

---

⁴⁰ Bu fakülte 17.07.2001 tarihinde Malatya merkez kampüse taşınmıştır ve hâlâ burada eğitime devam etmektedir ve tekrar öğrenci alımları 2008–2009 öğretim yılında 30 yeni öğrenci ile başlamıştır.

11.07.1997 tarihli kararıyla Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri Öğretmenliği ve İmam Hatip Liseleri Meslek Dersleri Öğretmenliği programlarında; günün ihtiyaçlarına cevap vermediği gerekçesiyle; “1. İlköğretimin 4.5.6.7. ve 8. Sınıflarındaki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin öğretmenleri, bünyelerinde aynı zamanda güçlü Eğitim Fakülteleri bulunan üniversitelerin İlahiyat Fakültelerinde, normal İlahiyat programlarına ek olarak açılacak 4 yıllık lisans düzeyindeki İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği programlarında yetiştirileceklerdir. 1998-1999 ders yılından itibaren bu programlara ÖSS-ÖYS sistemi ile öğrenci alınacaktır”. (Aydın, 2000: 157-158) Şeklinde düzenlenerek; İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü⁴¹, 11 ilahiyat fakültesinin bünyesinde açılması kararlaştırılmış ancak bunlardan 9’una 1998-1999 öğretim yılından itibaren öğrenci alınmış diğer ikisine ise bu öğretim yılında öğrenci alınmamıştır (Öcal, 2011: 494-495). Bu bölümler 4 yıllık ve 36 kredilik Pedagojik Formasyon derslerine sahip olup, buradan mezun olanlar sekiz yıllık ilköğretim okullarına Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretmeni olarak atanmışlardır (Öcal, 2008: 48-49). 1998-1999 öğretim yılından itibaren ilköğretime öğretmen yetiştiren bölümlerin (DKAB) programları formasyon ağırlıklı olarak verilecek ve ortaöğretime öğretmen yetiştiren bölümlerde (ilahiyat) ise formasyon dersleri ve hazırlık sınıfları kaldırılarak öğretmen olabilmek için üç yarıyıl tezsiz yüksek lisans programından geçme şartı sağlanacaktır (Cebeci, 2005: 201-202; Öcal, 2011: 492-496).

İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği programındaki seçmeli dersler dışındaki içerik kategorilerinin ağırlıkları; meslek bilgisi dersleri % 25,8, alan bilgisi dersleri %46, genel kültür bilgisi dersleri %19,4, yan alan dersleri %8,6 şeklindedir (Aydın, 2005: 265). Bu düzenlemenin eksik yönlerini kabul etmekle birlikte, bir programla birden fazla kuruma personel yetiştiren İlahiyat Fakülteleri açısından olumlu bir adım olduğunu söylemek mümkündür. Yapılan bu düzenleme ile 2000-2001 öğretim yılına kadar ilahiyat fakültelerinde Eski İlahiyat Lisans Programı, Yeni İlahiyat Lisans Programı ve İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Programı olmak üzere üç farklı program uygulanmıştır (Bahçekapılı vd., 2012: 149).

---

⁴¹ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz: TUNÇ, Esra (2012), “İlköğretim ve Ortaöğretime Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (2006-2011 Yılları Arası)”, (Yüksek Lisans Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı.

1998-1999 öğretim yılında İlahiyat Fakültesi bünyesinde bulunan İlahiyat Lisans Programı Bölümlerinde ve İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümlerinde, önceki yıllara nispi olarak daha düşük öğrenci kontenjanı ayrılmıştır. Bu durum şöyle açıklanmıştır: “...11. *İlahiyat Fakülteleri kontenjanlarında 1998-1999 ders yılı için kısıtlamaya gidildiği, bundan böyle kontenjanların Türkiye'nin ve Millî Eğitimin ihtiyaçları dikkate alınarak belirlenmesi gerektiği...*” (Aydın, 2000: 152). Görüldüğü üzere bu zaman dilimi içerisinde yüksek din öğretimi alanına yeni bölümler eklenmiş ancak öğrenci kontenjanları ve yüksek din öğretimi tedrisinden geçen mezunlarının atamalarında bazı kısıtlamalara gidilmiştir.

İmam Hatip Liselerinin ortaokul kısmının kapatılması ve lise bölümlerine de ilginin giderek azalması sebebi ile bu okullarda meslek derslerinin öğretmen ihtiyacını karşılayan İlahiyat bölümü mezunlarına ihtiyaç azaldığı gerekçesiyle öğretmen atamalarında da düşük kontenjanlar ayrılmıştır. DKAB Bölümü mezunlarının verilmeye başlanmasına ve ilköğretimde bu bölüm öğretmenlerine ihtiyacın yüksek olmasına rağmen bu bölüm mezunları için de atama kontenjanları ihtiyaca nispi olarak düşük tutulmuştur (Tunç, 2012: 16-30). 2002 yılı DKAB dersi öğretmenliği için atamalarda 200 kişilik kontenjan ayrılmış ancak buraya “2001-2002 öğretim yılında mezun veren İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Programı mezunu olma” şartı eklenmiştir (Bahçekapılı vd., 2012: 149).

4. 2. 4. 1996-2002 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yaygın Din Eğitiminde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (Kur’an Kursları)

Ülkemizde, her dönemde ve özellikle 1996-2002 zaman dilimi içerisinde büyük önemi haiz olan din eğitimi ve öğretiminde merkezde yer alan Kur’an Kurslarına, 1990’lı yılların başlarında katılımın kademeli bir şekilde yükseldiğini söylemek mümkündür (Çizelge 6). 1993 yılında 50. Hükümet programında “*Din görevlilerinin dünyada ve ülkemizde gözlenen hızlı değişime uyum sağlayacak nitelikte yetiştirilmesine azami çaba gösterilecektir.*” (50. Hükümet Programı 30.06.1993). Şeklinde yer almıştır. Ancak ilerleyen zamanda 1996-2002 sürecinde din görevlilerinin itibarları ve din eğitimine yönelik artan rağbet, bu alanlara devletin yaklaşımı yüzünden giderek azalmıştır. Zira 1996-2002 yılları arası din eğitim ve öğretimine yönelik

sınırlandırmalar ve eğitim alanında yapılan değişiklikler Kur'an kurslarını olumsuz yönde etkilemiştir.

Kur'an kursları bu döneme kadar 1977 yılında çıkarılan "*ilköğretimin 5. Sınıfının geçildiğini gösteren karnenin okul yönetimince onaylanmış örneğini vermek (İlköğretim çağını geçmiş olanlardan Türkçe okur-yazar olanlar kurslara kayıt ve kabul edilir)*" (Öcal, 2011: 526; Başkurt, 2013: 126; Gökaçtı, 2005: 275) yönetmeliğine göre hareket edip, 5. Sınıfı bitiren kişileri öğrenci olarak kabul etmiştir.

Bu anlamda Kur'an kurslarında yapılan en büyük değişiklik 1965 yılında laiklik ilkesi doğrultusunda hazırlanan, 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanuna şu ek madde getirilmiştir: "*İlk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu din kültürü ve ahlâk bilgisi dersleri dışında, Kur'an-ı Kerim ve mealini öğrenmek, hafızlık yapmak ve dinî bilgiler almak isteyenlerden ilköğretimi bitirenler için, Diyanet İşleri Başkanlığınca Kur'an kursları açılır. Bu kurslardaki din eğitim ve öğretimi kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcilerinin talebine bağlıdır. Ayrıca ilköğretimin 5 inci sınıfını bitirenler için tatillerde ve Millî Eğitim Bakanlığının denetim ve gözetiminde yaz Kur'an kursları açılır. Kur'an kurslarının açılış, eğitim-öğretim ve denetimleri ile bu kurslarda okuyan öğrencilerin barındığı yurt veya pansiyonların açılış ve çalışmalarına dair hususlar yönetmelikle düzenlenir.*" (Resmi Gazete, 05.08.1999, sayı: 23777, Kanun No: 4415). Bu düzenlemeye göre; Kur'an kursu öğrencilerine yaş ve eğitim sınırlandırması getirilmiş, din eğitimi talep eden herkese bu hak verilmemiştir. Yaz kurslarına katılan bireylerin, bu eğitimlerini belgeleyici herhangi bir belge bu dönemde de verilmemiştir (Baskurt, 2013: 126).

Takdir edilir ki bazı meslekler ve bazı eğitimler diğerlerine nispi olarak, içselleştirilmesi amacıyla, daha küçük yaşlarda başlamayı gerektirmektedir hafızlık ve din eğitimi de bunların başında gelir. Bu bağlamda sekiz yıllık kesintisiz eğitim uygulaması din eğitim ve öğretimi Kur'an kurslarının öğrenci profili ve potansiyelini olumsuz yönde etkilemiştir (Çizelge 6). XV. Millî Eğitim Şurasından çıkan ve 1997'de kabul edilen 8 yıllık kesintisiz eğitim kararıyla; 1998 yılında 5 yıllık ilkokul mezunları Kur'an kurslarına kayıtlarını yaptırılmamış, 8 yıllık mezunlarda henüz verilmediği için bu kurumlara neredeyse hiç kayıt alınamamıştır (Öcal, 2008: 57). Bu düzenleme

sonrasında Kur'an kursları kayıtlarında birkaç yıl gerileme, hafızlık eğitimi verilen birimlerinde ise duraklama olmuştur. Bu düzenlemenin ardından 2000 yılında yapılan düzenleme ile Kur'an kurslarının açılması bütünüyle zorlaştırılmıştır, kayıt için gerekli belgeler başlığı altında; "...b) İlköğretimi bitirdiğini gösteren belgenin aslı veya onaylanmış örneği, yaz Kur'an kursları için ise ilköğretimin 5 inci sınıfını geçtiğini gösteren karnenin okul yönetimince onaylanmış örneği" maddesi eklenmiştir (*Resmi Gazete*, 03.03.2000, sayı: 23982: 25-36). Böylece ilköğretimi bitirmemiş olan kişilere hafızlık kurslarına kayıt olma hakkı verilmemiştir.

Çizelge 6: Hafızlık Belgesi Alan Öğrencilerin Sayısal Durumu (1998-2002)
(DİB, 2012)

Yılı	Öğrenci sayısı
1998	5008
1999	4463
2000	4292
2001	2920
2002	1876

Çizelge 6'da sekiz yıllık kesintisiz zorunlu eğitim uygulamasının Kur'an kurslarında öğrenci sayısının düşmesine neden olduğu nicel verilerden net olarak görülmektedir.

Bu zaman dilimi içerisinde dışlayıcı laiklik anlayışının yaygın din eğitiminde de sınırlandırıcı bir tutum sergilenmesine neden olduğunu söylemek mümkündür. Zira din eğitimi ve öğretiminin küçük yaşlarda başlamış olmasına yoğun eleştiri getiren 17 Ocak 1997 tarihli Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği bürokratları tarafından yapılan çalışmada "*Diyanet İşleri Başkanlığına Bildirilmesi Gereken Hususlar*" başlığı altında yaygın din eğitimine yönelik olarak; "*Cami görevlilerinin memur statüsüne geçirilmesinin normal olduğu, Diyanet İşleri Başkanlığının bu işlere alet edilmemesi için azami dikkat sarf edilmesi, Kuran Kursları açılmasının izne tabi olması ve izin verirken Diyanet İşleri şartlarının yerine getirilmesinin dikkatle takip edilmesi*" şeklinde uyarılar yer almış, yine aynı raporun ilerleyen kısmında yaygın din eğitimini

organize eden Diyanet İşleri Başkanlığı'na yönelik olarak; “*Medyanın mutaassıp okuyucu veya dinleyicileri etkilemek için yayın yapmaması, TV ve radyolardaki programlara yer alan dinci kesimin sözcülerinin çok hazırlıklı ve bilgili elemanlardan seçilmekte olduğu, buna karşın diğer taraftan seçilenlerin hazırlıksız ve bilgisiz çıkması nedeniyle olumsuz propagandaya yol açıldığı dikkate alınarak Sayın Yaşar Nuri Öztürk gibi bilgili ve ileri görüşlü din adamlarının seçilmesi.*” İfadeleri yer almıştır (TBMM, 2012: 1017). Bu verilerden yola çıkılarak denilebilir ki bu zaman diliminde yaygın din eğitimi veren kurumlar baskı altındadır ve din eğitimine yönelik hizmetlerde kısıtlanma eğilimi kendini hissettirmektedir.

Çizelge 7: Yaz ve Akşam Kur'an Kurslarına Devam Eden Öğrenci Sayısı (DİB, 2012)

Yıllar	Öğrenci Sayısı
1993	1.200.676
1994	1.378.471
1995	1.390.929
1996	1.503.717
1997	1.554.540
1998	1.451.410
1999	1.309.066
2000	700.807
2001	723.864
2002	966.899

Kur'an kursları bu dönemde yine en çok ilgi gören din eğitimi veren kurumlar olarak yerini korumuştur. Ancak bu kurumda da öğrenci sayısında düşüş yaşanmıştır ve bu çizelge 7'de net olarak görülmektedir. Bu durumu ise dönemin dışlayıcı laiklik anlayışından bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir.

Bu dönem için genel bir değerlendirme yapacak olursak; 1996-2005 yılları arasında Kur'an kurslarını olumsuz yönde etkileyen pek çok unsurun bulunmasına

rağmen, Kur'an kursları bu zaman dilimi içerisinde de, en yaygın dinî eğitim kurumları olarak yerlerini korumuşlardır (Çizelge 7).

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. 2003-2013 DÖNEMİ TÜRKİYE’DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ UYGULAMALARINA YANSIMASI

Çalışmanın bu başlığında 2003-2013 yılları arası Türkiye’de laiklik anlayışı ve din eğitimi uygulamalarına yansımaları ele alınacaktır. Dönemin 2003 yılından başlatılmasının sebebi; 2003 yılı itibariyle laikliğin Türkiye’de farklı bir yöne evrilmeye başlamış olmasıdır. Yeni yönetim, AB’ye uyum süreci kapsamında bir reform paketini yürürlüğe koyarak MGK’nın siyaset üzerindeki vesayetini kırmıştır ve 2003 Ağustos ayında katı ve dışlayıcı laiklik anlayışının hâkim olduğu 28 Şubat sürecini fiilen bitirmiştir (Kuru, 2011: 167). 2003 yılı itibariyle Türkiye’de pasif laikliğin izlerini görmek mümkündür. Bu dönemin sonuna doğru pasif laikliğin oldukça baskın olduğunu ve devletin din politikalarına ve din eğitimi uygulamalarına yansıdığını müşahede edebiliriz. Bu dönem incelenirken yine önceki bölümlerde olduğu gibi ilk önce dönemin konjonktürü ve laiklik anlayışı ele alınıp akabinde, dönemin din eğitimi uygulamaları *ilköğretim, ortaöğretim, yükseköğretim, yaygın eğitimde* ise yalnızca *Kur’an Kursları* başlıkları altında incelenmeye çalışılacaktır.

Bu dönemde AB’ye üyelik ve bağlantılı reform süreci, devlet yapısında sivilleşme, cumhurbaşkanlığı seçimleriyle “*Cumhuriyetin ilkelerine ve laikliğe sözde değil özde bağlı*” taleplerinin dile getirilmesi, 27 Nisan 2007’de Genelkurmayın web sayfasına konan bir bildirin e-muhtıra⁴² olarak değerlendirilmesi olayı, demokratikleşme ve çokkültürlülük kavramları, yoğun olarak tartışılan konular arasındadır (Akça, 2013: 192).

5. 1. 2003-2013 Döneminde Türkiye’de Laiklik Anlayışı

Bu zaman dilimi içerisinde laiklik tartışmalarına, 1996-2002 dönemine nispi olarak daha az rastlamak mümkündür. Ancak laiklik kavramının da bu kapsamda tekrar yorumlandığını ve laikliğin dönüşümünde de etkisi olduğu, çokkültürlülük ve çoğulculuk ifadelerinin sıkça kullanıldığını müşahede edebiliriz. 2010-2013 yılları

---

⁴² Metinde laiklik karşıtı faaliyetler sıralanmakta, cumhurbaşkanlığı seçim sürecinin laikliğin sorgulanması için kullanıldığı, tüm bunların “irticacı” anlayışa cesaret verdiği ancak TSK’nın cumhuriyetin değerlerini koruma görevini eksiksiz yerine getireceği belirtilmekteydi (Akça, 2013: 192).

arasında düşünsel anlamda ve genel olarak uygulama noktasında laikliğin bireylere, Anayasa çerçevesinde inandıkları dini, yaşama özgürlüğü hakkı tanıdığını ve bu anlamda bir kısıtlamaya gitmenin doğru olmadığı yoğun olarak vurgulanmıştır.

Bu dönemde laiklik anayasal statüde devletin temel yapısında, laiklik kuramının en eski ve temel ilkelerinden olan *dinler arasında göreceli eşitlik hükmü* ile yerini korumuştur (Göğer, 2005: 7) ve laikliğin pratikte uygulaması önceki dönemlere nispi olarak pasifleşmiştir hatta Göğer'in ifadesi ile *din eğilimli göreceli lâiklikten (Sekülarizm)* söz edilebilir. Bu bağlamda Türkiye Devleti Sünniliğe, Aleviliğe, Hıristiyanlığa, Museviliğe vs. eşit uzaklıkta olacaktır⁴³ (2005: 7).

2002 ve 2003 yıllarında kurulan, 58. ve 59. Hükümet Programlarında “*Anayasamızda tanımlanan laiklik ilkesi, din ve vicdan hürriyetine etkinlik ve işlerlik kazandırılarak, dinin, dinî duyguların veya dince kutsal sayılan değerlerin ve sembollerin siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlamak amacıyla istismar edilmesi veya kötüye kullanılmasını önleyebilecek bir din eğitimi ve öğretimi, Anayasamızda tanımlanan çerçevede uygulamaya konulacaktır.*” İfadeleri kullanılmıştır. Bu programda, ilerleyen zamanlarda eğitim alanında değişikliklere gidileceğinin sinyali verilmiştir (58. ve 59. Hükümet Programları, 2002; 2003). Bu yaklaşımın ürünlerinin 2005 sonrası daha net görülebilir olduğunu ifade etmek mümkündür.

Bu dönemin laiklik anlayışı ve pratiğini özetleyen en temel argüman 2002 AK Parti programıdır diyebiliriz. Bu programda partinin ve uzun süredir (2002'den günümüze) iktidarda olması dolayısıyla, yönetimin laiklik anlayışı ve bu bağlamda din politikası şöyle ifade edilmiştir:

* *Düşünce ve ifade özgürlükleri uluslararası standartlar temelinde inşa edilecek, düşünceler özgürce açıklanabilecek, farklılıklar birer zenginlik olarak görülecektir,*

* *Partimiz, dini insanlığın en önemli kurumlarından biri, laikliği ise demokrasinin vazgeçilmez şartı, din ve vicdan hürriyetinin teminatı olarak görür. Laikliğin, din düşmanlığı şeklinde yorumlanmasına ve örselenmesine karşıdır,*

* *Esasen laiklik, her türlü din ve inanç mensuplarının ibadetlerini rahatça icra etmelerini, dini kanaatlerini açıklayıp bu doğrultuda yaşamalarını ancak inançsız*

---

⁴³ Bkz: “Dinler Bahçesi Antalya’da Açıldı” başlıklı haberi (08.12.2004, www.bbcturkish.com).

insanların da hayatlarını bu doğrultuda tanzim etmelerini sağlar. Bu bakımdan laiklik, özgürlük ve toplumsal barış ilkesidir,

* Partimiz, kutsal dini değerlerin ve etnisitenin istismar edilerek siyaset malzemesi yapılmasını reddeder. Dindar insanları rencide eden tavır ve uygulamaları ve onların, dini yaşayış ve tercihlerinden dolayı farklı muameleye tabi tutulmalarını anti-demokratik, insan hak ve özgürlüklerine aykırı bulur. Öte yandan dini, siyasi, ekonomik veya başka çıkarılara alet etmek veya dini kullanarak farklı düşünen ve yaşayan insanlar üzerinde baskı kurmak da kabul edilemez.

1995 yılında Sivas'ta "21. Yüzyıla Girenken Dünyanın ve Türkiye'nin Gündemindeki İslam" isimli bir konferansta Ömer Dinçer; "[...]Türkiye Cumhuriyeti'nin başlangıçta ortaya koyduğu laiklik cumhuriyetçilik ve milliyetçilik gibi birçok temel ilkenin yerini daha çok katılımcı, daha âdemi merkezi, daha Müslüman bir yapıya devretmesi zorunluluğunu ve artık bunun zamanının geldiği düşüncesini taşıyorum[...]" (akt.: Peköz, 2009: 33) diyerek laikliğin, ilerleyen zaman diliminde, önceki dönemlere nispi olarak daha farklı yorumlanacağını sinyallerini 1995 yılında vermiştir. Bu bağlamda devletin 1990'lı yıllarda, din devlet ilişkilerini oturtma çabalarının var olduğu ve 2000'li yıllarda bu çabanın pasif laiklik algısıyla oturtulmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. Yine bu düşünce paralelinde 2000 ve 2006 yıllarında yapılan toplantılarda⁴⁴ Türkiye'de uygulanan laikliğin demokratik ve insan hakları çerçevesinde değiştirilmesi gerektiği, laikliğin esas itibariyle bir devlet tutumu olduğu ve devletin hukuk devleti çerçevesinde dinî inanışlar ve felsefî kanaatler hususunda tarafsız bir konumda olması gerektiği, kamu düzeni göz önünde bulundurularak bireylerin inançlarını yaşamalarının önünde duran engelleri kaldırması gerektiği vurgulanmıştır (Abant Platformu Raporu, 2000: 26).

2005 yılında dönemin başbakanı laikliğin, Türkiye'de evrildiği noktayı ve dönemin laiklik anlayışını *Welt am Sonntag* gazetesine verdiği röportajda şöyle ifade etmiştir; "Bu, Atatürk'ün yarattığı modern Türkiye'nin vazgeçilmez temel ögesi. Bu konuda hiç değişiklik olmayacaktır.[...] Türkler, laikliğin Anglo-sakson yorumunu daha uygun buluyor. İnsanlara 21. yüzyılda bir şeyleri yasaklamayı saçma buluyoruz."

⁴⁴ Dönemin laiklik anlayışını açıklamada önemli unsurlar arasında zikredebileceğimiz 1998 (İslam ve Laiklik), 1999 (Din, Devlet ve Toplum) ve 2000 (Demokratik Hukuk Devleti) yıllarında düzenlenen Abant Platformu Toplantıları sonuç bildirgeleri, yoğun olarak pasif laiklik tartışmalarını içermektedir. Abant Platformu'nun 10. Toplantısı, Fransız Uluslararası Sosyal Bilimler Konseyi ve Beşeri Bilimler Merkezi'nin İşbirliğiyle Paris'te yapılmış ve bu toplantıda da pasif laikliği işaret eden konuşmalar yapılmıştır (*Yeni Şafak*, 01.04.2006).

(*Milliyet*, 07.02.2005). Bu röportajda da görüldüğü üzere laiklikten asla vazgeçilmeyeceği ancak bu laikliğin, günün konjonktürüne uygun olarak dönüştürülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Aynı zaman diliminde 2000-2007 yılları arasında cumhurbaşkanı olan ve dışlayıcı katı laikliğin savunucularından olan A. Necdet Sezer laikliği: "*Laiklik aynı zamanda, toplumdaki kimi farklılıklardan kaynaklanan karışıklık ve çatışmaları da önleyen, toplumlara barış hoşgörüsü ortamında yaşama olanağı tanıyan etkili bir yöntem olarak kendini göstermektedir.*" (*Sabah*, 06.02.2005). Şeklinde yorumlamıştır. Görüldüğü üzere Sezer laikliğe toplumsal barış için olmazsa olmaz bir unsur olarak yaklaşmıştır.

Düşünsel boyutta pasif laiklik anlayışının yoğun olarak konuşulduğu bu zaman diliminde, dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan; "*Türkiye’de Anayasa, laikliği devletin her dine eşit mesafede olması olarak tanımlar. Laiklik kesinlikle dinsizlik değildir. Ben Recep Tayyip Erdoğan olarak Müslümanım, ama laik değilim. Fakat laik bir ülkenin başbakanıyım. Laik bir rejimde, insanların dindar olma ya da olmama özgürlüğü vardır. Ben Mısır’a laik bir anayasa tavsiye ediyorum. Çünkü laiklik din düşmanlığı değildir. Laiklikten korkmayın. Umuyorum ki, benim bu açıklamalarımın sonra Mısır halkının laikliğe bakışı değişecektir.*" (*Haber Türk*, 14.09.2011). İfadeleriyle laikliğin, kişilere ait değil, devlete ait bir nitelik olduğunu vurgulamış ve dışlayıcı laiklikte var olan dinin vicdanlarda yaşanması algısının dışında, bireyin hayatına yansımaları olağan görmüştür ve laikliğin “din ve vicdan hürriyeti” yönünü ön plana çıkarmıştır. Bu anlamda laiklik en ideal devlet rejimi olarak yorumlanmıştır. Yine bir başka konuşmasında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan laikliği şöyle tanımlamıştır; "*Biz Müslüman’a da, Hıristiyan’a da, Musevi’ye de, varsa Budist’e de, ateiste de hizmet vereceğiz[...]. Türkiye’de herhangi bir ayrıma tabi tutmaksızın her inanç grubuna eşit mesafedeyiz. Laikliğin de amir hükmü budur aslında[...]. Yönetimin, idarenin tüm inanç gruplarına eşit mesafede olmasıdır. Bütün inanç grupları devletin güvencesi altındadır. Asla laikliği din düşmanlığı olarak görmüyoruz, göstermek de istemiyoruz ama kimse de laiklik üzerinden geçinerek, bu ülkede dindar insanlara zulüm yoluna gitmesin. Çünkü laiklik bir din değil, yönetim biçimidir. Kişiler laik olmaz, devlet laiktir. Ha, yönetim biçimi olması anlamında laikliği savunan bir insan olarak karşınızdayız, bunu söyleyeyim.*" (*Radikal*, 14.10.2007). Bu minvalde olan bir başka laiklik yorumu dönemin Millî Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik’e aittir. Çelik laikliği;

"[...]Laiklik, kimsenin, şahısların Ahmet'in, Mehmet'in teminatında değildir. Laiklik anayasamızda devletin olmazsa olmaz 4 vasfından birisi olarak ifade edilmiştir. Biz, bunu söylemekle yetinmiyoruz, bunlara bizatihi sahibiz. Ama biz, laikliği halkımızı bölmek, kamplaşmalara yol açmak, gerginlik konusu yapmak üzere değil, bütünleştirici bir unsur olarak görüyoruz. Dindara dinini en iyi şekilde yaşamasına imkân veren, ateist, dinsiz olan insanların da birinci sınıf vatandaşlar olarak bu ülkede yaşamasına müsaade eden büyük bir avantaj olarak değerlendiriyoruz. Kimseden laiklik dersi almaya da bizim ihtiyacımız yoktur." (Milliyet, 21.11.2006) şeklinde yorumlamıştır. Görüldüğü üzere bu ifadelerde; laikliğin hiç kimsenin hükmü altında olmadığı, Anayasanın olmazsa olmazı halinde varlığını koruduğu ancak bunun ayrıştırıcı değil bütünleştirici bir unsur olduğu, bireylere istediği inancı benimseme özgürlüğü tanıdığı ve inandığını da en iyi şekilde yaşamasının garantisini verdiği, laikliğin zaten asıl amacının da din özgürlüğünü getirmek olduğu ve asla din düşmanlığı olarak algılanmadığı, laikliğin hiçbir şekilde bir başkasına zulüm etme hakkı getirmediği, laikliğin bir din değil, yönetim biçimi olduğu şeklindedir.

Bu algı paralelinde, Başbakan Yardımcısı Ali Babacan'ın bu dönemde laiklik adına gelinen noktada yorumu şöyledir; "On yıllarca Türkiye'de laiklik anlayışı sağlıklı değildi. Daha Anglo-sakson bir laiklik anlayışına varmak istiyoruz. Etnik ve dini inanışlara eşit uzaklıkta olunmalı. Türkiye'de Müslüman çoğunluk ve gayrimüslim azınlıklar yaşıyor. Dini özgürlükler konusunda şimdi normalleşiyoruz. Halkımızın da isteği bu yönde" (www.cnnturk.com, 24.10.2013). Görüldüğü üzere bu ifadelerde eski laiklik anlayışları eleştirilmiş ve her şeyin değişip dönüştüğü gibi laikliğin de değişime uğraması gerektiği vurgulanmıştır. Tek bir dini öven ve savunucu söylemlerden uzak ve bütün dinlere eşit mesafede durmak hedeflenmiş, Anglo-sakson tipi laiklik, laiklik tartışmalarında sıkça yer almıştır.

Bu zaman diliminde laiklik anlayışı ile ilgili olarak en önemli argüman 2012/128 sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı⁴⁵dır. Bu kararda laiklik: "[...] Laikliğin tarihsel gelişimi incelendiğinde, din olgusuna yönelik yaklaşım farklılıklarına bağlı olarak, kavramın iki farklı yorumu ve uygulamasının bulunduğu görülmektedir.

---

⁴⁵ Söz konusu dava; 4+4+4 kesintili eğitimi, Kur'an-ı Kerim, Siyer gibi bazı seçmeli dersleri de içinde barındıran değişikliğin iptali için, Türkiye Büyük Millet Meclisi Üyeleri Kemal Kılıçdaroğlu, Mehmet Akif Hamzaçebi, Emine Ülker Tarhan ve Muharrem İnce ile birlikte 121 milletvekili tarafından açılmıştır (Resmî Gazete, 18.04.2013).

Bunlardan, katı laiklik anlayışına göre din, bireyin sadece vicdanında yer bulan, bunun dışına çıkarak toplumsal ve kamusal alana kesinlikle yansımaması gereken bir olgudur[...]. Laikliğin daha esnek ya da özgürlükçü yorumu ise dinin bireysel boyutunun yanında aynı zamanda toplumsal bir olgu olduğu tespitinden yola çıkmaktadır. Bu laiklik anlayışı, dini sadece bireyin iç dünyasına hapsedmemekte, onu bireysel ve kolektif kimliğin önemli bir unsuru olarak görmekte, toplumsal görünürlüğüne imkân tanımaktadır. Laik bir siyasal sistemde, dini konulardaki bireysel tercihler ve bunların şekillendirdiği yaşam tarzı devletin müdahalesi dışında ancak, koruması altındadır. Bu anlamda laiklik ilkesi din ve vicdan özgürlüğünün güvencesidir[...]. Laiklik, devletin din ve inançlar karşısında tarafsızlığını sağlayan, devletin din ve inançlar karşısındaki hukuki konumunu, görev ve yetkileri ile sınırlarını belirleyen anayasal bir ilkedir. Laik devlet, resmî bir dine sahip olmayan, din ve inançlar karşısında eşit mesafede duran, bireylerin dini inançlarını barış içerisinde serbestçe öğrenebilecekleri ve yaşayabilecekleri bir hukuki düzeni tesis eden, din ve vicdan hürriyetini güvence altına alan devlettir. Devletle dinin ayrılığı, din ve vicdan hürriyetinin bir gereği olmanın yanında, dinin siyasi müdahalelerden korunması ve bağımsızlığını sürdürmesi için de gereklidir. Anayasa'nın 2. maddesinin gerekçesinde yapılan tanıma göre, "Hiçbir zaman dinsizlik anlamına gelmeyen lâiklik, her ferdin istediği inanca, mezhebe sahip olabilmesi, ibadetini yapabilmesi ve dinî inançlarından dolayı diğer vatandaşlardan farklı bir muameleye tâbi kılınmaması anlamına gelir." Devlet, din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşebileceği ortamı hazırlamak için gerekli önlemleri almak zorundadır[...]" (Resmî Gazete, 18.04.2013, sayı: 28622).

1996-2002 dönemi sonlarında yaşanan gelişmelerle birlikte 2003 sonrası laikliğin ciddi bir dönüşüm içinde olduğu, sonraki gelişmelerin de bu minvalde yaşandığı gözlemlenebilir. Bu dönemin ilk yıllarında yönetim kademesinde laiklik tartışmaları devam etmekle birlikte icra makamlarının uygulamalarında pasif laiklik eğilimi göze çarpmaktadır. 2003 sonrası laiklik anlayışının başta çokkültürlülük kavramı olmak üzere dünyada ve Türkiye'de yaşanan gelişmelerden etkilendiği ve dönüştüğü söylenebilir. Zira bu zaman diliminde çokkültürlülük kavramına sıkça rastlamak mümkündür. Tüm bunlara istinaden diyebiliriz ki düşünsel anlamda laikliğin din eğitimi ve dinî yaşantıya kısıtlamalar getiren dışlayıcı laiklik anlayışı değil, dini dışlamayarak onun yaşanmasında kısıtlama ve sınırlandırmaya gitmeyi doğru bulmayan

pasif laiklik anlayışı benimsenmiş ve din eğitimi uygulamalarına da bu durum yansımıştır.

5. 2. 2003-2013 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Din Eğitimi Yansımasına Genel Bir Bakış

Bu başlık altında 2003-2013 yılları arasında din eğitimine ilişkin olarak ön plana çıkan çalışma ve tartışmalar ışığında, din eğitimi alanında atılan adımlar dönemin laiklik anlayışı çerçevesinde incelenmeye çalışılacaktır. 2003-2013 yılları arasında Türkiye’de, din eğitimini etkileyen tek faktörün laiklik olmadığını söylemek gerekir. Bu zaman diliminde din eğitimi tartışmalarında ve programlarında çokkültürlülük kavramına da sıkça rastlamak mümkündür. Ayrıca 1996-2002 yılları arasında dışlayıcı laiklik uygulamalarının da bu dönemin ilk yıllarında, eğitime ve din eğitimine kısmen yansıdığını söylemek mümkündür.

Tüm eğitim konularında olduğu gibi din eğitiminin de toplumların değişen ihtiyaçlarına cevap verebilmesi günümüz eğitim anlayışında beklenen bir durum halini almıştır. Bu anlamda, dönem içinde din eğitiminin kültürel ve dinsel çoğulculuk, bireyselleştirme ve sekülerizasyonu dikkate alması gerektiği dile getirilen bir sorun olmuştur (Oktay, 2005: 125). Bu dönemde dünyada din eğitimine yaklaşım artık okullarda din derslerinin geleneksel olarak bir dini kapsayan ve onu benimsetmeyi açık veya örtük bir şekilde amaçlayan yaklaşımlardan ziyade derste içerik olarak ülkede bulunan çoğunluk dışındaki diğer dinlere mensup olanları ötekileştirmeden yer verilmesi veya bir din içerisindeki farklı yorumların zenginlik kabul edilerek verilmesi savunulmaktadır (Jackson, 2004: 86; Kaymakcan, 2007: 180). Din eğitimine ilişkin bu yaklaşımlardan Türkiye de uzak kalmamıştır ve bu zaman dilimi içerisinde din eğitimi ve öğretimine ilişkin tartışmalar bu minvalde ilerlemiştir.

Bu zaman dilimi içerisinde din eğitimi ile ilgili olarak en önemli gelişmeler, sayısının artabileceğini belirtmekle beraber; AİHM’nin Eylem Zengin davası, 26-27 Mart 2005 tarihinde yapılan Alevi Konferansı ve 2009 yılında yapılan Alevi Çalıştayı, 7-9 Nisan 2005 tarihinde Malatya’da İnönü Üniversitesi tarafından düzenlenen *Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı* şeklinde sıralayabiliriz.

Bu dönemde sayısı ve faaliyetleri giderek artan Sivil Toplum Kuruluşları (STK), Avrupa Konseyi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı din eğitime dair atılan adımlarda etkin rol oynamıştır. Bu durum dönemin hükümet programında şöyle ifade edilmiştir: “*Hükümetimiz, çoğulcu ve katılımcı demokratik siyasal sürecin sivil toplum örgütlerine daha fazla açılmasına ve siyasal karar alma süreçlerinde ilgili toplum kesimlerinin görüş ve önerilerini almaya devam edecektir.*” (60. Hükümet Programı, 2007). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere bu programla STK’ler çoğulcu bir yaklaşımla karar alma mekanizması içinde olmaya teşvik edilmiştir.

Bu zaman diliminde Türkiye’de din eğitimi politikası, dış dünyada yaşanan gelişmelere karşı daha duyarlı hale gelmiştir diyebiliriz. Bu anlamda çoğulculuk anlayışının da bu duyarlılığın bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Zira zamana hâkim olan post-modern düşünce ülkemizi de etkilemiş ve bunun sonucu olarak çokkültürlülüğe olumlu yaklaşım olarak nitelendirilen çoğulculuk kabul görmüştür. Çünkü post-modern düşünce çok dinli, çok dilli ve çok kültürlü toplumu desteklemektedir ve bu düşünceye göre toplumun ortak esaslarda birleştiği din yoktur (Macit, 2005: 187-188). Bu paralelde din eğitime ilişkin tartışmalar 2003-2013 yılları arasında özellikle dönemin sonuna doğru yoğunlaşarak, konunun önemli bir diğer boyutu olan, okullarda din eğitiminin her kesimden insana nasıl hitap edilebilirliğine ilişkin olarak, nasıl yapılması gerektiğine dair arayışlar üzerinde gelişmiştir. Bu zaman dilimine kadar tek tip birey tanımlamaları olan ve farklı kimliklere sıcak bakmayan programlar için çoğulculuk anlamında bu adımın Türkiye açısından önemli bir adım olduğu söylenebilir (İnal, 2008). Bu durumun, dönemin laiklik anlayışından bağımsız geliştiğini söylemek zordur.

Bu dönemden itibaren zorunlu din derslerine ilişkin tartışmalar laiklikle birlikte artık din eğitiminin niteliğiyle ilgili olarak da yürütülmüştür. Bu bağlamda yapılan çalışmalardan biri, İnönü Üniversitesi tarafından 7-9 Nisan 2005 tarihlerinde düzenlenen *Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı*’dır. Bu kurultayda din eğitiminin laik sistemlerdeki yeri ele alınmış, laikliğin bireyi esas alması ve özgürleştirici yönü vurgulanmıştır (2005: 604). Bu kurultayın 1996-2002 yılları arasında algılanan dışlayıcı laiklik çerçevesinde hazırlandığını ve içeriğinde dışlayıcı laiklik anlayışının baskın olduğunu söylemek mümkündür.

Kurultaya katılan akademisyenler arasında, “laik ülkede din öğretiminin nasıl yapılacağı” sorusuna cevaben üç fikir hâkimdir.

1) Din eğitimi zorunlu olmaktan çıkartılmalıdır (Çotuksöken, 2005: 239; Mumcu, 2005: 313),

2) Toplumsal alanda var olan sosyal gerçeklikler göz önünde bulundurularak mevcut yapı korunmalı, din öğretimi devletin gözetimi ve denetimi altında yapılmalıdır (Arabacı, 2005: 297).

3) Mevcut program değiştirilmelidir görüşünde olan akademisyenler vardır ve bu bağlamda kurultayın bir diğer konusu da; Din eğitimi ve öğretiminde yeni yöntem arayışlarına gidilmesi gerektiğidir (Macit, 2005: 205; Tosun, 2005:159-160).

Bu zaman dilimi içerisinde din eğitimi uygulamalarına önemli katkılarının olduğunu düşündüğümüz XVII. Millî Eğitim Şûrası yapılmıştır. 13-17 Kasım 2006 tarihlerinde düzenlenen XVII. Millî Eğitim Şûrasında, eğitim sistemimiz, kademeler arası geçişler, yönlendirme ve sınav sistemi ile küreselleşme ve AB sürecinde Türk eğitim sistemi boyutlarıyla değerlendirilmiştir. Bu şûrada zorunlu eğitimin 12 yıla çıkarılması için gerekli alt yapı hazırlıklarının oluşturulmasına, sekiz yıllık kesintisiz eğitimin iki kademeli hale getirilmesine, liselerde yatay geçiş imkânının verilmesine yönelik önermelerde bulunulmuştur (XVII. Millî Eğitim Şûrası, 2006).

Bu zaman diliminde din eğitimi açısından önemli bir diğer gelişme: 2004 yılında Hasan Zengin isimli bir Türk vatandaşının, çocuğunun Türkiye’de verilen zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden muaf tutulmasına ilişkin olarak AİHM’ye başvuruda bulunmasıdır. AİHM davayı 09.10.2007 tarihinde sonuçlandırmıştır. Zengin/Türkiye davasında Mahkeme, zorunlu DKAB dersinin içeriğini ve uygulamalarını incelemiştir. Bu inceleme sonucunda; zorunlu DKAB dersinin içeriğinin, bu dersi alan öğrencilerin Kur’an surelerini öğrenmeleri ve İslam’ın gusül, abdest ve namaz gibi uygulamalarını yapmalarını gerektirdiği, sonucuna ulaşılmıştır (Erken, 2012: 35). Karara göre; zorunlu din dersinin kendisi yasaklanmamış, dersin objektif, eleştirel ve çoğulcu bir şekilde anlatılması ve farklılıklara uygun muafiyet sistemi içermesi önerilerinde bulunulmuştur. Bu durum Türkiye’nin DKAB derslerini yeniden yapılandırması ya da ailelere muafiyet hakkı tanınması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (<http://www.aihmiz.org.tr/?q=tr/content/zengin->

kararı; ERG Din ve Eğitim Raporu, 2011: 17). Bu kararın direkt olmasa da dolaylı olarak Türkiye'deki zorunlu din derslerine ilişkin mahkeme başvurularına ve mahkeme kararlarına etki ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü Türkiye içinde açılan davalarda da DKAB derslerine ilişkin ortak problem ve verilen eğitimin ailenin felsefi ve dini görüşlerine aykırı olduğu gerekçesiyle, çocuklarının din dersinden muaf tutulması yönünde talepler vardır⁴⁶.

Bu dönem içinde, 26-27 Mart 2005 tarihinde Alevi Bektaşi Federasyonu ve Avrupa Alevi Birlikleri tarafından 1. Alevi Konferansı düzenlenmiş ve bir bildirge yayımlanmıştır. Bu bildirgede Alevilerin din eğitimine yönelik olarak talepleri şöyle özetlenmiştir:

1- 12 Eylül Anayasası'nın uygulamaya koymuş olduğu zorunlu din dersi uygulaması anti laiktir ve bu yüzden derhal kaldırılmalıdır.

2- Din ve inanç özgürlüğü hiçe sayılmaktadır ve tek yanlı bir din eğitimine sahiptir bu durum Türkiye toplumunu dinsel esaslara göre yeniden şekillendirmektedir (Alevi Bektaşi Federasyonu, 2005; *Zaman*, 30.03.2005; *Hürriyet*, 26.03.2005).

Bu zaman dilimi içerisinde öğretim ile ilgili değil daha çok bilgi ve öğrenme ile ilgili bir kuram olan ve çoğulcu din eğitimi yaklaşımı ile uyumlu olan yapılandırmacı öğrenme teorisi, eğitim programlarında uygulamaya konulmuştur (Okumuşlar, 2008: 76). Ortaöğretim DKAB Öğretim Programı 2005'te, yeni İlköğretim DKAB Öğretim Programı ise 2006'da değiştirilmiştir. 1982'de başlayan zorunlu din öğretimi programında yapılan birkaç değişiklik dışında 2005 yılına kadar programa yönelik herhangi bir değişiklik olmamıştır. 2005 ve 2006 yıllarında yapılan değişikliğin temellerinin 2000 yılında atılan adımlarla oluşturulduğunu kabul etmekle beraber, din öğretimi açısından 2005 program değişikliğinin çokkültürlülük açısından ilk olduğunu söylemek mümkündür.

2005 yılı itibariyle uygulanmaya başlanan yapılandırmacı yaklaşım, öğrenci merkezli olması itibariyle, bir önceki model olan davranışçı yaklaşımdan oldukça bariz farklarla ayrılmaktadır. Davranışçı modelle mukayese edildiği zaman yapılandırmacı yaklaşımın, din öğretimine ilişkin bilimsel bir çalışma bulunmaması ile birlikte,

---

⁴⁶ Sivas İdare Mahkemesi, 22.02.2010 günü E: 2009/1259 K: 2010/870 sayılı kararı.

çoğulcu din eğitimi yaklaşımlarına pedagojik açıdan daha fazla imkân sağladığı söylenebilir (Kaymakcan, 2007: 180-182).

Ancak 2006 programının 2005 programından çok farklı olduğunu söylememiz mümkün değildir buna ek olarak programın din anlayışının da çok fazla değişmediği önceki dönemlerde de olduğu gibi toplumsal konularda dinden faydalanma düşüncesi hâkimdir (Yürük, 2012: 119). Ayrıca yapılandırmacı yaklaşım, din derslerinde uygulanabilirliği yönünden de eleştirilmiştir. Bu yaklaşımın çeşitliliği zorunlu kıldığı ancak bunun ülkemiz şartlarında uygulanabilirliğinin tartışmalı olduğu sıkça ifade edilmiştir (TDV, 2009: 134-135). Kaymakcan'a göre zaten DKAB dersi öğretim programı, öğrencilerin belirlenen perspektif dışında farklı bir yorumu benimsemesini olumlu karşılamadığı için yapılandırmacı öğrenme yaklaşımının bütünüyle uygulanmasını öngörmemektedir (2007: 186). Bununla birlikte Kaymakcan, genel eğitim sistemi ile ilgili olarak; uyumlu ve bütüncül olmaması yönüyle bu programı eleştirmiştir. Yeni yaklaşıma yakın olmayan, öğretmen merkezci bir anlayışta eski programa yönelik olarak yetiştirilen öğretmenler; bilgi, değer ve yöntemler arasında ortaya çıkan boşluğu doldurma konusunda yeterli olup olamayacaklarına ilişkin sorular da, bu programın eleştirildiği noktalardan biridir (2007).

Yine Kaymakcan'a göre; din eğitimiyle ilgili olarak İslam dini gibi hakikati temsil etme (Mâide, 48) hususunda diğer dinlerden daha üstün olduğu inancının hâkim olduğu dinlerde, din eğitiminde göreceliliği öngören yapılandırmacı öğrenim kuramının ne ölçüde uyuştuğunun, sorgulanır olduğunu söylemek mümkündür. Zira dinî bilgide sürekli kutsala atıf bulunmaktadır (Kaymakcan, 2007: 183). Bu anlamda 1982 Anayasası incelendiğinde mezhebe dayalı zorunlu din dersi uygulamasının Anayasaya, Cumhuriyet'in kuruluş felsefesine ve Anayasa'da benimsenen laiklik anlayışına aykırı düştüğü görülmektedir (TDV, 2009: 57). Ayrıca Türkiye'de ilk ve orta dereceli okullarda verilen din dersleri, mezhebe / dine dayalı bir din dersi değil, dinler hakkında öğretim yaklaşımında yani mezhebe/dine dayalı olmayan bir din dersidir (Aydın, 2007: 5-71).

Bu yeni program; Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin, devletin her dine ve mezhebe eşit uzaklıkta durduğu bir laiklik anlayışı temeline oturtulması, dersin öğretim programlarının, öğrenciyi din değiştirmeye ya da belirli bir dini benimsemeye

zorlayacak şekilde olmaması, yaşanan toplumda yaygın olan dini inanç ve başka dinler hakkında bilgilendirmeyi esas alma, iddiasındadır (Eğitim İzleme Raporu, 2007: 65).

2005 ve 2006 yıllarında yapılan program değişikliği bu şekilde gerçekleştirilmişken, 2010 yılında yapılan değişiklikte AİHM'nin kararı etkindir. Bu durum şöyle izah edilmiştir: “*Türkiye İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Sözleşmesinin 34'üncü maddesi hükmünce Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin zorunlu olarak okutulması şeklinde AİHM nezdinde açmış oldukları davaya karşı, AİHM'in Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin içeriğinin farklı inançların öğrenilmesi açısından yetersiz kaldığı ve değiştirilmesi gerektiği yönündeki kararı doğrultusunda bu derslerin programlarında 30.12.2010 tarih ve 328 sayılı ve 30.12.2010 tarih ve 2-329 sayılı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın kararlarıyla gerekli değişiklikler yapılmıştır*” (TBMM, 7/4173 Esas Numaralı Yazılı Soru Önergesine Cevap, 2012). Denilebilir ki, 2004 yılında zorunlu DKAB derslerine ilişkin olarak AİHM'ye başvuruda bulunulması, imzalanan anlaşmalar⁴⁷ ve AB uyum paketleri din eğitimi programlarında değişikliğe gidilmesine yol açmış ve giderek daha çoğulcu bir yaklaşım sergilenmesine neden olmuştur. Bu gelişmelerin laikliğin de dönüşümünde etkisi olduğu söylenebilir.

Türkiye'de son on yılda din eğitimi alanında oldukça önemli gelişmeler yaşanmış, din eğitimi yeni ihtiyaçlar doğrultusunda yeni boyutlar kazanmıştır diyebiliriz. Daha önce laiklik, din-devlet bağlamında yapılan din eğitimine ilişkin tartışmalar, bu dönemde artık insan hakları, demokrasi, çoğulculuk ekseninde tartışılmaya başlanmıştır. Bu dönemde din eğitimi için artık laikliğin tek etken olmadığı ve demokrasi, insan hakları gibi unsurların da birer etken haline geldiğini söyleyebiliriz. Anayasa Mahkemesinin “*Anayasa, dini hizmetleri toplumsal bir ihtiyaç olarak görmekte ve devlete bu ihtiyaçların karşılanması yönünde yükümlülükler yüklemektedir. Anayasa'nun 24. maddesinde din eğitimi ve öğretiminin devletin gözetim ve denetimi altında yapılmasına dair düzenleme de bunu göstermektedir. Anayasa'da ifadesini bulan laiklik ilkesi, bir yandan dinin devletin esaslarını belirlemesini engellemekte, diğer yandan da din eğitim ve öğretimi dâhil dini hizmetlerin devlet eliyle verilmesine*

---

⁴⁷ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler Şartı, İnsan Hakları Evrensel Beyanname, Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve Diğer Birleşmiş Milletler Sözleşmeleri gibi belgelerde din eğitimi ile ilgili olarak sunulan yaklaşımlar, Türkiye'de din eğitiminin hukukî zeminini ve nasıl yapılması gerektiğine ilişkin tartışmaları belirleyici niteliktedir (Turan, 2013: 246-247).

imkân tanımaktadır. Bu nedenle, dava konusu kural, Anayasa'nın 2. ve 24. maddeleriyle uyum içindedir.” (Resmi Gazete, 18.04.2013, sayı: 28622) kararı dönemin din eğitime yaklaşımının ilkesel boyutunu oluşturmuştur.

Bu bağlamda din eğitimi için yaygın ve örgün eğitimde çeşitlendirmeler yapılmış ve 4+4+4 olarak bilinen ve içeriğinde Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberimizin Hayatı gibi seçmeli derslerin de bulunduğu, 6287 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda 30.03.2013 tarihinde laikliğin özgürlüğü gerekli kıldığı ve devletin, halkın din hizmetleri ihtiyaçlarını karşılama yükümlülüğünün bulunduğu vurgulanarak, düzenlemeler yapılmıştır.

Eğitim alanında yapılan bu değişiklik; 13-17 Kasım 2006 tarihlerinde düzenlenen XVII. Millî Eğitim Şûrasında görüşülmeye başlanmıştır. Bu şûrada *“Zorunlu eğitim öğrencilerin yaş grupları ve bireysel farklılıkları göz önünde bulundurularak; 1 yıl okul öncesi eğitim, 4 yıl temel eğitim, 4 yıl yönlendirme ve ortaöğretime hazırlık eğitimi ve 4 yıl ortaöğretim olmak üzere öğrencilere farklı ortamlarda eğitim almaya fırsat verecek şekilde 13 yıl olarak düzenlenmelidir.”* (XVII. Millî Eğitim Şûrası, 2010:7) şeklinde önerilerde bulunulmuş, 4+4+4 sisteminde de önemli bir yer tutan, değerler eğitimi de vurgulanmış ve tartışılmıştır. Bu dönemde; zorunlu olan din dersinin yanında isteğe bağlı bir din dersi, siyer, Kur'an-ı Kerim, Din Kültürü ve Ahlak bilgisi derslerinin ilkokul 1. sınıftan itibaren verilmeye başlanması gibi talepler ise 15. Millî Eğitim Şûrasında önerilen ve tartışılan konular arasında yer almıştır (Öcal, 2011: 321).

XVII. Millî Eğitim Şûrasında tartışılan bu öneri; 1739 sayılı Kanunun 25 inci maddesinin mülga birinci fıkrası yeniden düzenlenerek şu haliyle yasalasmıştır: *“İlköğretim kurumları; dört yıl süreli ve zorunlu ilkokullar ile dört yıl süreli, zorunlu ve farklı programlar arasında tercihe imkân veren ortaokullar ile imam-hatip ortaokullarından oluşur. Ortaokullar ile imam-hatip ortaokullarında lise eğitimini destekleyecek şekilde öğrencilerin yetenek, gelişim ve tercihlerine göre seçimlik dersler oluşturulur. Ortaokul ve liselerde, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberimizin hayatı, isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulur. Bu okullarda okutulacak diğer seçmeli dersler ile imam-hatip ortaokulları ve diğer ortaokullar için oluşturulacak program*

seçenekleri Bakanlıkça belirlenir.” (Resmi Gazete, 11.04.2012, sayı: 28261, kanun no: 6287).

Bu yasa Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Fakülte Kurulu görüşünde özetle; “... ilköğretime başlama yaşı bir yıl öne (beş yaş = 60 ay) alınmakta ve okul öncesi eğitime vurgu yapılmamaktadır. (...) Yurtiçi ve yurtdışında yapılan bilimsel çalışmaların sonuçları, okul öncesi eğitim almış çocukların, bu eğitimi almamış akranlarına kıyasla hem ilköğretime daha iyi uyum sağladıklarını hem de üst öğrenim basamaklarında daha başarılı olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla, genel olarak Dünyadaki birçok ülkede en az 72 aylık çocukların ilköğretime başlatılmaları ve ilköğretim öncesinde okul öncesi eğitim uygulamaları bir tesadüf değildir. Kaldı ki; 1983-1985 eğitim-öğretim yıllarında beş yaş çocuklarının ilköğretime alınmalarının denendiği ve bu uygulamanın başarısızlıkla sonuçlandığı da bilinmektedir. (...) Ayrıca, bu uygulama, birinci sınıfta 60 ve 72 aylık çocukların aynı sınıfta eğitilmelerini de gerektirecektir. Oysa 60 ve 72 aylık çocuklar zihinsel, bedensel, sosyal-duygusal ve kişilik özellikleri bakımından birbirinden oldukça farklıdır ve çocuğun, bütün yönleriyle hızla gelişmekte olduğu çocukluk yıllarında, çocuklar arasındaki üç ay gibi bir süre bile çok önemli bir farklılık olarak görülmektedir. (...) temel eğitim, iyi bir yurttaş yetiştirme, bireylere yurttaşlık kültürü kazandırma sürecidir. Bu nedenle, temel eğitim kesintili olamaz, tüm bireyler için ortak olmalı ve örgün eğitim kurumlarında gerçekleştirilmelidir. Önerilen kesintili 4+4+4 eğitim sürecinde, ilköğretimin ikinci kademesinde okul türlerinin çeşitlenmesi birinci kademedeki sonra bir seçme ve yerleştirme sınavının da yapılacağı anlamına gelmektedir. Böylece çocuklarımız sınav kaygısını daha erken yaşlarda yaşayacaklar ve bu sınava hazırlanmak için dershanelerle daha erken tanışacaklardır (...) küçük yaştakilerin üst sınıflardaki öğrencilerin olumsuz davranışlarına maruz kalmalarını önlemek amacıyla, tüm bireyler için ortak, zorunlu ve kesintisiz eğitim sistemi içinde, ilköğretim 1.- 5. Sınıflar ile 6.-8. Sınıflar eğitimlerini farklı mekanlarda sürdürebilir. ...” (Anayasa Mahkemesi Kararı, Karar Sayısı: 2012/128, Resmi Gazete, 18.04.2013, 28622). Şeklinde eleştirilmiştir. Ayrıca yasa İmam Hatip Ortaokullarının açılmasını öngördüğü ve seçmeli derslerde sunmuş olduğu alternatifler dolayısıyla da eleştirilmiştir.

2003-2013 yılları arasında ele aldığımız din eğitimi uygulamalarına ilişkin genel bir değerlendirme yapacak olursak: 2003-2013 döneminde laiklik anlayışı, insan

hak ve hürriyetlerini temele almıştır. Laikliğin, din ve vicdan özgürlüğü yönünü ön plana çıkarmasından kaynaklı olarak laiklik, çoğulcu tutumla uyumlu bir noktaya gelmiştir. Bu bağlamda her öğrencinin eğitimden beklentisinin, sosyal ve kültürel taleplerinin karşılanması çabalarına girilmiştir. Denilebilir ki bu dönüşüm içerisinde genel eğitim uygulamalarımız ve din eğitimi uygulamaları da bu paralelde değişiklikler göstermiştir. Bu dönemi ve sonrasını insan hak ve özgürlükleri anlamında “normalleşme” süreci olarak değerlendirmek mümkündür. Zira artık din eğitimi uygulamalarının, halkın talepleriyle uyumlu bir hale getirme çabası gözlemlenmektedir. Ayrıca bu normalleşmede, din eğitiminin tartışılması gereken bir zemine taşınması da etkindir. Bu bağlamda laikliğin din eğitimi ve dinî hayat konusunda sınırlandırıcı değil, sosyal devlet anlayışı içinde beklentileri karşılama yönünde anlaşıldığını ve bu doğrultuda adımların atıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca din eğitimi ve laikliğin çatışma içinde olmadığı, devlet eliyle din eğitiminde seçmeli derslerin, laiklik gerekçesiyle, 2012 yılından itibaren verilmesinin yoğun bir kitle tarafından hoşnutlukla karşılandığı (Çizelge 8-10) ancak bu seçmeli derslerin verilebilmesi için belirli bir öğrenci sayısının yakalanması zorunluluğunun eleştiri konusu olduğu ve din eğitimine yönelik taleplerin çeşitlendiği, vardığımız sonuçlar arasındadır. Günümüz için geldiğimiz noktada diyebiliriz ki laiklik ve din eğitimi artık birbiri için herhangi bir sorun teşkil etmemekte din öğretiminin varlığı devlet eliyle verilmesi laikliğe zarar getirmemektedir kanaati oluşmuştur.

5. 2. 1. 2003-2013 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının İlköğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması

İlköğretim müfredatı 2004-2005 eğitim öğretim yılında 9 farklı şehir ve 120 farklı okulda pilot uygulaması yapıldıktan sonra ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır (İnal, 2008: 175). Müfredatın hazırlanmasında 38 sivil toplum kuruluşundan görüş alınmış, 8 üniversitenin birikiminden yararlanılmış ve AB uzmanları katkı sağlayarak, 53 akademisyen de çalışmalara katkıda bulunmuştur. Yeni müfredat programıyla davranışçı programdan zihinsel, yapılandırıcı bir yaklaşıma geçilmiş, sadece öğretim değil, eğitim de vurgulanmıştır. AB standartları dikkate alınmış ve çocuklarda eksik olan 8 ortak beceri belirlenmiştir bunlar; eleştirel düşünme, problem çözme, bilimsel araştırma, yaratıcı düşünce, girişimcilik, iletişim, bilgi teknolojilerini kullanma, Türkçeyi güzel kullanma becerisidir (Zengin, 2011a; *Hürriyet*, 11.08.2004).

Bu bağlamda Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün 21.06.2006 tarih ve 1830 sayılı teklif yazısı üzerine “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı” 2007–2008 Öğretim yılından itibaren uygulanmak üzere değiştirilmiştir (TTK Başkanlığı, 2006).

Eğitimsel açıdan çoğulcu yaklaşımla uyumlu olan yapılandırmacı yaklaşım kapsamında, Anayasa’da mevcudiyetini koruyan zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde ise, AİHM kararı dikkate alındığı için Aleviliğe de yer verileceği ifade edilmiştir. Zira program mezhepler üstü bir yaklaşımı benimseyerek İslam kaynaklı bütün dinsel oluşumları kuşatacak kök değerleri öne çıkarma ve bununla birlikte dinin anlaşılma biçimleri olarak tanımlanan mezhepleri ve dinî oluşumları yok saymama, kültürel zenginlik ve farklı düşünce ekolleri olarak gördüğü iddiasındadır. Hazırlanan programın dinbilimsel yaklaşımında ise mezhebe dayalı olmayan, İslam dini ve diğer dinler hakkında bilimsel ve araştırmaya dayalı bilginin ön planda tutulduğu ve bu bilginin de asıl kaynaklarda yer almasına özen gösterildiği, Kur’an ve sünnet merkezli, birleştirici üsluba sahip bir yaklaşım benimsenmiştir (Zengin, 2011a: 202). Bu programda dinleri kendi kaynaklarından anlamaya çalışan bir üslup kullanılmaya başlanmıştır. Bütün Müslümanları birleştiren ortak paydalar olmasına özen gösterilmiştir.

2000 yılında hazırlanan program 1982’de hazırlanana kıyasla daha eleştirel, daha çoğulcu olmasına rağmen programa eleştiriler, 1982 programına gelen eleştirilerden daha fazla olmuştur ve programın ürünleri henüz toplanmadan değişikliğe gidilmiştir. 2006 yılında program geliştirme çalışmalarından sonra mahkeme başvuruları artmıştır. (TDV, 2009: 39; ERG Din ve Eğitim Raporu, 2011: 8). 2000 yılından 2013’e kadar mahkemeye başvuranların sayısı 13 olmuştur (*Cumhuriyet*, 11.05.2014).

6287 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu değişikliğinin 9. Maddesi: *“İlköğretim kurumları; dört yıl süreli ve zorunlu ilkokullar ile dört yıl süreli, zorunlu ve farklı programlar arasında tercihe imkân veren ortaokullar ile imam-hatip ortaokullarından oluşur. Ortaokullar ile imam-hatip ortaokullarında lise eğitimini destekleyecek şekilde öğrencilerin yetenek, gelişim ve tercihlerine göre seçimlik dersler oluşturulur. Ortaokul ve liselerde, Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamberimizin hayatı,*

isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulur. Bu okullarda okutulacak diğer seçmeli dersler ile imam-hatip ortaokulları ve diğer ortaokullar için oluşturulacak program seçenekleri Bakanlıkça belirlenir.” (Resmi Gazete, 11.04.2012, sayı: 28261). Bu karar doğrultusunda 2012-2013 eğitim öğretim yılında uygulamaya konulan, *İlköğretim Haftalık Ders Çizelgesi* düzenlenmiş ve seçmeli dersler; Din, Ahlak ve Değerler, Dil ve Anlatım, Yabancı Dil, Fen Bilimleri ve Matematik, Sanat ve Spor, Sosyal Bilimler olmak üzere 6 başlıkta toplanmıştır. Din, Ahlak ve Değerler başlığı altında; Kur’an-ı Kerim, Hz. Muhammed’in Hayatı, Temel Dinî Bilgiler yer almıştır. Bir öğrenci birden fazla ders seçebilmektedir (MEB, İlköğretim Kurumları (İlkokul ve Ortaokul) Haftalık Ders Çizelgesi, 2012).

Çizelge 8: 2012-2013 Eğitim Öğretim Döneminde İlköğretimde Seçmeli Ders Katılımı (Bahçekapılı vd., 2013: 51)

Eğitim-Öğretim Yılı	5. Sınıfa Kayıt Yaptıran Öğrenci Sayısı	Kur’an-ı Kerim	Hz. Muhammed’in Hayatı	Temel Dinî Bilgiler
2012-2013	1.193.993	647.349	426.836	212.134

Çizelge 8’de 2012-2013 eğitim yılında 5. sınıfa kayıt yaptıran öğrencilerin büyük çoğunluğunun Kur’an-ı Kerim, Hz. Muhammed’in Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerini tercih ettikleri, döneme ait nicel verilerden açıkça görülmektedir.

Bu dönemde Anayasa Mahkemesinin pasif laiklik tanımlamasıyla din eğitiminde vizyon; “*Dinî bilgiyi deneyimlerine göre yorumlayıp sosyal ve kültürel bağlam içinde oluşturan, kullanan ve düzenleyen, sosyal katılım becerileri gelişmiş, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının yetişmesine katkıda bulunmaktadır.*” (MEB, 2010) “*Din eğitimi bir hak olarak düzenleyen demokratik bir yapının din eğitim ve öğretiminde gerekli uzmanlaşmayı sağlayarak halkın dini öğretim ve eğitimi ihtiyacını ve talebini karşılaması gerekir.*” (MEB, Stratejik Plan, 2010: 7) şeklinde belirlenmiş, İmam Hatip Orta Okullarının açılışı, zorunlu DKAB derslerinin yanında Kur’an-ı Kerim, Hz. Muhammed’in Hayatı, Temel Dinî Bilgiler derslerinin seçmeli olarak yer alması laiklik ilkesi gereği yapılmıştır.

Seçmeli din dersleri bu anlamda ilk olarak 2004 yılında konuşulmaya başlanmıştır. O dönemde TBMM Millî Eğitim Komisyonu Başkanı Tayyar Altıkulaç

Anayasa’da zorunlu DKAB dersleri devam ederken Müslüman, Hıristiyan ve Musevi öğrencilerin kendi dinleriyle ilgili eğitim alabilecekleri şöyle bir model sunmuştur; “Seçmeli din dersi Anayasa’nın gereğidir. Değişiklik yapılmadan Talim Terbiye Kurulu’nun kararıyla önümüzdeki dönem uygulamaya başlayabilir[...] laik ülkede diğer dinler konusunda da talep gelirse değerlendirilmeli. Musevilerle, Patrikhane’yle konuşulur; Papaz, Haham gelir ders verir[...]” (Milliyet, 02.06.2004: 19). Bu modelin o dönemde uygulama imkânı olmamıştır ancak 2012 yılında yapılan yeni düzenlemeyle bu kısmen gerçekleştirilmiştir.

Çizelge 9: Seçmeli Derslerde Alternatifler (MEB, 2012)

DERSLER			SINIFLAR							
			1	2	3	4	5	6	7	8
SEÇMELİ DERSLER	Din, Ahlak ve Değerler	Kur’an-ı Kerim (4)					2	2	2	2
		Hz. Muhammed’in Hayatı (4)					2	2	2	2
		Temel Dini Bilgiler (2)					2	2	2	2
	Dil ve Anlatım	Okuma Becerileri (1)					2	2		
		Yazarlık ve Yazma Becerileri (4)					2	2	2	2
		Yaşayan Diller ve Lehçeler (4)					2	2	2	2
	Yabancı Dil	İletişim ve Sunum Becerileri (1)							2	2
		Yabancı Dil (Bakanlar Kurulu Kararı ile Kabul Edilen Diller) (4)					2	2	2	2
		Bilim Uygulamaları (4)					2	2	2	2
	Fen Bilimleri ve Matematik	Matematik Uygulamaları (4)					2	2	2	2
		Çevre ve Bilim (1)							2	2
		Bilişim Teknolojileri ve Yazılım (4)					2	2	2	2
	Sanat ve Spor	Görsel Sanatlar (Resim, Geleneksel Sanatlar, Plastik Sanatlar vb.) (4)					2(4)	2(4)	2(4)	2(4)
		Müzik (4)					2(4)	2(4)	2(4)	2(4)
		Spor ve Fizikî Etkinlikler (Alanlara Göre Modüller Oluşturulacaktır) (4)					2(4)	2(4)	2(4)	2(4)
		Drama (2)					2	2		
	Sosyal Bilimler	Zekâ Oyunları (4)					2	2	2	2
		Halk Kültürü (1)							2	2
		Medya Okuryazarlığı (1)							2	2
		Hukuk ve Adalet (1)							2	2
		Düşünme Eğitimi (2)						2	2	

Çizelge 9’da seçmeli derslerin hangi alternatifleri içerdiği net olarak görülmektedir.

6287 sayılı Kanun’u takiben Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (TTKB), 69 ve 98 sayılı kararları ile ilkökul, ortaokul ve imam-hatip ortaokullarının haftalık ders çizelgelerini yenilemiştir (ERG 4+4+4 Raporu, 2012: 3; Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı, 2013:108-110). Yukarıda verilen bu çizelge bu değişikliğin sadece seçmeli dersler bölümünü kapsamaktadır. Bu zaman dilimi içerisinde değişen

ilköğretim DKAB ders programı öğretmenler tarafından olumlu karşılanmıştır⁴⁸ (Zengin, 2011a).

5. 2. 2. 2003-2013 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Ortaöğretimde Din eğitimi Uygulamalarına Yansıması

1992 tarihli program Talim ve Terbiye Kurulunun 21.3.2005 tarih ve 16 sayılı kararıyla uygulamadan kaldırılmış yerine yeni Ortaöğretim 9,10,11 ve 12. sınıflar Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programının 2005–2006 eğitim-öğretim yılından itibaren haftada 1 saat uygulanması bildirilmiştir (MEB Tebliğler Dergisi, 2005, sayı: 2571: 242). Ortaöğretimde 2005-2006 eğitim öğretim yılından itibaren hazırlık sınıfları kaldırılmış bütün liselerde ortaöğretim süresi dört yıla çıkarılmıştır (Korukçu, 2012: 194). Lise 1. sınıfta meslek liseleri ile genel liselerin ders programları ortak hale getirilmiştir ve lise 1. sınıfı bitiren öğrenciye genel liseye geçiş hakkı tanınmıştır.

Bu zaman diliminde kalite ve eşitliği artırma ihtiyacı, ekonomiye ve demokrasiye duyarlı bir eğitim ihtiyacı, temel eğitimin sekiz yıla çıkarılmasıyla, ilköğretimde ve ortaöğretimde uygulanan programların bir bütün olarak sekiz yıla uyumlu hale getirilmesi, paralelliğinin sağlanması ihtiyacı, yatay ekseninde dersler arası ve dikey ekseninde her bir dersin kendi içinde kavramsal bütünlük sağlaması zorunluluğu, ortaöğretim projesi kapsamında ortaöğretim programlarının yeniden yapılandırılarak, AB ile uyumlu hale getirilmesi ihtiyacı, gerekçeleriyle ortaöğretim programları; öğretmenin değil öğrenmenin ön planda olduğu yani sonuç değil sürecin vurgulandığı, yapılandırmacı yaklaşım esas alınarak yeniden hazırlanmış ve 2005-2006 öğretim yılından itibaren kademeli bir şekilde uygulamaya konulmuştur (MEB, 2010).

Bu zaman diliminde öğretim süresi 4 yıla çıkarılan ortaöğretim kurumları ile ilgili olarak Milli Eğitim Bakanlığı, öğretim programlarını yeniden geliştirme çalışmaları başlatmış ilk ve ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Dersi öğretim programları ile İmam Hatip Liseleri Meslek Dersleri öğretim programları öğrenci merkezli, aktif öğrenme temelli bir yaklaşımla yeniden hazırlamıştır (MEB, 2010: 15).

---

⁴⁸ Bkz: ZENGİN, Mahmut (2011), *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırmacı Yaklaşım*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, “Yeni İlköğretim DKAB Öğretim Programının Öğretmen Görüşleri Açısından Etkililiği: Nitel Bir Araştırma” başlığı.

Bu değişiklikler 2005-2006 program değişikliklerine ek olarak kısmi şekilde yapılmıştır ve 2011-2012 eğitim öğretim yılında uygulamaya konulmuştur. Ortaöğretim kurumlarında seçmeli dersler “[...]isteyen anne ve babaların çocuklarının ahlaki ve manevi değerlerini geliştirmelerine yardımcı olmak amacıyla seçmeli din eğitimi verilebilmesi için düzenlemeler yapılmalıdır.” Şeklinde bir öneriyle dile getirilmiştir (XVIII. Millî Eğitim Şûrası, 2010). Bu anlamda XVIII. Millî Eğitim Şûrasında yapılan öneriler bu dönemde eğitim alanında yapılan değişikliklerde etken olmuştur.

Çizelge 10: 2012-2013 Eğitim Öğretim Döneminde Ortaöğretimde Seçmeli Ders Katılımı (Bahçekapılı vd., 2013: 51)

Eğitim- Öğretim Yılı	9. Sınıfa Kayıt Yaptıran Öğrenci Sayısı	Kur’an-ı Kerim	Hz. Muhammed’in Hayatı	Temel Dinî Bilgiler
2012-2013	1.318.260	385.101	573.362	431.610

Çizelge 10’da ortaöğretim öğrencileri için sunulan seçmeli derslerde Kur’an-ı Kerim, Hz. Muhammed’in Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerine 2012-2013 eğitim yılında katılım rakamları verilmiştir.

Dönemin çokkültürlülük anlayışı çerçevesinde Alevilerin taleplerine de cevap vermeye çalışılmıştır. Alevi Çalıştaylarının önerileri doğrultusunda, Alevilik 2011-2012 eğitim öğretim döneminde Ortaöğretim DKAB ders kitaplarında tasavvufî yorumlar başlığı altında yerini almıştır.⁴⁹ Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programlarında Alevi-Bektaşî geleneğindeki temel kavramlar açıklanmış, Alevi geleneğinde öne çıkan kişiler ve olaylar hakkında bilgi verilmiştir. (Talim ve Terbiye Kurulu, 30.12.2010 tarih ve 328 ve 329 sayılı Kararları). Ayrıca programın hazırlanmasında Alevi dernek ve temsilcilerinin görüş ve taleplerinden istifade edildiği kararlarda sıkça vurgulanmaktadır.

Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün 19.08.2005 tarih ve 2133 teklif yazıları üzerine Talim Terbiye Kurulu tarafından görüşülmüş ve Talim ve Terbiye Kurulu

⁴⁹ Bkz: Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı (2012), Ankara: Özgün Matbaacılık, 4. Ünite: İslam Düşüncesinde Tasavvufî Yorumlar, s. 63-99.

07.09.2005 ve 321 sayılı ile Yabancı Uyruklu Öğrenciler için İmam Hatip Lisesi açmıştır⁵⁰ (MEB, Stratejik Kalkınma Planı, 2010: 13; Bahçekapılı vd., 2013: 140). 1985-1986 Eğitim-öğretim döneminde faaliyete geçirilen Kayseri Mustafa Germirli Anadolu İmam Hatip Lisesi 2006-2007 öğretim döneminde Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün kararı ve Türkiye Diyanet Vakfı'nın da katkılarıyla, yabancı uyruklu öğrencilerin de eğitim aldıkları bir kuruma dönüştürülmüştür. 2011-2012 öğretim yılından itibaren İstanbul'a Fatih Sultan Mehmet Anadolu İmam Hatip Lisesi, 2012-2013 eğitim yılında ise Konya'da Uluslararası Mevlana Anadolu İmam Hatip Lisesi adıyla bugün burada Türk öğrencilerinin yanı sıra farklı ülkelerden öğrencilere eğitim verilmektedir (<http://mustafagermirliihl.meb.k12.tr/>, http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/34/10/970223/, http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/42/01/748533/?CHK=f45661d1290f1dd5346db033bf471241).

Çizelge 11: İmam Hatip Liselerinde Gelişme Tablosu (2003-2011) (MEB, 2010: 12)

Yıllar	Okul	Yeni Kayıt	Öğrenci	Öğretmen	Mezun
2002-2003	450	30772	64534	7044	9380
2003-2004	452	37373	84898	7626	11731
2004-2005	452	32544	96851	8394	14254
2005-2006	456	35480	108068	7019	15255
2006-2007	456	41964	120668	7728	20972
2007-2008	456	48331	129274	9135	18706
2008-2009	458	51316	143637	9573	17605
2009-2010	473	79616	198581	10617	23383
2010-2011	493	68412	235639	11026	-----

Çizelge 11'de 2002-2003 eğitim yılı ile 2010-2011 eğitim yılları arasındaki İmam Hatip Liselerinin gelişimi nicel verilerle ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu çizelgede 2003-2013 yılları arasında İmam Hatip Liselerinde yaşanan olumlu gelişme net bir şekilde görülmektedir.

⁵⁰ Bkz: "Yurtdışından İmam Hatip'e Büyük İlgi", *Sabah*, 30.05.2011.

60. Hükümet Programında, eğitimin ekonomi ile olan ilişkisi ve bu bağlamda Meslek Liselerinin önemi vurgulanmış daha esnek bir programın hayata geçirileceği ifade edilmiştir (60. Hükümet Programı, 2007). Bu anlamda bu zaman dilimi içerisinde meslekî yeterliliği arttırıcı yönde adımlar atılmış ve 2005 yılı sonrası İmam Hatip Liseleri için olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Bu minvalde atılan adımlardan biri: *“İlköğretim kurumları; dört yıl süreli ve zorunlu ilkokullar ile dört yıl süreli, zorunlu ve farklı programlar arasında tercihe imkân veren ortaokullar ile imam-hatip ortaokullarından oluşur. Ortaokullar ile imam-hatip ortaokullarında lise eğitimini destekleyecek şekilde öğrencilerin yetenek, gelişim ve tercihlerine göre seçimlik dersler oluşturulur. Ortaokul ve liselerde, Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamberimizin hayatı, isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulur. Bu okullarda okutulacak diğer seçmeli dersler ile imam-hatip ortaokulları ve diğer ortaokullar için oluşturulacak program seçenekleri Bakanlıkça belirlenir.”* (Resmi Gazete, 11.04.2012, 28261) şeklindedir. Bu düzenleme ile 1997’de sekiz yıllık kesintisiz zorunlu eğitim yasasıyla kapatılan İmam Hatip Liselerinin orta kısmı tekrar açılmış ve 6287 sayılı Kanun ile her kademe dörder yıllık olmak üzere yeniden üç kademe olarak kurulmuştur.

İmam Hatip Liselerinin orta kısımlarının açılması 01-05 Kasım 2010 tarihleri arasında düzenlenen XVIII. Millî Eğitim Şûrasında görüşülmüş ve “İlköğretim ve Ortaöğretimin Güçlendirilmesi, Ortaöğretime Erişimin Sağlanması” başlığı altında *“Zorunlu eğitim öğrencilerin yaş grupları ve bireysel farklılıkları göz önünde bulundurularak; 1 yıl okul öncesi eğitim, 4 yıl temel eğitim, 4 yıl yönlendirme ve ortaöğretime hazırlık eğitimi ve 4 yıl ortaöğretim olmak üzere öğrencilere farklı ortamlarda eğitim almaya fırsat verecek şekilde 13 yıl olarak düzenlenmelidir.”* önerilerinde bulunulmuştur (XIII. Milli Eğitim Şûrası, 2010).

2010 yılında yayınlanan MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Staratejik Planında (2010-2014) ilerleyen dönemlerde din eğitiminin nitelikleri ve hedefleri: *“Gerek İslâm gerekse diğer dinler hakkında bilimsel ve araştırmaya dayalı bilgiler ön plânda tutulacak, bireylerin, dinî kültür ve ahlâkî değerler hakkında doğru bilgilenmeleri sağlanacak, çağdaş, laik ve temel demokratik değerlerle donanmış, insan haklarına saygılı, yaşadığı çevreye duyarlı, İslâm dinini ve bundan kaynaklanan ahlâk anlayışı ile örf ve âdetleri tanıyan; kendi dininden ve başka dinlerden olanlara karşı anlayışlı davranışlarda bulunan, diğer dinleri tanıyan; temel insan haklarına aykırı davranmayan; ırk, din, dil, renk, siyasî düşünce, felsefî inanç, mezhep ve benzeri*

ayrımcılık yapmayan bireylerin yetiştirilmesine yönelik çalışmalar sürdürülecek.” (MEB, 2010) Şeklinde belirlenmiştir.

“*Mesleki Din eğitimi sayesinde küreselleşen dünyada diğer dinî inançları tanıma imkânı doğar*” felsefesiyle; Türkiye’de mesleki din öğretiminin içerik, programlar, yöntem, öğretmen yetiştirme vb. noktalar dikkate alınarak planlanması; bireyleri, taklit eden değil sorgulayan, seçim yapabilen, yeni bilgilere açık; dini, kaynaklarından araştıran ve bilimsel verilerle yorumlayan, inançlara saygılı ve kültürüne yabancılaşmayan kişiler olarak yetiştirme, hedeflenmiştir (MEB, İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretim Programları 2010: 10). Bu bağlamda 2011 yılında yapılan düzenleme ile İmam Hatip Liselerinde Mesleki Arapça Dersi Öğretim Programı 9-12. sınıflar için haftada 4 saat toplam 144 saat öngörülerek hazırlanmıştır (MEB, İmam Hatip ve Anadolu İmam Hatip Lisesi Mesleki Arapça Dersi (9-12. Sınıflar) Öğretim Programı, 2011).

İmam Hatip ortaokulları ve diğer ortaokullar arasındaki seçmeli derslere ilişkin olarak ders çizelgeleri farklılık göstermektedir. Ortaokullarda zorunlu ders sayısı 5. ve 6. sınıfta 28, 7. ve 8. sınıfta 29 iken, imam-hatip ortaokullarında zorunlu ders sayısı 36’dır. Böylelikle, ortaokullara kıyasla haftada dört saat daha az seçmeli ders sunulan imam-hatip ortaokullarında, haftalık ders saati toplam 40 saattir. Ortaokul 5. sınıftaki öğrenciler haftada toplam 36 saat ders alırken, bu sayı imam-hatip ortaokuluna giden 5. sınıf öğrencileri için 40 saattir (ERG 4+4+4’e Geçiş, 2012: 5). Ayrıca İmam Hatip ortaokullarında okuyan 5. sınıf öğrencileri diğer okullarda seçmeli olarak görülen; *Kur’an-ı Kerim, H.z. Muhammed’in Hayatı, Temel Dinî Bilgiler* derslerini zorunlu olarak görmektedirler.

Çizelge 12: 2007-2011 Yılları Arası İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Üniversiteye Yerleşme Oranları (Bahçekapılı vd.: 2012: 135)

Yıl	Başvuran	Lisans	Ön Lisans	Açık Öğretim
2007	46999	1475	1670	23296
2008	56805	3610	3010	23529
2009	53784	7197	2509	25805
2010	63664	11226	5213	22677
2011	79282	11886	4071	13283

Çizelge 12’de İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin 2007-2011 yılları arasında üniversiteye yerleşme durumları verilmiştir. Burada lisansa yerleşenlerin her yıl düzenli olarak arttığı net olarak görülmektedir. Bu süre zarfında Meslek Liselerinde uygulanan katsayı farkı henüz giderilmemiştir. Ancak bu artışta döneme hâkim olan pasif laiklik anlayışının etken olduğu söylenebilir.

5. 2. 3. 2003-2013 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yüksek Din Öğretimine Yansımaları

Bu zaman diliminde, ilköğretim ve ortaöğretim programlarında yapılan değişikliklere paralel olarak Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenliği öğretim programları da değiştirilmiştir. MEB, öğretmen yeterliliklerine ilişkin olarak üniversitelerle işbirliği halinde öğretmen kalitesini yükseltmeye yönelik çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarda DKAB öğretmenlerinin özel alan yeterliklerinde ise şu ana başlıkları temel olarak göstermişlerdir: Öğretimi planlama, düzenleme ve değerlendirme, din olgusu, inanç, ibadet, ahlak ve değerler, mesleki gelişimi sağlama (MEB, 2008).

2003-2013 yılları arasında İlahiyat Fakültelerine ilişkin değişiklikler yapılmıştır. İlköğretim DKAB bölümleri 2006-2007 öğretim yılından itibaren İlahiyat Fakültelerinin bünyesinden alınıp bölümün başındaki “ilköğretim” kısmı da çıkarılıp, Eğitim Fakültelerine aktarılmıştır (Öcal, 2008: 49). Ayrıca 2009-2010 eğitim yılından itibaren İlahiyat Fakültelerinin bünyesinde bulunan bölümlere hazırlık sınıfı eklenerek tekrar 1+4=5 yıllık lisans programları haline getirilmiştir (Öcal, 2011: 439). Bu dönemde mevzu bahis bölümlerin Eğitim Fakültelerine bağlanmasından sonra hem alan derslerini verecek öğretim üyesi, hem de bölüm öğrencilerine kendilerini amaca uygun olarak yetiştirmelerine imkân verecek ortam sağlama noktasında birtakım sorunlarla karşılaştığı görülmüştür (İlköğretim DKAB II. Eğitimi Bölümleri İstişare Toplantısı Sonuç Bildirgesi akt.: Tunç, 2012: 192-194). 2006 yılında Eğitim Fakülteleri bünyesine verilen İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü, YÖK’ün 10

Mayıs 2012 tarihli kararıyla İlahiyat Fakültelerinin bünyesine taşınmıştır⁵¹ (*Sabah*, 25.05.2012).

2005-2006 Öğretim döneminde Ön Lisans İlahiyat Programı mezunları için İLİTAM Programı 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu; Meslek Yüksekokulları ve Açıköğretim Ön Lisans Programı Mezunlarının Lisans Öğrenimine Devamları Hakkındaki Yönetmelik; Üniversitelerarası İletişim ve Bilgi Teknolojilerine Dayalı Uzaktan Yükseköğretim Yönetmeliği; Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Merkezi (ANKUZEM) Yönetmeliği'nin ilgili hükümleri ile, programın açılmasına ilişkin 11.03.2005 tarihli Yükseköğretim Genel Kurulu kararına dayalı olarak açılmıştır. Günümüzde 10 üniversite bünyesinde eğitim ve öğretime devam etmektedir (Kaymakcan vd., 2013: 73-74).

Bu program içerik olarak ilahiyat lisans programlarının üçüncü ve dördüncü sınıflardaki dersleri içermektedir ve amaç ilahiyat ön lisans derecesine sahip kişilerin lisans diploması sahibi olmalarına imkân sağlamaktır. Program kapsamında olan tüm dersler teknoloji temelli uzaktan eğitim yöntemleri ile verilmektedir. Bu programın verimliliği ve başarı durumu, programda öğrenim gören öğrenciler ve öğretim görevlileri tarafından eleştirilmiştir⁵² (Aşıkoğlu, 2012: 227; Kaymakcan vd.,2013: 100). Programda en temel eleştiri konusu: Programın öğrencilerin bilgisayar ve internet teknolojisini kullanabilmelerini gerektirmesi olmuştur. Bu durum gerekli yeterlilikte olmayan öğrenciler ve öğretim elemanları açısından verim kaybına neden olmaktadır. Ayrıca programın eleştirildiği bir diğer nokta ise maliyeti düşürme amacı ile sınıf kontenjanlarının yüksek tutulmasıdır (Kaymakcan vd., 2013: 76). Ülkemizde kısa bir geçmişe sahip olan din eğitimi bilim dalı günümüzün imkânları dâhilinde, İLİTAM ile din eğitiminin kapsamını ve verimliliğini artırma girişiminde bulunmuştur. Bu anlamda alternatif bir din eğitimi olması yönünden talep görmektedir.

---

⁵¹ 17 Nisan 2014 tarihinde YÖK'ün kararıyla 2014-2015 eğitim yılında DKAB bölümlerine öğrenci kontenjanı ayrılmayarak bu bölümler kapatılacaktır. Konuyla ilgili görüşler için bkz: *Milliyet*, 24.04.2014. Erişim Adresi: <http://blog.milliyet.com.tr/tek-programla-ancak-pratisyen-ilahiyatci-yetisir/Blog/?BlogNo=458221>

⁵² Konuyla ilgili olarak yapılan detaylı araştırma için bkz: Kaymakcan, Recep, Hasan Meydan, Adnan Telli, Kübra Cevherli (2013), "Paydaşlarına Göre İlahiyat Lisans Tamamlama (İLİTAM) Programının Değerlendirilmesi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 11, No.26, 71-110.

Yükseköğretim düzeyinde din eğitiminin talebe yönelik olarak çeşitlenmesinden ve uzun süre bu alanda yeterli istihdam yapılmaması gibi nedenlerden dolayı bu dönemde öğrenci alımlarında ve atamalarda, kontenjan artışı söz konusu olmuştur. Bu zaman diliminde din hizmetleri alanında çeşitlenme ve bu alanda yapılan atamalar tartışmalara neden olmuştur. Bu dönemde din eğitimine ilişkin tartışmalar “din eğitimi olsun mu olmasın mı” noktasında değil “nasıl bir din eğitimi olmalı” sorusu çerçevesinde gelişmiştir. Bu bağlamda DKAB ders öğretmenlerinin yeterlilikleri daha fazla gündeme gelmiş ve bununla ilgili olarak akademik düzeyde çalışmalar yapılmıştır⁵³.

5.2.3.1. Yükseköğretime Geçişte Katsayı Problemi

Yoğun olarak İmam Hatip Liseleri olmak üzere bütün Meslek Liselerini olumsuz etkileyen ve 1996-2002 yılları arasında faaliyete geçirilen bir diğer uygulama da katsayı farkıdır. 1996-2002 döneminin laiklik eksenli tartışmalarında katsayı uygulamasının, rejimi korumaya yönelik stratejik bir adım olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Bu uygulamanın öncelikle İmam Hatip Liselerine yönelik toplumsal ilginin azalmasına sebep olduğu söylenebilir. 1998 yılında YÖK ile Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM) tarafından üniversite sınavı puanları hesaplaması ile ilgili olarak alınan karar, meslek lisesi mezunlarının ortaöğrenim başarı puanlarının hesaplaması sırasında mezun puanların 0,5 yerine 0,2 katsayısı ile çarpılması yönünde olmuştur (Öcal, 2011: 334-338; Korukçu, 2012: 193). 2003-2004 eğitim öğretim döneminde ise bu fark daha da etkili hale getirilerek; Genel Lise mezunlarının Ortaöğretim Başarı Puanları (OBP) 0,8 ile meslekî ve teknik lise mezunlarının puanları hesaplanırken 0,3 ile çarpılmış, bu son uygulama ile İmam Hatip Liseleri sahip oldukları önemi ve yükseköğretime öğrenci yetiştirme statüsünü bütünüyle yitirmiştir (Korukçu, 2012: 193). Bu durum, engellenme kaygısıyla İmam Hatip Liselerine, istihdam kaygısı ile de DKAB ve İlahiyat Lisans Programlarına olan talebi azaltmıştır. Mevzu bahis katsayı farkının belirlenmesi için herhangi bir bilimsel çalışma ya da ön araştırmanın yapılmadan uygulandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda atılan bu adımın bilimsel yöntemlere dayanmadan ideolojik olarak yapılmış

---

⁵³ ZENGİN M. (2013c), “Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Eğitim Öğretim Yeterlik Algıları”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XV, Sayı: 27 (2013/1). Bu dönemde DKAB öğretmenlerinin yeterliliğine ilişkin yapılan diğer bir çalışma; KOÇ, Ahmet (2010), “Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenlerinin Yeterlikleri”, Değerler Eğitimi Dergisi, Cilt 8, No. 19, 107-149, Haziran.

olduğu söylenebilir. İmam Hatip Liseleri etrafında yapılan bu tartışmaların, bir eğitim sistemi tartışması olmasının ötesinde bir laiklik tartışması olduğu da ifade edilebilir.

2004 yılında Meslek Lisesi mezunlarına uygulanan katsayı farkının giderilmesine ilişkin girişimlerde bulunulmuş ancak, 1996-2002 yıllarına hâkim olan dışlayıcı laiklik anlayışında bu gerçekleştirilememiştir. Zira katsayı farkının ortadan kaldırılması ile İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin puanlarına göre istedikleri yüksek öğretim kurumuna gidebilme durumu, laiklikten ödün verileceği kaygısıyla engellenmiştir.⁵⁴ Atılan bu adım, İmam Hatip Liseleri ve laiklik bağlamında ele alınmıştır. 430 Sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanununun 4. Maddesi gerekçe gösterilerek; “*Millî Eğitim Bakanlığınca, dini bilgiler konusunda yüksek uzmanlar yetiştirmek üzere üniversitede bir ilahiyat fakültesi kurulmasını ve ayrıca, imamlık ve hatiplik gibi dini hizmetlerin yerine getirilmesiyle görevli memurların yetişmesi için de ayrı okullar açılmasını öngörmektedir.*” (TBMM, 2012) İmam Hatip Liselerinin sadece din hizmetinde görevli eleman yetiştirecek kurumlar olduğu iddia edilmiş ve hazırlanan değişiklik tasarısının bahse konu bu kanunların lafzına ve ruhuna uygun olmadığı belirtilmiştir. Yine aynı belgede bu durumun gerçekleşmesi halinde “öğrenim birliği” ve “laik eğitim ilkelerini” zedeleneceği ifade edilmiştir. Bu durum laik rejime karşı bir tavır alış olarak yorumlanmıştır ve medya kuruluşlarında laiklikle ilişkisi vurgulanarak, duyulan rahatsızlık şöyle ifade edilmiştir: “*Laiklikten ödün yok*” (Cumhuriyet, 28.08.2003), “*Sayı 487 Olan İmam-Hatip Liselerinin ihtiyaç fazlası düz liselere dönüştürülmelidir.*” (Cumhuriyet, 09.10.2003). Bu yorumlarla birlikte, 1996-2002 döneminde İmam Hatip Liselerinin sayılarının sınırlandırılması tartışmaları yeniden gündeme gelmiştir.

Katsayı uygulamasının kaldırılmasına yönelik YÖK tasarısına ilişkin olarak İnönü Üniversitesi şu karara varmıştır: “*...Sorun sadece Üniversite Yasası sorunu olmayıp, doğrudan Laik Türkiye Cumhuriyetimizin bekası sorunudur. Bu nedenle İnönü Üniversitesi Senatosu olarak, Cumhuriyetimizin temel niteliklerini korumak ve kollamak sorumluluğunu taşıyan tüm kişi ve kuruluşları bu sorumluluğun gereğini yerine getirmeye davet etmeyi tarihi bir görev sayıyoruz*” (İnönü Üniversitesi Senatosu, Karar no: 2004/ 4-1, akt.: Şimşek, 2005: 490).

---

⁵⁴ [...]Madde üzerinde CHP grup Başkanvekili Kemal Anadol “*Bu karşı devrim yasası ile laik düzeni ortadan kaldırmak istiyorsunuz*” demiştir[...] (Sabah, 13.05.2004).

Çizelge 13: Okul Türlerine Göre Mezun Öğrenci Sayıları (YÖK, 2003: 27-39)

Okul türü	2002	2003
Ortaöğretim Toplamı	497.383	518.104
Genel Liseler	290.116	335.213
Mesleki ve Teknik Liseler	207.267	182.891
Erkek Teknik Öğretim	87.909	81.122
Kız Teknik Öğretim	26.594	30.790
Ticaret ve Turizm Öğretimi	66.515	60.790
Din eğitimi (İHL+AİHL)	25.437	9.380
Özel eğitim	217	280
Diğerleri	595	349

Çizelge 13'te dışlayıcı laiklik anlayışının bir sonucu olan Meslek Liselerine farklı katsayı uygulamasının, Meslek Liseleri ve bu kapsamda olan İmam Hatip Liselerini ne ölçüde etkilediği 2002-2003 yıllarındaki nicel verilerde net olarak görülmektedir.

Katsayı sorununun kaldırılmasına yönelik hazırlanan tasarımı, en nihayetinde dönemin Cumhurbaşkanı; laikliğe aykırı olması, İmam Hatip Liselerinin özendirici hale getiriliyor olması, eğitimde ikilik yaratacağı bu durumun da kaosa yol açacağı ve eğitimin laikleşmesini engelleyeceği, gerekçeleriyle veto etmiştir⁵⁵ (Milliyet, 29.05.2004). YÖK'ün 1996-2002 yılları içerisinde, laikliğin dışlayıcı anlayışını benimsediğini ve bu durumun da, yüksek din öğretiminde de kısıtlayıcı yansımalar

⁵⁵ Bu dönemde devletin laiklik anlayışını en iyi anlatan belge, 28.05.2004 tarihinde dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in YÖK yasa tasarısının veto edilmesinde verdiği cevaptır diyebiliriz mevzu bahis belge yaklaşık 10 sayfa kadardır biz burada laiklik ve din eğitimi ve öğretimi ile ilgili olan bölümünü tezimiz içinde dipnot olarak vermeyi uygun gördük; [...]e) İmam-Hatip Liselerini bitirenlerin kendi alanları dışındaki yükseköğretim programlarında okuyabilmelerine olanak sağlayan düzenlemenin Anayasa'daki laiklik ilkesi yönünden de incelenmesi gerekmektedir[...]Devletin eğitim ve öğretimdeki gözetim ve denetim görevi, laiklik ilkesine aykırı etkinlik ve öğretim yapılmasına izin verilmemesi görevini de kapsamaktadır. Eğitim ve öğretimde böylesine önemli yer tutan laiklik ilkesinin anayasal içeriğinin irdelenmesinde yarar bulunmaktadır[...] Böylece, temel hak ve özgürlüklerin laik Cumhuriyet'i zedeleyecek biçimde kötüye kullanılması önlenmiş, gerekirse laik Cumhuriyet'i korumak için temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması kabul edilmiştir. [...] İmam hatip liseleri ülkelerin din adamı gereksinimini karşılamak amacıyla kurulduklarına göre, bu liselerin hem okul hem öğrenci sayısı olarak ülke gereksiniminin gerektirdiği düzeyde tutulması öğretim birliği ve laiklik ilkelerine uygun düşecektir[...] Bunun dışına çıkılarak, imam hatip liselerinin genel lise statüsüne yükseltilmesi ya da bu liseleri bitirenlerin genel liseleri bitirenler gibi yükseköğretim hakkından yararlanmasının sağlanması, eğitimin laikleşmesini amaçlayan öğretim birliği ilkesiyle, laiklik ilkesiyle, demokratik, laik, eşitlikçi, adil, işlevsel ve bilimsel temellere dayalı eğitim anlayışıyla, kısaca Anayasa'nın Atatürk ilke ve devrimlerini temel alan ruhuyla bağdaşmamaktadır...

bulduğunu söyleyebiliriz. Bu durumu 2014 yılında YÖK'ün hazırlamış olduğu *Yol Haritası* başlıklı raporunda şöyle ifade etmiştir: “...son otuz yıldır Türkiye yükseköğretim alanını baskı altına alan temel sorun arz ve talep arasındaki uyumsuzluk olmuştur.” (YÖK, 2014).

21 Temmuz 2009 tarihinde YÖK üniversiteye giriş sınavlarında uygulanan farklı puanlama sistemini kaldırdığını duyurmuş ancak İstanbul Barosu tarafından kararın iptali için Danıştay'a başvurulmuş ve bu başvuru sonucunda alınan karar, uygulanan farkın devam etmesi yönünde olmuştur. YÖK bunun üzerine yeni bir düzenleme yaparak liselerde bu dönemde mevcut alan uygulamasını kaldırmış ve düz liselilerin Ağırlıklı Ortaöğretim Başarı Puanları (AOBP) 0,15 ile Meslek Lisesi çıkışlıların kendi alanlarında tercih yapmaları halinde 0,15, alanları dışında yaptıkları tercihler içinse 0,13 çarpım katsayısının uygulanacağı belirtilmiştir. Aradaki fark devam etmiş olsa da bir nebze azaltılmıştır. (Öcal, 2011: 346-348)

Millî Eğitim Bakanlığı 20.07.2010 tarihli ve 76 sayılı Talim ve Terbiye Kurulu Kararı ile hem ilköğretim hem de ortaöğretim kurumlarının ders çizelgeleri yeniden düzenlemiş “Fen Bilimleri, Sosyal Bilimler, Türkçe-Matematik ve Yabancı Dil” alanlarını kaldırarak, ders grupları, ortak dersler ve seçmeli dersler olarak belirlenmiştir (Bahçekapılı vd., 2013: 128-129). Farklı katsayı uygulaması, YÖK'ün 1 Aralık 2011 tarihinde, katsayıyı 0.12'de eşitlemesi ile ortadan tamamen kaldırılmıştır (Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı, 2013: 110). Bu duruma ilişkin olarak yapılan bir habere göre: “...2009-2011 yılları arasında katsayı kararının kaldırılmasıyla birlikte Anadolu İmam Hatip okulları bir kez daha yükselişe geçti. Öğrencilerinin yüzde 34'ü İlahiyat Fakültelerine, yüzde 35'i ise 4 yıllık fakültelere yerleşti. Açık öğretim ve meslek yüksekokullarına yerleşenlerin oranı da yüzde 30'lara geriledi” (CNN Türk, 10.08.2012).

Katsayı farkı sorununun ortadan kaldırılmasından sonra yapılan bir habere göre; Anadolu İmam Hatip liseleri katsayı kararı öncesinde öğrencilerinin yüzde 75'ini 4 yıllık fakültelere yerleştirmeyi başarmakta iken katsayı kararıyla bu oran yüzde 25'e düşmüştür (CNN Türk, 10.08.2012).

5. 2. 4. 2003-2013 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yaygın Din Eğitimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (Kur’an Kursları)

Din eğitiminin her zaman tartışmaların odak noktası olması sebebiyle din eğitimi ve bu bağlamda din eğitiminin diğer alanlarında olduğu gibi, Kur’an’ın öğretilmesi de bu döneme kadar bir türlü sağlam bir zemine oturtulamamıştır (Başkurt, 2013: 24). 1996-2002 yılları arasında Kur’an kurslarına gösterilen ilginin azaldığı gözlemlense de 2002 sonrasında bu kurslara olan katılımcı sayısı önemli ölçüde artmıştır (Çizelge 15).

2003 yılında Kur’an kurslarının şartlarını iyileştirme amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığı; akşam sınıfı açabilme, sınıf açabilme şartını 15 kişiden 10 kişiye indirme, yaz Kur’an kurslarının iki ayla sınırlandırılmasını kaldırma ve yatakhane açma izni verilmesini de içeren bir yönetmelik hazırlamış ancak dönemin cumhurbaşkanı tarafından, bu yönetmelik reddedilmiştir (Kuru, 2011: 194-195). 2004 yılında detaylı bir müfredat hazırlanana kadar Yaz Kur’an Kursları bütünüyle din görevlilerinin kendi girişim ve gayretleriyle yürütülmüştür. (Başkurt, 2013: 127)

Bu zaman dilimi içerisinde 2007 yılında açıklanan 60. Hükümet Programında Diyanet İşleri Başkanlığının ve bu anlamda din hizmetlerinin önemi ve misyonu şu şekilde vurgulanmıştır: *“Değerli milletvekilleri, hükümetimiz, ahlaki ve manevi değerlerimizin yaşatılması, millî dayanışma ve bütünleşmemizin sağlanması için din hizmetlerini önemli bir alan olarak görmektedir. İktidarımız döneminde, din hizmetlerinin etkin bir şekilde yürütülmesi için Diyanet İşleri Başkanlığına her türlü destek verilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı, her türlü siyasi görüş ve düşünce karşısında özerkliğini koruyarak dinin birleştirici ve bütünleştirici özelliğini, din kurumunun saygınlığını öne çıkarmış ve toplumun bütün kesimlerinin ortak kabul ve teveccühünü kazanmıştır.”* Bu bağlamda, Kur’an Kurslarında düzenlemeler yapılmış daha sistemli bir eğitim vermeye çalışılmıştır. 2004 yılında hazırlanan programın amacı Türk Millî Eğitiminin genel amaçları ve temel ilkelerine uygun olarak, örgün eğitimde hazırlandığı gibi öğrenci ve problem merkezliliği esas almıştır. *Uyulması Gereken İlkeler* başlığı altında da *Eğitim-öğretim süreci boyunca laiklik ilkesi göz önünde bulundurulacak, din, vicdan, düşünce ve ifade özgürlüğü ile çelişen etkinliklere*

yer verilmeyecektir. (DİB, 2004). Maddesi yer almaktadır. 2005-2006 ilköğretim ve ortaöğretim programlarında ön plana çıkan çoğulcu anlayış bu programda da, genel amaçlar içinde; *Kültürler arası etkileşimin hızlandığı günümüzde, barış kültürünün geliştirilmesi ve hoşgörü ortamının oluşturulmasında İslam dininin değerlerini yorumlayarak katkıda bulunabilmelerine yardımcı olmaktır.* Maddesi ile yer almaktadır. Ancak ilköğretim ve ortaöğretim programlarında dikkat çeken çoğulcu yaklaşımın bu programlarda yer aldığı şekliyle Yaz Kur'an Kursları programında da yer aldığını söylemek mümkün değildir. Bu programda sadece İslam'ın temel esasları bulunmakta diğer dinlerle ilgili olarak III. kurun kazanımlarında "Dört büyük Kutsal Kitabı ve sayfaları sayar" ifadesi yer almaktadır (DİB, 2005: 48).

2004 yılında, yaz Kur'an Kursları öğretim programlarında yapılan düzenleme 2005 yılında daha da genişletilmiş ve bu dönemden itibaren kur sistemine geçilmiştir. Hazırlanan programın öğrenme alanları; Kur'an, İtikat, İbadet, Ahlak ve Siyerdir ve 3 kurdan oluşmaktadır (DİB, 2005: 9-55).

Bu zaman dilimi içerisinde yine Yaz Kur'an Kursları için büyük bir eksiklik olan ilk "Yaz Kur'an Kursu Öğretim Programı" hazırlanmış ve Diyanet İşleri Yüksek Kurulunun 01.06.2006 tarih ve 90 sayılı kararıyla uygulamaya konulmuştur (Başkurt, 2013: 141). Programda dikkat çekici unsur, çok geniş, ayrıntılı ve öğrencilerin ihtiyaçlarına yönelik olmasıdır. Ancak programın uygulamasında, din görevlilerinin pedagojik formasyon yönünden yetersizlikleri sorunu ortaya çıkmaktadır (Başkurt, 2013: 127).

Çizelge 14: Hafızlık Belgesi Alan Öğrencilerin Sayısal Durumu (2003-2012)
(DİB, 2012)

Yılı	Mezun sayısı
2003	1417
2004	1554
2005	1708
2006	1826
2007	2074
2008	2364

2009	2985
2010	3511
2011	4215
2012	4766

Çizelge 14’te 2000 ve 2006 yılları arasında yıllık katılımın 2000 öğrencinin altında olduğu hafızlık kurslarının öğrenci katılım sayısında 2007 sonrası tekrar 2000 rakamının üzerine çıktığı ve istikrarlı bir şekilde arttığı net olarak görülmektedir. Bu artışta 2003-2013 yılları arasında mezun hafızların istihdamlarının kolay hale getirilmiş olmasının da etken olduğu söylenebilir.

Çizelge 15: Yaz ve Akşam Kur’an Kurslarına Devam Eden Öğrenci Sayısı (DİB)

Yıllar	Öğrenci Sayısı
2003	1.010.785
2004	1.121.771
2005	1.024.807
2006	1.323.444
2007	1.407.018
2008	1.567.025
2009	1.881.000

Çizelge 15’te, pasif laiklik anlayışının hâkim olduğu 2003 yılı sonrasında, Kur’an kurslarına devam eden öğrenci sayısının istikrarlı bir şekilde arttığı açıkça görülmektedir.

Bu zaman dilimi içerisinde Diyanet İşleri Başkanlığı, bünyesinde verdiği din eğitimini, alternatifler üreterek çeşitlendirmiştir. Bu amaçla 2011 yılında yeni bir program hazırlamış ve bu çeşitlendirmenin amacını ve Hizmet Çeşitliliği Projesini şöyle izah etmiştir: *“Başkanlığımız, Kur’an kurslarında yürütülen yaygın din eğitimi hizmetinden toplumun tüm kesimlerinin etkin ve verimli bir şekilde yararlanabilmesini hedeflemektedir. Bu doğrultuda hazırlanan “Kur’an kurslarında hizmet çeşitliliği”*

projesi ile mesai saatleri içinde Kur'an kurslarına gelemeyen kamuda veya özel sektörde çalışan vatandaşlarımızın iş saatleri dışında veya hafta sonları halk eğitim uygulamalarında olduğu gibi, iş hayatından sonra, hayatın bir parçası şeklinde Kur'an ve dini bilgiler öğrenebilmesi amaçlanmaktadır.” (DİB, 2011).

Yaygın din eğitiminde çeşitlenmeye örnek sunacak olursak: Bu dönemde, ilk uygulaması 1980’li⁵⁶ yılların sonuna dayanan “manevi bakım uzmanları” gündeme gelmiştir. Konuyla ilgili olarak 24 Mayıs 2012’de Ankara’da ‘I. Ulusal Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Çalıştayı’ düzenlenmiştir. Bununla birlikte Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile Sağlık Bakanlığı Türkiye’de bir ilk olan yüksek lisans ve doktora programı başlatmıştır. Bu programla hastanelere “manevi bakım uzmanları” yetiştirmek amaçlanmıştır bu Batıda *Pastoral Care* olarak bilinen bu dinî danışma ve rehberlik türü din adamlarının verdiği manevî destek, tavsiye ve öğütler anlamında kullanılmaktadır (Ay, 2013: 191; Özdoğan, 2006, 127-141).

Yaygın din eğitiminde bir başka çeşitlenme ise; 2012 yılında, Doğu ve Güneydoğu Bölgelerinde bulunan din alanında eğitim görmüş “mele”lerin (yerel din adamları) devlet tarafından din görevlisi olarak istihdam edilmesidir (Türkiye’nin Demokratik Değişim ve Dönüşüm Envanteri, 2013:108).

Din eğitimine yaş sınırlaması getiren ve Kur’an kursları için ciddi bir sorun olan, 1999 yılında yürürlüğe giren 4415 sayılı kanun, 1982 Anayasası’nın içeriğine aykırı olduğu için iptal edilmiştir. Bunun gerekçeleri şöyle sıralanmıştır:

1. *Din hürriyeti temel insan haklarındandır.*
2. *Bu temel hak, dini eğitim ve öğretim hakkını da kapsar, yani dini öğretim ve eğitim de temel insan haklarındandır.*
3. *Din eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır.*
4. *Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında öğretilen zorunlu dersler arasında yer alır.*
5. *Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcilerinin talebine bağlıdır.*

---

⁵⁶ 1980’li yılların sonunda Sağlık Bakanlığı’nın o dönemde yayınladığı, ‘din görevlilerinin hastanelerde yer alacağına’ dair yönetmelik gereği hastanelerde din görevlisi vardır ancak bu uygulama zamanla kaldırılmıştır.

6. *Anayasamız, dini eğitim ve öğretim için hiçbir yaş sınırı koymamıştır.* (<http://www2.tbmm.gov.tr/d21/2/2-0298.pdf>). Bu kararlar doğrultusunda; 2012 yılına kadar Yaz Kur'an Kursları için oldukça büyük bir sorun olan 12 yaş sınırlandırması, bu yıl içinde yapılan düzenleme ile kaldırılarak, Yaz Kur'an Kurslarında isteyen herkese eğitim alma imkânı sunulmuştur (*Resmi Gazete*, 07.04.2012, Sayı: 28257). Ancak kursların, MEB mensupları tarafından denetleniyor olması, Kur'an Kurslarının eğitim geleneği ve sisteminin MEB'den farklı oluşu noktasında eleştiri sebebi olmaktadır (Başkurt, 2013: 137-149). Burada dikkat çekici bir diğer nokta olarak, kararların Anayasa Mahkemesinin 2012/128 sayılı kararında geçen laiklik tanımlamaları ve din eğitimi ile ilişkilendirmesiyle tam bir paralellik arz etmiş olmasıdır.

01.07.2010 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında 6002 sayılı Kanunda yapılan değişiklik dönemin genel eğitim sistemi anlayışına uygun olarak “[...]İslam dinine mensup farklı dinî yorum çevreleri, dinî-sosyal teşekküller ve geleneksel dinî-kültürel oluşumlarla ilgili çalışmalar yapmak[...]” şeklinde düzenlemeleri de içermiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın din hizmetlerini yürütmekle görevli idari bir kurum olması bu dönemde önceki dönemlere nispi olarak farklı tartışmaların gelişmesine neden olmuştur.⁵⁷ Yine bu düzenleme içinde Yargılama Usulü başlığı altında “[...]4483 sayılı Memurlar ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkında Kanun hükümleri uygulanır” hükmü yer almaktadır bu bağlamda din hizmetlerinde görev yapanların memur statüsünde olduğu kabul edilmiştir (Turan, 2013: 201-202). 2003-2013 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı'na personel alımı, tartışmalara neden olmuştur. Bu dönem içinde Diyanet İşleri Başkanlığında çalışan personel sayısında yüksek bir artış olmuştur. 1990'ların sonu 2000'li yılların başında yaşanan siyasal gelişmelerden olumsuz etkilenen ve sınırlandırmaya gidilen bu alanda, 2013 yılında ulaşılan rakam ise 121.845 olup Diyanet İşleri Başkanlığı'nda bugüne kadar ulaşılan en yüksek personel sayısıdır (DİB, 2013). Diyanet İşleri Başkanlığı personel sayısına ilişkin tartışmaların bu dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İslam'ın yalnızca bir anlayışına hitap etme iddiası ve laiklik bağlamlarında hukukî statüsü ile ilgili olarak, yapıldığını söylemek mümkündür.

---

⁵⁷ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz: TURAN, İbrahim (2013), *Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi Politikaları*, İstanbul: İz Yayıncılık, 186-233.

Çizelge 16: 2003-2013 Yılları Arasında Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Sayısı (DİB, 2013)

Yılı	Personel Sayısı
2003	74.114
2004	71.693
2005	80.299
2006	79.810
2007	84.195
2008	83.033
2009	81.851
2010	84.157
2011	98.555
2012	105.472
2013	121.845

Çizelge 16’da Diyanet İşlerinde Görev alan personel sayısının 2003-2013 yılları arasında istikrarlı bir şekilde arttığı net olarak görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Genel bir değerlendirme yaptığımızda din eğitime yönelik tartışma konularının temelinde laiklik ve dindarlık kaygılarının olduğunu söylemek mümkündür. Cumhuriyet tarihinin dışlayıcı-katı laikliğin uygulanmasına sahne olduğu dönemlerinde din eğitimi yapılan kurumlar, baskı altında bu faaliyetlerini sürdürmüş ve sık aralıklarla yapılan müfredat ve uygulama değişikliği yüzünden istikrara kavuşmaları zor bir hal almıştır. Çoğulculuk, demokrasi ve insan hakları söylemleriyle pasif laiklik uygulamalarının gözlemlenebildiği dönemlerde ise; din eğitimi uygulama alanları genişlemiş ve bu anlamda çeşitlenmeler olmuştur. Bu bağlamda 2003 sonrasında din eğitiminin olgunlaştığı ve artık laiklik için sorun teşkil etmediği inancı genel olarak kabul görmüştür. Bu duruma bağlı olarak 2003-2013 yılları arasında giderek artan bir ivmeyle din eğitiminin gelişen teknoloji ve materyaller kullanılarak daha doğru daha verimli nasıl uygulanabileceğine ilişkin çalışmalarda yoğunlaşmıştır ve din eğitimi bilimsel çalışmalar öncülüğünde gelişmeye başlamıştır.

Bu noktada ulaştığımız sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

-Türkiye’de laikliğin algılanış şeklinde değişimler yaşanmış ve bu durum din eğitimi uygulamalarını etkilemiştir.

-1923-1949 yılları arasında, 1937 yılına kadar Anayasa’ya girmemiş olan laikliğin pratiklerinde dışlayıcı laiklik benimsenmiş ve bu eksende, din eğitimi kademeli olarak müfredattan çıkarılmıştır.

-1982 sonrası din eğitiminde dönemin evrilen laiklik anlayışı paralelinde devlet din eğitiminde teşvik edici olmuştur.

-2005 yılı sonrasında örgün öğretimde din eğitimi, din içi çokkültürlülüğe hitap eden bir eğilime girmiştir ve bu bağlamda 2005 sonrasında din dersi uygulamaları farklılaşmıştır.

-1996-2002 zaman dilimi içerisinde 1950 öncesi dışlayıcı laikliğe dönme çabaları olmuştur, bu bağlamda din eğitimi uygulamaları sınırlandırılmıştır.

-Türkiye’de uzun yıllar dışlayıcı-katı laiklik anlayışı hâkim iken 2003 sonrasında çok kültürlülüğe hitap eden uzlaşmacı pasif laiklik model alınmıştır ve bu durum din eğitimi uygulamalarına da yansımıştır.

- AİHM'nin kararı ve zorunlu din derslerine ilişkin olarak Türkiye'de açılan davaların kararlarında laiklik temele alınmıştır ve bu kararlar 2010 yılındaki din dersleri programında yapılan değişiklikte etkilidir.

- Türkiye Cumhuriyeti'nin, 1982-1995, 1996-2002, 2003-2013 dönemlerinde laiklik anlayışı birbirinden farklıdır.

Her ülke genel eğitim sistemini teorikte ve pratikte oluştururken nasıl ki kendi şartlarını değerlendirerek bunu yapıyorsa, din eğitimi de daha özel bir alan olarak ülkelerin kendi geçmişlerinden gelen gelenekler, değişen ve gelişen toplumun ihtiyaçları göz önünde bulundurularak bu uygulamalar gerçekleştirilmelidir. Bu bağlamda atacağımız adımların bizim gerçeklerimizle uyuşması merkezinde, programlarımız geliştirilebilir.

İçinde bulunduğumuz şartlar din eğitimi ve öğretimi için önümüze iki seçenek sunmaktadır; talep edilen din hizmetlerini ya bütünüyle devlet sunacak ya da bu hizmetlerin karşılanması için serbest bir ortam hazırlayacak. Türkiye'ye özgü olan bu sistem içinde devlet bu hizmeti kendisi sunmayı tercih etmiştir. Din eğitimine binaen atılan adımlar ve sosyolojik gerçekler göz önünde bulundurulduğunda bu durumun uzun bir süre daha devam etmesi olasıdır. Demir'e göre devletin dine karşı kayıtsız kalmasının Avrupa'da yaşanan gerçeklikle örtüşmez ve bu devletin cemaatler lehine geri çekilmesi anlamına gelmektedir ve cemaatsel yapının güçlenmesi halinde bireyin dışarıya kapalı ve sağır bir tutum sergilemesi söz konusu olmaktadır (2005, 224-225). Bu anlamda din eğitimine dair yapılacak değişikliklerde bu durum göz önünde bulundurulmalıdır.

Günümüz din eğitimi uygulamalarına etki eden en önemli faktör geçirmiş olduğu tarihi tecrübedir. Zira DKAB dersinin bugünkü örgün eğitim sisteminde yer alması da bu tecrübenin ürünüdür. Bu dersin hukuki statüsü, laiklik ilkesinin de içinde yer aldığı, Anayasa kapsamı çerçevesindedir, aykırı bir durum söz konusu değildir. Buna ek olarak uluslararası platformda da ülkeyi bağlayıcı nitelikte olan her türlü hukuk metni de Türkiye Cumhuriyeti'nin din eğitimi uygulamalarını etkilemektedir.

Varılan bu sonuçlardan hareketle şu önerilerde bulunulabilir:

- Gerek AİHM'nin eleştirdiği noktalar gerekse yurt içinde açılan davalarda eleştirilen noktalar, tekrar ele alınmalıdır. Bu bağlamda zorunlu olan Din Kültürü ve

Ahlak Bilgisi dersleri tam bir kültür ve bilgi niteliğinde düzenlenip öğretilmek istenen dinler ise seçmeli ders statüsünde verilmelidir.

- Türkiye laiklik anlayışı doğrultusunda din eğitimi verilmesi yönünden pek çok uygulamayı tecrübe edinmiştir. Bu anlamda zorunlu din dersi de ihtiyaçtan dolayı getirilmiştir bu bağlamda zorunluluğun gerekçeleri unutulmadan ve göz önünde bulundurularak din eğitimi konusu ele alınmalıdır.

- Zorunlu eğitim sisteminin içine bireyler artık daha küçük yaşlarda dâhil olmaya başlamaktadırlar değişen laiklik bağlamında, din eğitimine başlama yaşı da bu paralelde küçültülmelidir.

- Farklı dönemlerde farklı uygulamalarla kısıtlanmak istenen din eğitimi, belli bir sisteme oturtulmalı ve bu özel ve hassas alana ideolojik olarak yaklaşılmamalı eğitim içinde eğitimsel yaklaşımlar çerçevesinde dşnlmelidir.

KAYNAKÇA

18. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP18.htm>

45. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP45.htm>

48. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP48.htm>

49. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP49.htm>

50. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP50.htm>

51. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP51.htm>

52. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP52.htm>

53. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP53.htm>

54. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP54.htm>

55. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP55.htm>

56. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP56.htm>

57. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP57.htm>

58. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP58.htm>

59. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP59.htm>

60. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:

<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP60.htm>

Abant Platformu (2000), *Demokratik Hukuk Devleti*, İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları.

Abant Platformu (2000), *Din, Devlet ve Toplum*, İstanbul: Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları.

AK PARTİ PROGRAMI (2002), erişim adresi:

<http://www.akparti.org.tr/site/akparti/parti-programi#bolum>

AKAN, Murat (2012), “Twin Tolerations or Siamese Twins?: Kemalist Laicism and Political Islam in Turkey” Under Review at University Notre Dame Press as a Chapter in *Institutions and Democracy: Essays in Honor of Alfred Stepan* Edited by Douglas Chalmers and Scott Mainwaring.

AKBAŞIN Oktay (2008), “Değerler Eğitimi Akımlarına Genel Bir Bakış”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt:6 No:16.

AKÇA, İsmet (2013), “Türkiye’de Ordu-siyaset İlişkisi”, *Türk Siyasal Hayatı* (ed.: Ahmet Demirel, Süleyman Sözen), Ankara: Saray Matbacılık.

AKGÖNÜL, Samim (2011), *Tartışılan Laiklik, Fransa ve Türkiye’de İlkeler ve Algılamalar* (çev. Ceylan Gürman- Şahinkaya), Samim Akgönül (der.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

AKGÜL, İ. Hilal (2008), “VII. CHP Kurultayı’nda Devletçilik Tartışmaları ve 1947 CHP Programında Devletçilik” *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 58, sayı1, s. 45-78.

AKIN, Abdullah (2011), *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi*, İstanbul: Ensar Yayınları.

AKŞİN, Sina, M. TUNÇAY, C. KOÇAK, H. ÖZDEMİR, K. BORATAV, S. HİLAV, M. KATOĞLU, A. ÖDEKAN (2002), *Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, cilt: 4, İstanbul: Cem Yayınevi.

AKTO, Akif (2010), “Ortaöğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programındaki Kazanımların Ahlak Ve Değerler Öğrenme Alanına Göre Farklılaşması (Van İli Örneği)”, *Mukaddime Dergisi*, sayı 3, erişim tarihi: 18.05.2014, erişim adresi: <http://mukaddime.artuklu.edu.tr/documents/Makaleler/Sayi3/76.pdf>

AKYOL, Taha (2008), *Ama Hangi Atatürk*, İstanbul: Doğan Kitap.

AKYÜZ, Yahya (2010), *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2010*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 16. baskı.

ALTAŞ, Nurullah (2004), *Gençlik Döneminde Din Olgusu ve Liselerde Din Öğretimi*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

ALTINDAL, Aytunç (2004), *Üç İsa*, (çev. Sibel ÖZBUDUN), İstanbul: Alfa Yayınları.

ALTUNTAŞ, Halil (2012), *İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri*, Ankara: DİB Yayınları.

ANAYASA MAHKEMESİ KARARI, 2012/128 Karar Sayılı, 2012/65 Esas Sayılı, *Resmi Gazete*, 18.04.2013, Sayı: 28622.

ANAYASA MAHKEMESİ KARARI, 30.3.2012 günlü, 6287 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'un; Karar Sayısı: 2012/128, Erişim Adresi:

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130418-10.htm>

ANAYASA MAHKEMESİ KARARI, Esas Sayısı: 1997/1 (Siyasî Parti Kapatma), Karar Sayısı: 1998/1, Karar Günü: 16.1.1998, Erişim Tarihi: 15.04.2014, Erişim Adresi:

<http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/0acac7b9-4875-4c09-a89d-16336ed73728?highlightText=refah%20partisi&excludeGerekce=False&wordsOnly=False>

ANAYASA MAHKEMESİ KARARI, Esas Sayısı: 1997/1, Karar Sayısı: 1998/1,
Erişim Adresi:

<http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/0acac7b9-4875-4c09-a89d-16336ed73728?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>

ARI, Asım (2002), “Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim”, G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt 22, Sayı 2, ss.181-192.

ARKOUN, Mohammed (1994), “İslâmi Bir Bakış Açısı İçinde Pozitivizm ve Gelenek, Kemalizm Olayı”, Cogito, sayı 1-yaz, s. 51-66.

ARPACI, Mücahit (2012), “Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Yapılandırmacı Öğrenme Ortamları”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, cilt 12, sayı 3, ss 151-174.

AŞKUN, İnal Cem (1981), “Layiklik ve Din Eğitimi”, Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.

AŞLAMACI, İbrahim (2008), “Çoğulculuk ve Din Eğitimi”, (Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı.

ATATÜRK, M. Kemal (2008), *Nutuk*, İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınlar.

ATEŞ, Toktamış (2008), *Biz Devrimi Çok Seviyoruz*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

AVERY, Robert, S. BEZMEZ, A. G. EDMONDS, M. YAYLALI (2002), *İngilizce-Türkçe Redhouse sözlüğü*, İstanbul: Sev Matbaacılık ve Yayıncılık.

AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ, Hasan ve Eylem Zengin Türkiye Kararı, Başvuru No: 1448/04, Erişim Adresi:

<http://www.aihmiz.org.tr/?q=tr/content/zengin-karari>

AYDIN, M. Zeki (2007), “Okulda Din Dersi Tartışmaları (Türkiye’de Din Dersinin Tarihi, Teorik Yapısı ve Bazı Ülkelerle Karşılaştırılması)”, CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: XII/2, Sivas 2007, ss.5-71.

- AYDIN, Mehmet (1981), “Eğitim Açısından Din ve Ahlak İlişkisi”, Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- AYDIN, Mesut, K. AYDIN (2011), *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara: Cantekin Matbaacılık.
- AYDIN, Muhammet Şevki (2000), *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923-1998)*, Kayseri: İBAV.
- AYHAN, Halis (1981), “Yüksek İslam Enstitülerinde Din Eğitimi ve Problemleri”, Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- AYHAN, Halis (2000), “Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Genel Bir Bakış: Atatürk’ün İslam Dini ve Din Eğitimi Hakkındaki Görüşleri”, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 18, 5-27. Erişim Adresi:
http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D00072/2000_18/2000_18_HALISA.pdf
- AYHAN, Halis (2014), *Türkiye’de Din Eğitimi*, İstanbul: DEM Yayınları, 3. Baskı.
- Ayşen Uysal (der.), (2009) *Siyasal İslam ve Liberalizm: Endonezya, İran, Mısır, Tunus, Türkiye*, İzmir: Yakın Kitabevi Yayınları.
- BABACAN, Abdurrahman (2012), *Binyılın Sonu 28 Şubat Süreklilik ve Kopuş*, İstanbul: Pınar Yayınları.
- BAHÇEKAPILI, Mehmet, Betül KANBUROĞLU, Arife GÜMÜŞ (2012), İlim Kültür Eğitim Derneği (İLKE), Türkiye’de Din Eğitimi Dönüşümü Raporu (1997-2012), İstanbul, erişim tarihi: 13.04.2014, erişim adresi: <http://ilke.org.tr/wp-content/uploads/2013/02/TUDED.pdf>
- BAHÇEKAPILI, Mehmet, Meryem ÇAPUN, Esra ÇİFTÇİ (2013), Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri, İLKE Yayınları Araştırma Raporları: 5, Erişim Adresi: <http://ilke.org.tr/wp-content/uploads/2013/12/4+4+4-ra%C5%9Ft%C4%B1rma-Raporu.pdf>

- BAKER, Christina A. (2010), " French Headscarves and The U.S. Constution: Parents, Children, and Free Exercice of Religion",Cardozo Journal of Law & Gender; Vol. 13:2.
- BARBIER, Mourice (2005), "Pour Une Définition de la Laïcité Française", Le Débat, n. 134, mars-avril.
- BAŞGİL, Ali Fuad (2012), *Din ve Laiklik*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 11.basım
- BAŞKAYA, Fikret (2006), *Paradigmanın İflassı*, Ankara: Maki Basım Yayın.
- BAŞKURT, İrfan (2013), *Din Eğitimi Açısından Kur'an Öğretimi ve Yaz Kur'an Kursları*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- BAUBÉROT, Jean (2008), *Dünyada Laiklik* (çev. Ertuğrul Cenk GÜRCAN), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- BAUBÉROT, Jean (2009), *Laiklik, Tutku ile Akıl Arasında 1905-2005* (çev. Alev ER), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- BAUBÉROT, Jean (2012), La Laïcité Falsifiée: Peut-On Parler D'Une Instrumentalisation Politique Et Identitaire De La Laïcité En France? ", Conférence de Jean Baubérot, EPHE – Sorbonne Discutant: Daniel Weinstock, Université de Montréal, Mars. Erişim Adresi:
<http://www.ceetum.umontreal.ca/documents/capsules/2012/laicite-france-quebec-2012.pdf>
- BERKES, Niyazi (1997), *Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam Yayınları.
- BERKES, Niyazi (2002), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BEYOĞLU, Süleyman (2013), "Atatürk İlkeleri ve Atatürk Döneminde Dil-Tarih ve Kültür Alanındaki Çalışmalar", *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, ed. Cezmi Erarslan, cilt II, Ankara: Saray Matbaacılık.
- BIDAK, Ali Rıza (2011), *Aydınlanma, Kemalizm, Modern Cumhuriyet*, (Yüksek Lisans Tezi) T.C. Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı.

- BİLGİN, Beyza (2005), “T.C. Devletin Din Politikaları: Din Eğitimi”, *Din Öğretimi Kurultayı, İnönü Üniversitesi 7-9 Nisan Malatya*, s.87-107.
- BİLGİN, Beyza, Mualla SELÇUK (1997), *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, Ankara: Gün Yayıncılık.
- BİLİCİ, Faruk (2011), “Türkiye’de Devlet Okullarında Din Öğretiminin Tarihçesi, İdeolojisi ve Öğretim Programları”, *Tartışılan Laiklik Fransa ve Türkiye’de İlkeler ve Algulamalar*, der. Samim Akgönül, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 227-246.
- BİRAND, M. Ali, H. BİLA, R. AKAR (2005), *12 Eylül Türkiye’nin Miladı*, İstanbul, Doğan Kitap.
- BOLAY, Hayri (1981), “Din Eğitiminin Şumülü”, Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- BOLAY, Süleyman Hayri, Mustafa İSEN, Mümtaz’er TÜRKÖNE, Zuhul CAFOĞLU, İrfan ERDOĞAN, Öner KABASAKAL (1996), *Türk Eğitim Sistemi: Alternatif Perspektif (Özet)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BUYRUKÇU, Ramazan (1999), “Ortaokullardaki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimine Genel Bir Yaklaşım”, *Dinî Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos 1999, cilt 2, sayı 4, 177-194.
- CAN SAKA Yağmur, Günay Betül ALTINÖZ (2011), *Dünü Bugünü Yarınıyla Başörtüsü Meselesi*, ARGE Enstitü, Kasım.
- CEBECİ, Suat (2005), *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- CEBECİ, Suat (2011), *Öğrenme ve Öğretme Süreçlerinde Dinî İletişim*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı.
- CEM, İsmail (2011), *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Cilt II. Erişim Adresi:

http://www.memurlar.net/common/news/documents/321713/ss376_cilt2.pdf

COUSIN, Pierre-Henri, L. SINCLAIR KNIGHT, J. F. ALLAIN, C. E. LOVE (2002), *Dictionnaire Français-Anglais, Anglais-Français*, Paris: Dictionnaire Le Robert.

Cumhuriyet (09.10.2013), (11.05.2014), (28.08.2003).

CÜNDİÖĞLU, Dücane (2012), *Meşrutiyetten Günümüze Din ve Siyaset*, İstanbul: Kapı Yayınları.

ÇAĞATAY, Neşet (1981), “Laiklik ve Din Eğitimi İlişkileri”, Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.

ÇAHA, Ömer (2011), “Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslamî Uyanış: Demokrasi, Çoğulculuk ve Sivil Toplum”, *İslamcılık*, (ed.: Tanıl Bora, Murat Gültekingil) cilt 6, 3. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 476-502.

ÇARKOĞLU, Ali, Binnaz TOPRAK (2006), *Değışen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul: TESEV Yayınları.

ÇARMIKLI, Eyüp Sabri (2011), *Caught Between Islam and the West: Secularism in the Kemalist Discourse*, Electronic version of a PhD thesis awarded by the University of Westminster.

ÇEÇEN, Anıl (2006), *Kemalizm*, Ankara: Fark Yayınları, 6.basım.

ÇELENK, Süleyman (2008), “Türk Eğitim Tarihinde Lâikleşme Süreci”, *İlköğretim Online*, 7(2), 368-375.

ÇOTUKSÖKEN, Betül (2005), “Okulda Din Öğretimi”, *Din Öğretimi Kurultayı*, İnönü Üniversitesi 7-9 Nisan Malatya, s.231-239.

DAVISON, Andrew (2006), *Türkiye’de Sekülarizm ve Modernlik* (çev. Tuncay BİRKAN), İstanbul: İletişim Yayınları.

DEMİR, Hilmi (2005), “Kültür Birey ve Dinî Kimlik Bağlamında Bilgiyi Yeniden Düşünmek”, Din Öğretimi Kurultayı, İnönü Üniversitesi 7-9 Nisan Malatya, s.215-227.

DENİZ, Muzaffer (2001), Millî Eğitim Şûralarının Tarihçesi ve Eğitim Politikalarına Etkileri, (Yüksek Lisans Tezi) T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, erişim tarihi: 15.04.2014, erişim adresi:
<http://eprints.sdu.edu.tr/36/1/TS00208.pdf>

DİB (2005), Din Eğitimi Dairesi Başkanlığı, Yaz Kur'an Kursları Öğretim Programı, Erişim Adresi:
<http://www2.diyaret.gov.tr/EgitimHizmetleriGenelMudurlugu/KuranKursuOgr etimProgrami/Yaz%20Kur'an%20Kurslar%C4%B1%20%C3%96%C4%9Freti m%20Program%C4%B1-2005.pdf>

DİB (2013), Personel Sayısı, Erişim Adresi:

<http://www.diyaret.gov.tr/tr/kategori/istatistikler/136>

“Dinler Bahçesi Antalya’da Açıldı” başlıklı haber. Erişim Adresi:

http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2004/12/041208_dinler_bahcesi.shtml

DOĞAN, Recai, Cemal TOSUN (2003), *İlköğretim 6., 7. ve 8. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, Ankara: Pegem Yayıncılık.

DUMAN, Doğan (1999), *Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık*, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

ERASLAN, Cezmi, S. BEYOĞLU, İ. GÜNEŞ, M. YILMAZ, E. TOKGÖZ, Ç. ERHAN, G. ERDEM (2013), *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II*, Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

ERDOĞAN, Mustafa (1999), *28 Şubat Süreci*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

ERDOĞAN, Mustafa (2000), "1982 Anayasasında Din Özgürlüğü", *Liberal Düşünce*, Sayı: 18, Bahar 2000, Ankara, ss. 109-117.

ERDOĞAN, Mustafa (2000), *Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji*, Ankara: Liberte Yayınları.

ERG (2007), Eğitim İzleme Raporu, Erişim Adresi:

http://erg.sabanciuniv.edu/sites/erg.sabanciuniv.edu/files/EIR_2007.pdf

ERG (2011), Türkiye’de Din ve Eğitim Raporu, Erişim Adresi:

<http://erg.sabanciuniv.edu/sites/erg.sabanciuniv.edu/files/DinVeEgitim.pdf>

ERKEN, Baki (2012), “Zorunlu Din Dersi Konusunda AİHM’in Yorumu ve Sorunun Bu Doğrultudaki Çözümü”, *Uluslararası Hukuk ve Politika* Cilt 8, Sayı: 29 ss.23-53.

ERKİLET, Alev (2011), “1990’larda Türkiye’de Radikal İslamcılık”, *İslamcılık*, (ed.: Tanıl Bora, Murat Gültekingil) cilt: 6, İstanbul: İletişim Yayınları.

ESER, Bahadır, H. Yüksel (2012), “Korporatizm, Faşizm ve Solidarizm Kavramları Ekseninde Erken Dönem Cumhuriyet Siyaseti Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt 8, sayı 16.

EV, Halit (2012), *Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Probleme Dayalı Öğrenme*, Ankara: Nobel Yayıncılık.

FIĞLALI, Ethem Ruhi (1997), *Din ve Devlet İlişkileri*, Muğla: Muğla Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.

<file:///E:/K%C4%B0TAPLAR/TUDED28%C5%9Fubatdine%C4%9Fitimiraporu.pdf>

GENCER, Bedri (2000), “Türkiye’de Laikliğin Tarihî Dinamikleri”, *Toplum ve Bilim*, Bahar, S. 84, s. 151-171.

GÖĞER, Erdoğan (2005), “Günümüz Türk Devletinin Lâiklik Anlayışı”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, cilt 54 sayı 4, sayfa 1-52. Erişim Adresi: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/271/2442.pdf>

GÖKAÇTI, M. Ali (2005), *Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İstanbul: İletişim Yayıncılık.

GÖLE, Nilüfer (2000), “La Laïcité, l’espace Public et Le défi Islamiste en Turquie, CONFLUENCES Méditerranée - N° 33 PRINTEMPS. Erişim Adresi: <http://www.confluences-mediterranee.com/La-laicite-l-espace-public-et-le>

GÖLE, Nilüfer (2012), *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*, İstanbul: Metis Yayınları.

GÖZLER, Kemal (2010), “1982 Anayasasına Göre Din Eğitim ve Öğretimi”, Ankara, Adalet Yayınevi, s.317-334. Erişim Tarihi: 05.04.2014. Erişim adresi: <http://www.anayasa.gen.tr/din-egitimi.htm>

GÜNAYDIN, Mehmet (2011), “Zorunlu Din Öğretimi Meselesine Yaklaşımlar: Tarihi Sürece Bakış ve Değerlendirmeler” KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl: 9, sayı: 17, Ocak-Haziran.

GÜNDÜZ, Şinasi (2010), “Evrensel Dinin Millileştirilmesi: Anglikanizm ve Türk İslami”, Milet ve Nihal, 7 (3), 9-38

GÜR, Bekir S., ÇELİK, Z. (2011), “YÖK’ün 30 Yılı”, SETA Raporu, Kasım 2011, Erişim Tarihi: 24.02.2014, Erişim Adresi:

http://files.setav.org/uploads/Pdf/seta-seta-yokun_30_yili.pdf.

Haber Türk (14.09.2011).

HANIOĞLU, M. Şükrü (2013), “Kemalizm’in Tarihi Kökenleri”, (çev. Hande Tatoğlu) Ahmet T. Kuru ve Alfred Stepan (der.), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.baskı, s. 31-57.

HÖKELEKLİ, Hayati (2008), *Din Psikolojisi*, Ankara: TDV Yayınları.

Hürriyet (14.03.2008), (26.03.2005), (11.08.2004).

IX. MİLLİ EĞİTİM ŞÛRASI (1974), erişim adresi:

http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2012_06/06021628_9_sura.pdf

İBN CEMAA EL KİNANİ, (2012). *Tezkiretü’s-Sami ve’l-Mütekellim fi Edebi’l-Âlim ve’l-Müteallim- İslamî Gelenekte Eğitim Ahlâkı*, (çev. M. Şevki Aydın), Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

“İmam Hatip Okulları Yükselişe Geçiyor” haberi erişim adresi: <http://www.cnnturk.com/2012/turkiye/08/10/imam.hatip.okullari.tekrar.yukselise.geciyor/672480/>

İNAL, Kemal (2008), *Eğitim ve İdeoloji*, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

JACKSON, Robert (2004), *Rethinking Religious Education and Plurality*, Erişim Tarihi: 18.05.2014, Erişim Adresi:

http://www.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=nOrSP7Bq-6EC&oi=fnd&pg=PP1&dq=Jackson+2004+Rethinking+religious+education+and+plurality&ots=LiZxgcq38r&sig=OmP06unEPebyj4nK7qoaDKuLyng&redir_esc=y#v=onepage&q=Jackson%202004%20Rethinking%20religious%20education%20and%20plurality&f=false

KAHRAMAN, Mehmet (2008), “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt: 5, sayı: 9.

Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı Demokratikleşme Politikaları Çalışma Grubu (2013), *Sessiz Devrim: Türkiye’nin Demokratik Değişim ve Dönüşüm Envanteri*, Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı Yayınları.

KAPLAN, İsmail (2011), *Türkiye’de Millî Eğitim İdeolojisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 6. Baskı.

KARA, İsmail (2012), *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

KAYMAKCAN, Recep (2006) , “Türkiye’de Din Eğitimi Politikaları Üzerine Düşünceler”, EKEV Akademik Dergisi, sayı 27, ss. 21-36.

KAYMAKCAN, Recep (2007a), “Türkiye’de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırmacılık: Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı Bağlamında Bir Değerlendirme”, 7/1 Ocak 2007, Erişim Tarihi: 18.05.2014, Erişim Adresi:

<http://www.edam.com.tr/kuyeb/pdf/tr/261b963b7bc31c5aef8ef65dc0bf64f1nfull.pdf>

KAYMAKCAN, Recep (2007b), *Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İnceleme ve Değerlendirme Raporu*, İstanbul: ERG Sabancı Üniversitesi.

KAYMAKCAN, Recep, Hasan MEYDAN (2012), “Yerel-Evrensel İkileminde İlköğretim DKAB ve Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler”, 12/2 Bahar 2012 Değerler Eğitimi Sempozyumu Ek Özel Sayısı, Erişim Tarihi: 18.05.2014, Erişim Adresi:

<http://www.edam.com.tr/kuyeb/pdf/tr/01ba3f6fbf70c8d185f303b74ee0aed4cantr.pdf>

- KAYMAKCAN, Recep, Hasan MEYDAN, Adnan TELLİ, Kübra CEVHERLİ (2013), “Paydaşlarına Göre İlahiyat Lisans Tamamlama (İLİTAM) Programının Değerlendirilmesi”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 11, No.26, 71-110.
- KENTEL, Ferhat (2011), “1990’ların İslâmî Düşünce Dergileri ve Yeni Müslüman Entellektüeller”, *İslamcılık*, (ed.: Tanıl Bora, Murat Gültekingil) cilt: 6, İstanbul: İletişim Yayınları.
- KILIÇ, Recep (2005), “Din Öğretiminin Felsefi Boyutu”, *Din Öğretimi Kurultayı*, İnönü Üniversitesi 7-9 Nisan Malatya, s.240-250.
- KOÇ, Ahmet (2010), “Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenlerinin Yeterlikleri”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 8, No. 19, 107-149, Haziran.
- KOÇER, Hasan Ali (1981), “Genel Eğitimin Bütünlüğü İçinde Din Eğitiminin Yeri”, Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- KÖSE, Ali (2007), “Müzakereler”, *Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi*, (ed. İlyas Çelebi), İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 65-79.
- KURU, Ahmet (2011), *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*, (çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- KÜÇÜKCAN, Talip (2003), “State, Islam and Religious Liberty in Modern Turkey: Reconfiguration of Religion in the Public Sphere”, *Brigham University Law Review*, Volume 2003, Issue 2. Erişim Adresi: <http://digitalcommons.law.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2156&context=lawrevie>
- LEWIS, Bernard (2011), *İslam’ın Siyasal Söylemi*, (çev. Ünsal Oskay), Ankara: Phoenix Yayınları, 2. Baskı.
- MACİT, Nadim (2005), “Dinî Bilginin Kuramsal Yapısı ve Öğretimi: Yaklaşımlar ve Öneriler”, *Din Öğretimi Kurultayı*, İnönü Üniversitesi 7-9 Nisan Malatya, s.183-206.

- MARCOU, Jean (2000), “La Laïcité en Turquie: Une Vieille Idée Moderne”,
Confluences Méditerranée, N° 33 Printemps.
- MASSIGNON, Bérengère (2011), “Laïcité in Practice: The Representations of French
Teenagers” British Journal of Religious Education Vol. 33, No. 2, March 2011,
159–172.
- MEB (2008), Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Özel Alan Yeterlikleri, Erişim Adresi:
<http://otmg.meb.gov.tr/belgeler/alanyeterlikler/din%20k%C3%BCit%C3%BCr%C3%BC%20ve%20ahlak%20bilgisi%20%C3%B6%C4%9Fretmeni%20C3%B6zel%20alan%20yeterlikleri.pdf>
- MEB (2010), İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)
Öğretim Programı ve Kılavuzu, Erişim Tarihi: 18.05.2014, Erişim Adresi:
<http://ttkb.meb.gov.tr/program2.aspx?islem=1&kno=22>
- MEB (2011), Din Öğretimi Genel Müdürlüğü İmam Hatip ve Anadolu İmam Hatip
Lisesi Mesleki Arapça Dersi (9-12. Sınıflar) Öğretim Programı, Erişim Adresi:
http://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2012_06/28023147_yenimeslekiara paprogram9.10.11.12.pdf
- MEB (2012), İlköğretim Kurumları (İlkokul Ve Ortaokul) Haftalık Ders Çizelgesi,
Erişim Adresi: <http://ikgm.meb.gov.tr/upload/TTK%C3%A7izelge.pdf>
- MEB (2012), Ortaöğretim Kurumlarının 10, 11 ve 12. Sınıflarına Ait Haftalık
Ders Çizelgeleri, erişim adresi: <http://ttkb.meb.gov.tr/www/haftalik-ders-cizelgeleri/kategori/7>
- MEB (2013), İnsan Kaynakları Genel Müdürlüğü Sayısal Veriler, Erişim Adresi:
http://ikgm.meb.gov.tr/sayisal_veriler.asp?ID=207
- MEB, İlköğretim ve Eğitim Kanunu, no: 222, Yayımlandığı Resmi Gazete: 12.01.1961,
Sayı: 10705, Erişim Tarihi: 29.04.2014, Erişim Adresi:
<http://mevzuat.meb.gov.tr/html/24.html>
- MEB, Talim Terbiye Heyeti, Tarih: 25 Kasım 1948, Sayı: 232.
- MEB, Talim Terbiye Kurulu Kararı, Tarih: 21 Eylül 1967, Sayı: 343.
- MEB, Talim Terbiye Kurulu Kararı, Tarih: 30 Aralık 2010, Sayı: 328-329.

MEB, Tebliğler Dergisi, Sayı: 2356.

MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 14 Nisan 1992, Sayı: 220.

MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 16 Aralık 1996, Sayı: 2467.

MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 17 Eylül 1956, Sayı: 921.

MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 20 Ekim 1986, Sayı: 2219.

MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 2000, Sayı: 2508.

MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 29 Mart 1982, Sayı: 2109.

MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 29 Nisan 1982, Sayı: 155.

MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 30 Ekim 1986, Sayı: 2212.

MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: Ekim 2000, Sayı: 2517.

MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: Kasım 1999, Sayı: 2506.

MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: Kasım 1999, Sayı: 2506.

MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: Mayıs 1998, Sayı: 2488.

MEB, Temel Kanunu, Erişim Tarihi: 26.03.2014, Erişim Adresi:
http://personel.meb.gov.tr/daireler/mevzuat/mevzuatlar/milli_egitim_temel_kanunu_1739.pdf

MERT, Hamdi (1981), “Yaygın Eğitimde Din Eğitimi”, Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.

MEŞECİ GIORGETTI, Filiz, BATIR, Betül (2008), “İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı Döneminde Eğitim Politikaları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 7(13-14), 27-55.

Milliyet (17.07.1981), (30.09.1996), (11.06.1996), (19.02.1997), (10.04.1997), (22.06.1998), (11.07.2002), (29.05.2004), (24.04.2014), (02.04.2004), (24.04.2014), (21.11.2006), (07.02.2005).

MORTAŞ, Süleyman (2011), “Lâiklik, Din-Vicdan Özgürlüğü ve Eğitim Hakkı Açısından Türkiye’ de Zorunlu Din Eğitimi”, Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi, Sayı: 108, Şubat 2011.

- NALBANT, Atilla (2011), “Türk Anayasalarında Laiklik İlkesi ve Din İşlerinin Düzenlenmesi”, *Tartışılan Laiklik Fransa ve Türkiye’de İlkeler ve Algılamalar*, Samim Akgönül (der.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- NEVZATOĞLU, Zeynep (2006), Basında Din Eğitimi-Öğretimi Laiklik Tartışmaları, (Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Din Kültürü Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Anabilim Dalı.
- OKTAY, Ayla (2005), “Farklı Ülkelerde Din Eğitimi”, Din Öğretimi Kurultayı, İnönü Üniversitesi 7-9 Nisan Malatya, s.183-206.
- ORAN, Baskın (2007), “Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi.
- ÖCAL, Mustafa (2007), *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÖCAL, Mustafa (2008), “Türkiye’de Din Eğitim Tarihi Literatürü”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, cilt 6, sayı 12, 399-430.
- ÖCAL, Mustafa (2008), *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dini Hayat*, cilt: I,II,III, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- ÖCAL, Mustafa (2011), *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*, İstanbul, Düşünce Kitabevi Yayınları.
- ÖZAY, Mehmet (2007), *Sekülerleşme ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- ÖZBEK, Abdullah, M. Emin AY, Suat CEBECİ, Z. Salih ZENGİN, Turgay GÜNDÜZ (2013), *Din Eğitimi ve Din Hizmetlerinde Rehberlik*, Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2059.
- ÖZDEMİRCİ, Ata (2011), “Türkiye’de Modernizm, Yönetim ve Ayrımcılık”, (ed.: Demirel, E.T., Tikici, M., Cetin, C.), *Ayrımcılığın Türk Çalışma Hayatına Yansımaları* (s.303-316), Ankara: Nobel Yayıncılık.
- ÖZDOĞAN, Öznur (2006), “İnsanı Anlamaya Yönelik Bir Yaklaşım: Pastoral Psikoloji”, AÜİFD 47, sayı 2, s. 127-141.

ÖZSOY, Seçkin (2009), “Türk Modernleşmesi”, Demokrasi ve Eğitim: Dewey Perspektifinden Bir Çözümleme”, 9 (4) Güz, 1895-1931.

ÖZÜÇETİN, Yaşar, NADAR S. (2010), “Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Dersinin Üniversiteler Düzeyinde Okutulmaya Balanması ve Geline Süreç”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, sayı 3 / 11, bahar 2010, sayfa: 466-477.

PAKER, K. Oya (2005), *Günlük Düşüncede Modernlik, Din ve Laiklik*, Ankara: Vadi Yayınları.

PEKÖZ, Mustafa (2009), *İslamcı Cumhuriyete Doğru, Türkiye’de Siyasal İslamın Dünü, Bugünü, Yarını*, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Radikal (15.10.2003), (14.10.2007).

Resmi Gazete, Tarih: 03 Mart 2000, Sayı: 23982.

Resmi Gazete, Tarih: 05 Ağustos 1999, Sayı: 23777.

Resmi Gazete, Tarih: 07 Nisan 2012, Sayı: 28257.

Resmi Gazete, Tarih: 11 Nisan 2012, Sayı: 28261.

Resmi Gazete, Tarih: 12 Nisan 2012, Sayı: 28261.

Resmi Gazete, Tarih: 13 Temmuz 1997, Sayı: 23048.

Resmi Gazete, Tarih: 16 Haziran 1959, Sayı: 19232.

Resmi Gazete, Tarih: 16 Kasım 1990, Sayı: 20697.

Resmi Gazete, Tarih: 18 Ağustos 1997, Sayı: 23084.

Resmi Gazete, Tarih: 18 Haziran 1983, Sayı: 18081.

Resmi Gazete, Tarih: 18 Nisan 2013, Sayı: 28622.

Resmi Gazete, Tarih: 20 Ekim 1982, Sayı: 17844.

Resmi Gazete, Tarih: 20 Temmuz 1982, Sayı: 17160.

Resmi Gazete, Tarih: 22 Haziran 1965, Sayı: 12038.

Resmi Gazete, Tarih: 6 Temmuz 1991, Sayı: 20921.

- REY, Alain (2002), *Dictionnaire de La Langue Français Micro*, Paris: Dictionnaires Le Robert.
- RUIZ, Henri Pena (2007), *Laiklik Nedir?* (çev. Ümran DERKUNT), İstanbul: Gendaş Kültür Yayınları.
- Sabah* (10.08.2014), (25.05.2012), (13.05.2004).
- SARAÇ, Tahsin (1999), *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Adam Yayınları.
- SCOTT, Joan Wallach (2012), *Örtünmenin Siyaseti*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- SELÇUK, Mualla (2005), “Dünyada Din Öğretimi ve Yeni Açılımlar”, Din Öğretimi Kurultayı, İnönü Üniversitesi 7-9 Nisan Malatya, s.168-180.
- SEZEN, Yümni (1993), *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları Nu: 73.
- SUBAŞI, Necdet (2004), “İmam hatip(li)ler üzerine: Teolojik birikimin modern kaynakları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2 (6), 115-1 32.
- SUBAŞI, Necdet (2005), *Ara Dönem Din Politikaları*, İstanbul: Küre Yayınları.
- SUBAŞI, Necdet (2007), “Türkiye’de Laiklik ve Din Eğitimi: Reel-Politik Güzergâhlar”, *Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi*, yıl 1, sayı 2, s. 6-10.
- ŞAHİN, Ali (2005), *Kemalizm’in Ulusçu İdeolojisi Bağlamında 1930-1944 Dönemi İrkçi-Turancı Hareketin Düşünsel Yapısı*, (Yüksek Lisans Tezi) T. C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı.
- ŞAŞMAZ, Aytuğ (2013), “Ak Parti’nin Eğitim Politikası Ne Yönde Değişiyor?”, Cilt II, Sayı 2, s.39-46, *Türkiye Politika ve Araştırma Merkezi (AnalizTürkiye)*, Londra: *AnalizTürkiye* <http://researchturkey.org/?p=3044&lang=tr>
- ŞİMŞEK, Eyup (2013), “Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Geri Dönüş Süreci (1946-1960)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 49, s. 391-414.

- ŞİMŞEK, Sait (2011), “İslamcılık ve Kur’an”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, (ed.: Tanıl Bora, Murat Gültekingil), İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, Cilt: 6, s: 698-714.
- ŞİMŞEK, Şaban (2006), *Kırmızı Çizgi YÖK*, Ankara, Nobel Yayıncılık.
- TABUROĞLU, Özgür (2008), *Dünyevi ve Kutsal: Modernlerin Maneviyat Arayışları*, İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Talip Küçükcan söyleşisi için erişim adresi:
<http://www.ensar.tv/kategori.php?CADid=48&ACADid=,47,48,&id=364>
- TARHAN, Gülce (2011), Roots of the Headscarf Debate: Laicism and Secularism in France and Turkey, *Journal of Political Inquiry* 4, p1.
- TAŞKIN, Yüksel (2013), “Din, Devlet, Laiklik”, *Türk Siyasal Hayatı*, (ed.: Ahmet Demirel, Süleyman Sözen), Ankara: Saray Matbaacılık.
- TBMM 7/4173 Esas Numaralı Yazılı Soru Önergesine İlişkin Cevap (2012). Erişim Adresi: <http://www2.tbmm.gov.tr/d24/7/7-4173sgc.pdf>
- TBMM Günaltay Hükümeti Programı. Erişim Adresi:
<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP18.htm>
- TEKİN, Mustafa (2011), *Kutsal Sekülerizm*, İstanbul: Açılım Kitap.
- TEKİNALP, Munis (2004), *Kemalizm*, İstanbul: Can Matbaacılık.
- TOPRAK, Binnaz, Ali ÇARKOĞLU (2006), *Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul: TESEV Yayınları.
- TOPRAK, Binnaz, İ. BOZAN, T. MORGÜL, N. ŞENER (2009), *Türkiye’de Farklı Olmak: Din ve Muhafazakârlık Ekseninde Ötekileştirilenler*, İstanbul: Metis Yayınları.
- TOSUN, Cemal (2005), “Türkiye Cumhuriyeti’nin Laiklik ve Din Öğretimi Tecrübesi, Din Öğretimi Kurultayı, İnönü Üniversitesi 7-9 Nisan Malatya, s.142-161.
- TOSUN, Cemal (2012), *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 6. baskı.

- TUNÇ, Esra (2012), İlköğretim Ve Ortaöğretime Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme Ve İstihdamı (2006-2011 Yılları Arası), (Yüksek Lisans Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı.
- TURAM, Berna (2008), “Between Islamists and Kemalists”, *Society & the State*, Bahar 2008, S. 21, s. 40-41.
- TURAN, İbrahim (2013), *Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi Politikaları*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- TÜRK TARİH KURUMU (TTK), (1997), *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, (der.: Nimet Arsan), Ankara: TTK Basım Evi, 14. X. 1921, 22 Aralık 1922, 10.V. 1920, cilt I-III, s. 21-22, 298-300, 20.
- TÜRKİYE DIYANET VAKFI (TDV) (2009), *Okulda Din Eğitimi ve Öğretimi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi İle İlgili Durum Değerlendirmesi Çalıştayı*, Ankara 14-15 Şubat 2009, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ (TBMM), (2012), *Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları ile Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Komisyon Raporu*, Ankara: Kasım 2012, cilt I, erişim tarihi: 12.04.2014, erişim adresi: http://www.memurlar.net/common/news/documents/321713/ss376_cilt1.pdf
- TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ (TBMM), (1992), *İnsan Hakları İnceleme Komisyonu Raporu*, Erişim Tarihi: 26.03.2014, erişim adresi: http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/belge/kr_19Basortusu.pdf
- TÜSİAD Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset, Aralık 2000 Yayın No. TÜSİAD-T/2000-12/290. Erişim Tarihi: 29.04.2014, Erişim Adresi: http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/kadin2000.pdf
- TÜSİAD Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri, Ocak 1997 Yayın No: TÜSİAD – T/97 – 207. Erişim Tarihi: 29.04.2014, Erişim Adresi: http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/demoktur.pdf

- UĞURLU, Havva Sinem (2010), “Tanzimat’ın Din Eğitimi Anlayışına Getirdiği Yenilikler”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- UZUN, Hakan (2010), “Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm Ve Milli Şef Kavramları”, ÇTTAD, IX/20-21, (Bahar-Güz), s.s.233-271. Erişim adresi: http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/ai/uploaded_files/file/dergi%2020-21/12.pdf
- ÜZÜM, İlyas (2008), *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, İstanbul: TDV Yayınları.
- XV. MİLLÎ EĞİTİM ŞÛRASI (1996), erişim adresi: http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2012_06/06021410_15_sura.pdf
- XVII. MİLLÎ EĞİTİM ŞÛRASI (2006), erişim adresi: http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2012_06/06021327_17_sura.pdf
- XVIII. MİLLÎ EĞİTİM ŞÛRASI (2010), erişim adresi: http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2012_06/27014218_18_sura.pdf
- YARDIMCI, Remzi (1999), Atatürkçü Düşüncede Ulusal Kimlik Kavramı, (Doktora Tezi) T. C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı.
- YAYLA, Atilla (2011), “Kemalizm’e Liberal Açıdan Bakınca”, Güz 2004, S. 36, s. 5-26.
Yeni Akit (09.05.2014).
Yeni Şafak (01.04.2006).
- YETKİN, Aydın (2013), “Kemalizm Ve Düzenin Laikleştirilmesi: Teorik Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, 2 (1).
- YILMAZ, Hüseyin (2003), *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*, İstanbul, İnsan Yayınları.
- YILMAZ, Murat (2011), “Darbeler ve İslamcılık”, *İslamcılık*, (ed.: Tanıl Bora, Murat Gültekingil) cilt: 6, İstanbul: İletişim Yayınları.

- YÖK (2003), “Türk Yükseköğretiminin Bugünkü Durumu Mart 2003”, Ankara Üniversitesi Basımevi, Erişim Tarihi: 14.05.2014, Erişim Adresi: http://www.yok.gov.tr/documents/10279/30217/turk_yuksekogretim_bugunku_durumu_mart_2003.pdf/61b573f7-3675-4063-8889-dd133d74177c
- YÖK (2014), *Yol Haritası*, Erişim Tarihi: 12.05.2014, Erişim Adresi: <http://yolharitasi.yok.gov.tr/>
- YÜRÜK, Tuğrul (2005), Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Laiklik Çerçevesinde Din Eğitimi, Çukurova Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi.
- Zaman* (14.10.2012), (30.03.2005).
- ZENGİN Mahmut (2013c), “Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Eğitim Öğretim Yeterlik Algıları”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XV, Sayı: 27 (2013/1).
- ZENGİN, Mahmut (2010), “Temele Alınan Yaklaşım/lar Bağlamında Yeni İlköğretim DKAB Öğretim Programı”, Değerler Eğitimi Dergisi, Cilt 8, No. 19, 225-258, Haziran.
- ZENGİN, Kader H. (2013a), “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programlarında Devletin Alevilik Algısı (Karşılaştırmalı Bir Analiz)”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Güz-2013 Cilt:12 Sayı:47 (63-87).
- ZENGİN, Mahmut (2011a), *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırmacı Yaklaşım*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- ZENGİN, Mahmut (2013b), “Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Eğitim Öğretim Yeterlik Algıları”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XV, sayı: 27.
- ZENGİN, Zeki Salih (2011b), *Medreseden Darülfünuna, Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.

İNTERNET SİTELERİ

<http://www.resmigazete.gov.tr/>

www.anayasa.gen.tr

<http://ttkb.meb.gov.tr/kurulkararlari>

http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc080/kanntmmc080/kanuntbmmc08004306.pdf

<http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr/>

<https://www.academia.edu/>

<http://www.questia.com>

www.setav.org

www.isam.org.tr

<http://asosindex.com>

<http://www.alevifederasyonu.org.tr>

<http://www.anayasa.gov.tr>

<http://tebligler.meb.gov.tr>

<http://personel.meb.gov.tr>

<http://edam.com.tr>

<http://www.thefreedictionary.com>

<http://www.confluences-mediterranee.com>

<http://erg.sabanciuniv.edu/tr>

<http://www.aihmiz.org.tr>

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Gülşen SAYIN

Doğum Tarihi ve Yeri: 05 Ağustos 1984, Malatya

Tel: 0 544 884 34 49

e-posta: gulsensayin@hotmail.com.tr

EĞİTİM

Yüksek Lisans: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı, 2014.

Lisans: Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Fransızca Öğretmenliği
Bölümü, 2009.

Ön Lisans 1: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Halkla İlişkiler Programı,
2009.

Ön Lisans 2: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi İlahiyat Programı, 2014.

Lise: Yeşilyurt Kolukısa Anadolu Lisesi, 2002

YABANCI DİL: İngilizce, Fransızca, Almanca, Arapça.